بی اے کورس فارسی

برائے سنہ ۲۸-۲۹ء

مصححہ

جناب مولوی حافظ سید جلال الدین احمد جعفری زینبی

ہیڈ مولوی گورنمنٹ ہائی اسکول الہ آباد

باہتمام سید عبدالواسع جعفری

در مطبع انوار احمدی واقع الہ آباد طبع گردید

سنہ ۱۹۲۶ء

بار سوم ۵۰۰ جلد

قیمت فی جلد عار

دیباچہ

ناظرین! یہ یونیورسٹی کے مجوزہ انتخاب کا مجموعہ ہے جو بی۔ اے کے امتحان سنہ ۱۹۲۸؁ کے لیے منظور ہے۔ اس مجموعہ کے خصوصیات حسب ذیل ہین۔ امید کہ ناظرین اسکی قدر فرمائینگے۔

۱۔ اس انتخاب کی ترتیب مین اس کا لحاظ رکھا گیا ہے کہ اخلاق کا حصہ ایک جگہ تاریخ کے تمام انتخابات ایک جگہ۔ انشا ایک جگہ۔ قصائد ایک جگہ۔ غزلیات ایک جگہ مثنویات ایک جگہ رکھی جائین اور پھر ہر ایک مین زمانہ کے اعتبار سے ترتیب کا بھی لحاظ رکھا گیا ہے۔

۲۔ اسکی صحت مین کما ینبغی سعی و کوشش کی گئی ہے۔ فقرون کے نشانات اضافت کی علامتین ہر جگہ بنائی گئی ہین۔ الفاظ مشتبہ پر حرکتین لگا دیگئی ہین تاکہ لفظ مشتبہ نہ پڑھا جائے۔

۳۔ عربی عبارت کا ترجمہ آسان فارسی زبان مین فٹ نوٹ مین کر دیا گیا ہے

۴۔ شروع مین ایک مکمل فہرست لگا دی گئی ہے جس سے انتخابات کی اجمالی کیفیت معلوم ہو جائے۔

۵۔ آخر مین تین ضمیمہ اضافہ کئے گئے ایک اقسام نظم و نثر کے متعلق دوسرا املا لفظی [illegible] مین تیسرا حالات مصنفین الخ مع تنقید کلام۔

ناچیز جلال الدین احمد جعفری

فہرست مضامین بی۔ اے کورس فارسی

عنوانِ مضامین	صفحہ	عنوانِ مضامین	صفحہ
اخلاق جلالی	۱	تاریخ ایران سر جان مالکم	۷۵
لامع اوّل در تہذیب اخلاق	۱	ذکر سلطنت ہرمز نرسی	۷۵
لمعۂ اوّل در تحصیل مکارم اخلاق	۱	اردشیر ثانی	۷۹
لمعۂ دوم در رسوم این فضائل کہ چہار است		ذکر سلطنت یزدجرد اثیم	۸۱
حکمت، شجاعت، عفت، عدالت	۸	سہ نثر ظہوری	۸۹
لمعۂ سوم علم کہ در تحت اجناس چہارگانہ	۹	دیباچہ اوّل مسمیٰ بہ نورس	۸۹
لمعۂ چہارم در صفات این حکیم	۲۳	انشاء ابوالفضل	۱۰۵
لمعۂ پنجم در بیانِ رذائل کہ بازلسے یکے		نامہ بشاہ عباس	۱۰۵
از فضائل است۔	۳۱	نامہ بشرفاست [illegible]	۱۱۵
آئین اکبری	۳۸	نامہ بدانایان فرنگ	۱۱۸
آئین بار	۳۸	کلیات یغما	۱۲۳
آئین کورنش و تسلیم	۴۰	یکے از دوستان نوشتہ است	۱۲۳
آئین رہنمونی	۴۲	یکے از دوستان نگارش یافتہ	۱۲۵
آئین وزنِ مقدس	۴۶	یکے از سپہ سالار نوشتہ	۱۲۶
آئین جشن آرائی	۴۸	یکے از دوستان کہ [illegible] رفتہ	۱۲۸
آئین آموزش	۴۹	یکے از دوستان طہران نگاشتہ	۱۳۰
قافیہ سنجان	۵۰	یکے از بزرگان نوشتہ است	۱۳۱
شیخ ابوالفیض فیضی	۵۱	بشاہزادۂ ساسانی مرزا نوشتہ است	۱۳۲
خواجہ حسین ثنائی مشہدی	۵۵	قصائد قاآنی	۱۳۴
[illegible] اصفہانی	[illegible]	[illegible]	۱۳۴
قاسم کاہی	[illegible]	[illegible]	۱۴۰
[illegible] مشہدی	[illegible]	[illegible]	۱۴۳
عرفی شیرازی	[illegible]	[illegible]	۱۴۴
تاریخ طبری	[illegible]	[illegible]	۱۴۶
بادشاہی شاپور ذوالاکتاف	[illegible]	قصائد انوری	۱۵۰

عنوانِ مضامین	صفحہ	عنوانِ مضامین	صفحہ
اے قاعدۂ تازہ ز دست تو کرم را	۱۵۰	سرو ستم با شکیبس و کشتہ شدن	
جرم خورشید چو از حوت در آمد بحمل	۱۵۲	اشکیپس بدست رستم	۲۳۲
قصائد عرفی	۱۵۴	ضمیمہ اول در اقسام نظم و نثر	۲۳۷
اقبال کرم می گزد ارباب ہمم را	۱۵۶	ضمیمہ دوم در صنائع لفظی و معنوی	۲۴۳
سپیدہ دم چو زدم آستین لبشنع شعور	۱۵۹	ضمیمۂ سوم در حالات مصنفین	۲۴۴
صبحدم چو در زند دل صور شیون زیلے من	۱۶۲	اخلاق جلالی ملا جلال الدین دوانی	۲۴۴
دل من باغبان عشق و حیرانی گلستانش	۱۶۶	آئین اکبری	۲۴۶
چہرہ پرداز جہان رخت کشد چون بحمل	۱۷۱	ابو الفضل	۲۴۶
عادت عشاق چیست مجلس غم داشتن	۱۷۷	تاریخ سرجان مالکم مترجمہ	۲۴۷
اے مرتفع ز نسبت ذات تو شان علم	۱۷۹	مرزا احمد اسمعیل حیرت	
قصائد حکیم قاآنی	۱۸۲	سہ نثر ظہوری ملا نور الدین ظہوری	۲۴۸
نگردون تیرہ ابرے بامدادان بر شد از دریا	۱۸۳	کلیات یغما مرزا ابو الحسن یغما	۲۴۹
ساقی بدہ رطل گران زان می کہ دہقان پرورد	۱۸۵	قصائد خاقانی - افضل الدین خاقانی	
دوش بر گردون پیسے تابان سحاب آمد پدید	۱۸۹	شروانی -	۲۵۰
کشودی زلف تیر آگین جہان را قیروان کردی	۱۹۱	قصائد انوری حکیم اوحد الدین انوری	۲۵۰
بنفشہ رست از زمین بطرف جویبارہا	۱۹۴	قصائد عرفی سید محمد جمال الدین عرفی -	۲۵۳
غزلیات امیر خسرو	۱۹۹	قاآنی مرزا حبیب اللہ قاآنی	۲۵۵
غزلیات عرفی	۲۰۱	امیر خسرو دہلوی	۲۵۶
غزلیات نظیری	۲۰۴	نظیری نیشاپوری	۲۵۹
غزلیات صائب	۲۰۸	صائب تبریزی	۲۶۲
سکندر نامہ نظامی	۲۱۲	الیاس یوسف نظامی - سکندر نامہ	۲۶۳
پیروزی یافتن اسکندر بر دارا	۲۱۳	ابو القاسم فردوسی - شاہنامہ -	۲۶۴
شاہنامہ فردوسی	۲۲۴	تاریخ طبری	۲۶۷
لشکر آراستن تورانیان و ایرانیان	۲۲۶		

اخلاق جلالی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

لامع اوّل در تہذیب اخلاق

لمعۂ اوّل - در حصر مکارم اخلاق. بنموده می شود که در علم نفس از مباحث
حکمت طبیعی مقرر شده که نفس ناطقۂ انسانی را دو قوتست یکی قوت ادراک
و دیگر قوت تحریک - و هریک ازین دو قوت را دو شعبه است - اما قوت
ادراک را یک شعبه عقل نظریست - و آن مبدء تأثر است از
مبادی عالیه بقبول صور علمی و دیگر شعبه عقل عملی که مبدء بعید تحریک
بدنست در افعال جزویه بفکر و رویت - و این شعبه از حیثیت تعلق
بقوت غضب و شهوت سبب حدوث کیفیتی چند شود که سبب فعلی
یا انفعالی باشد چون خجل و ضحک و بکا و از حیثیت استعمال وهم
و متخیله مبدء استنباط آرای جزوی و صناعات جزئیه شود و از حیثیت
نسبت بعقل نظری و ازدواج بینهما سبب حصول آرای کلیه متعلقه
باعمال شود - مثل حسن صدق و قبح کذب و نظائر آن - و اما قوت تحریک

را دو شعبہ ہست یکے قوتِ غضبی و آن مبدءِ دفعِ امرِ غیر ملائمست بہ وجہ غلبہ و دیگر قوتِ شہوی و آن مبدءِ جلبِ ملائم ہست۔ و قوت انسانی را باید کہ مسلط باشد بر جمیع قواے بدنی۔ تا اصلاً ازان قوی منفعل نہ شود۔ بلکہ ہمہ در تحتِ تصرف او مجبور و مقہور باشند۔ و ہر یک بکارے کہ این قوت تعیین نماید اقدام نمایند۔ و بتسالمِ ایشان و انقیاد در تحتِ فرمانِ این قوت احوال مملکتِ نشاء انسانی انتظام یابد۔ و نشاید کہ ہیچ کدام از قواے بدنے بدونِ فرمانِ این قوت بفعلے قیام نمایند۔ چہ موجبِ اختلالِ احوال شود و چون ہر یک از قوی بفعلِ خاص خود بر وجہے کہ مقتضاے عقل باشد اقدام نمایند از تہذیبِ عقلِ نظری کہ شعبۂ اول از قوت ادراکست حکمت حاصل شود و از تہذیب عقل عملی کہ شعبۂ ثانیہ است از ہمان قوتِ عدالت پیدا شود و از تہذیب قوت غضبی شجاعت۔ و از تہذیبِ شہوی عفت و ازین تقریر کہ گذارش یافت عدالت کمالِ قوتِ عملی باشد و بطریقے دیگر گفتہ اند نفسِ انسانی را سہ قوت ہست۔ متباین کہ باعتبار آن قوی آثار مختلفہ از و صادر شود بر وفق ارادت۔ و چون یکے ازان قوی بر دیگرے غالب شود آن دیگر مقہور یا مفقود شود۔ یکے قوتِ ناطقہ کہ آن را نفسِ ملکی و نفسِ ناطقہ گویند۔ و آن مبدءِ فکر و تمیز ست و شوق بنظر در حقائق امور۔ دوم قوت غضبی کہ آن را نفسِ سبعی و نفسِ لوامہ گویند و آن مبدءِ

غضب و دلیری و اقدام بر اهوال است و شوق بتسلّط و ترفع وجاه. سوم قوت
شهوی که آنرا نفس بهیمی و نفس امّاره خوانند. و آن مبدء شهوت در طلب
غذا و شوق بالتذاذ بمآکل و مشارب و مناکح است پس عدد فضائل نفس بعدد
این قوی باشد چه هرگاه که حرکت نفس ناطقه باعتدال باشد و شوق
او باکتساب معارف یقینیه بود ازان حرکت علم حاصل شود و بتبعیت حکمت
و چون حرکت نفس سبعی باعتدال باشد و منقاد نفس ملکی شده قناعت کند
بانچه عاقله قسط او شمرد و نفس را ازان حرکت فضیلت حلم حاصل شود و بتبعیت
شجاعت و چون حرکت نفس بهیمی باعتدال باشد و مطیع عاقله گشته اقتصار کند
برانچه بحسب حکم عقل نصیب او باشد ازان حرکت فضیلت عفت حاصل شود
و بتبعیت سخاوت. و چون این سه جنس فضیلت حاصل شود و با همدیگر
متمازج و متسالم شوند از ترکیب هر سه حالتی متشابه حادث گردد که
کمال و تمامی آن فضائل بدان باشد و آن را فضیلت عدالت خوانند
این تقریر از اخلاق ناصریست و تقریر اول نیز مجملاً آورده و بر مستبصر
صاحب بصیرت پوشیده نیست که بر تقریر اول عدالت ملکهٔ بسیط است
و بر تقریر ثانی احتمال بساطت و ترکب هر دو هست. لیکن بساطت بلفظ
اقرب است. چه ظاهر عبارت آنکه عدالت اعتدال خلقی است بمنزلهٔ
اعتدال مزاجی که از ترکب ازدواج عناصر متخالفة الکیفیات و تسالم ایشان

حادث شامی شود - ودر اصول حکمت مقرر شده که مزاج کیفیتی بسیط است
وبالجمله از سخن ایشان درین موضع بساطت فهم می شود - ودیگر مواضع تصریح
بترکیب آن کرده اند - وبر تقریر اول عدالت کمال قوت عملی ست -
وبر تقریر ثانی اختصاص باو ندارد مگر آنکه گویند استعمال هریک از قوی
اگرچه آن قوت نظری باشد تعلق بقوت عملی می دارد - وبر تقریر ثانی
ملکات ثلثه یا اجزا اند عدالت را بمنزلهٔ اجزا چون کیفیات عناصر مزاج
را که در آن نیز دو احتمال است - ومختار حکما بساطت آنست - وبر تقریر
اول ملکات سه گانه موقوف علیه عدالت اند - ازین رو که کمال قوت
عملی آنست که هر قوتی در تحت امر او بود - تا تصرف هریک بر وجه اعتدال
باشد - وعدالت عبارت ازینست - ووقتی هست که ملکهٔ تصریف مجموع
قوی در محال لائقه آن بر وجه اعتدال بحسب رویت و مصلحت
سبب ملکهٔ اعمال یک یک از ان ها توانند بود - و تفصیل کلام درین مقام
آنکه هرگاه که ملکات سه گانه حاصل شود هر آئینه عقل عملی را قوت استعلا بر
قوت بدنی حاصل گردد - چنانچه قوای مامور ومنقاد باشند و از انفعالات متاثر
نشود - چنانچه [illegible] آن رفته [illegible] قوت نامند
چنانچه امام حجة الاسلام در احیاء اختیار فرموده ودر تعریف آن چنین گفته العدل
حالة للنفس وقوة بها تسوس الغضب والشهوة وتحملهما على مقتضى

لِلْحِكْمَةِ وَتَضَبُّطُهَا فِي الْاِسْتِرْسَالِ وَالْاِنْقِبَاضِ عَلٰى حَسْبِ مُقْتَضَاهَا[1]
امرے بسیط باشد مستلزم ملکات سہ گانہ وکمالِ عقلِ عملی باشد۔ و این ملکہ
اندو جے رئیسِ مطلق باشد۔ و دیگر ملکات بمنزلۂ خدام۔ چہ استعمالِ قوی ما
اگرچہ عقلِ نظری باشد بروجہ اصلح بحسب وقت وکمیت وکیفیت موکول
باین قوت ست۔ و آن و جے دیگر رئیسِ مطلق قوتِ نظری ست و جمیع قوی
خادم اند او را چہ غایۃ الغایات کمالِ آن قوت ست متحلی بحقایق موجودات
کہ سعادتِ قصوی است۔ و اگر عدالت را بہ نفسِ ملکات ثلثہ اطلاق
کنند مرکب باشد حینئذٍ احتیاج بعد او در عدادِ اقسام فضائل نیست۔
چہ جمیع اقسام قسمے دیگر نیست۔ کَمَا هُوَ الْمَشْهُوْرُ مِنْ اِعْتِبَارِ تَبَايُنِ وَجْهٖ
فِي الْمُقْسَمِ[2] و تعیین رذائل مخصوصہ در مقابل او و انواعِ مخصوصہ در تحت
او ہم ملائم نہ۔ چہ برین تقدیر انواعِ او عینِ مجموعِ انواعِ اجزا باشد و مقابل
او مقابلاتِ ایشان۔ چہ عروض ہیأتے موحدہ کہ بسبب آن از ملکات ثلثہ
نوعے حقیقی مرکب شود ظاہر نیست۔ و لہذا شیخ رئیس در رسالۂ اخلاق
بعد از آنکہ عدالت را راجع بمجموعِ قوی گرفتہ تعرض بانواع و مقابلات

---

[1] عدل حالتے ست نفس را۔ و قوتے کہ بدان سیاست میکند غضب و شہوت را
و بہ می انگیزد۔ و بر جد و دایر مقتضائے حکمت و ضبط می کند آن ہر دو را در بسط و قبض
موافق مقتضائے حکمت۔

[2] چنانکہ آن مشہورست باعتبار قید وجہ در مقسم۔ ۱۲

او نکرده۔ بلکہ اقتصار بر ذکر انواعِ ملکاتِ ثلثہ و مقابلاتِ ایشان نمودہ۔ وانچہ دیگران در انواعِ عدالت آوردہ اند اکثر بہ تحتِ حکمت درج کردہ۔ و ازینجا معلوم شد کہ انچہ در بعضِ کتب این فن ہست کہ عدالتِ نفس فضائل ثلثہ است با آنکہ رذائل انواع مستقلہ برائے او اثبات کردہ اند محلِ تامل ست۔ واللّٰہ اعلم بحقائقِ الامور۔ و درین مقام استشکال کنند کہ حکمت را اولاً تقسیم بنظری و عملی کردہ اند۔ و عملی تقسیم بہ سہ قسم کردہ۔ کہ یکے ازان علمِ اخلاق است کہ مشتملست بر فضائلِ چہارگانہ۔ کہ یکے ازان حکمت است۔ پس حکمت قسیم نفسِ خود باشد۔ و این اشکال ظاہر الدفع است۔ چہ حکمت کہ مقسم است علم باحوال موجودات است و چون این علم خود از موجودات است دران علم بحث از احوالِ او نیز باشد۔ و این محذور نیست۔ چہ انچہ جزو حکمت ست مسائل متعلقہ بحکمت ست۔ ازین رو کہ ملکہ ایست محمود۔ و بچہ طریق اکتساب آن باید کرد و نظائر آن۔ و حینئذ ہمی لازم آید کہ علمِ حکمت خود موضوعِ مسئلہ از مسائل کہ جزو اوست باشد۔ و درین ہیچ محذور نیست۔ بلکہ نظیر این در علمِ اعلیٰ واقع است۔ چہ بحث در و از موجودات است۔ و چون نفسِ علم از موجودات است تواند بود کہ خود موضوعِ مسئلہ از مسائل خود واقع شود۔ و اتحاد ازین لازم نیاید کہ شئے جزو نفس خود باشد۔ زیرا کہ علم عبارت ہست از تصدیقات یا قضایا کہ

ف ۱ و خدا دانا تر ست بہمہ حقیقتہائے تمام کارہا۔ ۱۲

متعلق تصدیق ست ازین رو که متعلق آنست. و تصدیقات یا نفس مسائل
ازین رو که متصور اند نه ازان رو که متعلق تصدیق اند موضوع مسئله است.
وگاهی محذور بودی که مسائل علم حکمت یا تصدیقات متعلقه بآن بعضی
مسائل حکمت عملی یا تصدیقات متعلقه بآن بودی و اصلا لازم نیست.
اینست تحقیق جواب و تنقیح آن بر وجهی که دران مجمجمه نماند. و جوابی دیگر
گفته اند و آن اینست مراد از حکمت درین مقام استعمال عقل عملی ست.
چنانکه باید و آنرا نیز حکمت عملی خوانند. و بسبب اختلاف معنی اشتمال
از تقسیم مندفع ست. و ازین جواب لازم آید که عدالت جامع جمیع فضائل
نباشد و برخلاف این معنی تصریح نموده اند. و انصاف آنست که کلام
در جزو عملی مبتنی بر مسامحه ساخته اند. و طالب این فن را بتحقیق مقاصد
بر وجه حکمی تکلف نداشته اند. بلکه بانچه علم بآن بوصلهٔ عمل نشنید و موجب نجات
طالب مسترشد از مهالک رذائل باشد اکتفا نموده اند. چه ایشان مبتدی
را در بدو طلب باین فن ارشاد می کرده اند. و تکلیف ایشان بتحقیق این مطالب
کماینبغی مودّی تحیّر طبیعت و تذبذب معتقد مبتدی شود. چه تحقیق آنها از
دیگر فنون حکمی حاصل شود مبتدی را خوضی دران نیست. و بعضی محققان
بدین جمله تصریح کرده اند. و شیخ رئیس در رسالهٔ اخلاق تلویحی بآن فرموده
و در بعضی مواضع شفا آورده که کمال عقل عملی استنباط آراء کلیه ست در فضائل

در فضائلِ اعمال بر وجہِ ابتنا بر مشہورات کہ فی الواقع مطابق برہان باشد و تحقیق آن بطریق برہان متعلق بکمال قوتِ نظری ست وَاللّٰہُ وَلِیُّ التَّوْفِیْقِ وَبِیَدِہٖ اَزِمَّۃُ التَّحْقِیْقِ[1]

لمعۂ دُوُم۔ در رسومِ این فضائل۔ گفتہ اند کہ حکمت عبارت ست از علم باحوالِ موجودات بر وجہے کہ فی الواقع چنان باشد بقدرِ طاقتِ بشری۔ و احوالِ وجودات با وجود ایشان منوط بقدرت و اختیار انسانی نیست۔ و علم متعلق بآن حکمت نظری ست۔ یا متعلق ست بقدرت و اختیار انسان و علم متعلق بآن حکمت عملی ست۔ و شجاعت ملکۂ انقیاد قوتِ غضبی ست نفس ناطقہ را تا در مہالک و مخاوف تثبت نماید و تزلزل بخود راہ ندید و بر مقتضاے راے صحیح عمل کند۔ و عفت آنکہ قوتِ شہوی مطیع نفس ناطقہ شود تا تصرف او بحسب اقتضاے راے عقلی باشد و اثر حریت و اطلاق از قید تعبد ہواے نفس [illegible] مختلفہ در و ظاہر شود کہ گفتہ اند شعر

بندۂ بندۂ خود تا نشوی حاضر باش ۔۔۔ زانکہ [illegible] بالائی

و عدالت آنست کہ این ہمہ قوتہا با یکدیگر اتفاق کردہ [illegible] امتثال نمایند۔ تا اختلاف ہوی و تجاذب قوی صاحبش را در ورطۂ حیرت نیفگند۔

---

[1] وخدا است صاحبِ توفیق دادن بدست اوست مہارہاے تحقیق۔ ۱۲

و اشد انصاف و انتصاف در وظاہر شود۔ و سخن در تحقیق عدالت گذشت
و گفته اند کہ ہریک ازین فضائل تا متعدی بغیر نشود صاحب آنرا استحقاق
مدح نباشد۔ ولہذا صاحب ملکۂ انفاق در وجوہ لائقہ را تا اثر بغیر
نرسد منفاق خوانند نہ سخی و صاحب ملکۂ قوتِ غضبی را در ینحال غیور خوانند
نہ شجاع۔ و صاحب تہذیبِ قوتِ عقلی را مستبصر خوانند نہ حکیم۔ اما چون
تعدی بغیر کند موجب خوف و رجائے غیر شود۔ و احتشام و اُبہتِ او در
قلوب راسخ گردد۔ و مدح او بر ذمہٴ ہم لازم شود۔ و ہمانان مراد باستحقاق
مدح دریں مقام حکم عقلست بوجوب مدح او۔ و ظاہرست کہ بدون خوف و رجا
عقل حکم بر لزوم مدح او بر دیگران نمی کند۔ چہ اگر کسے متحلی باصناف کمالات
باشد تا از وترتبِ نفعے یا ترتبِ ضررے نباشد عقل اقدام
بمدح او بر کسے واجب ندانند۔ و چون یکے ازین دو باشد تقرب باو نزد عقل
از برائے جلبِ نفع یا دفع ضرر مستحسن بل واجب شمرد علی اختلاف
مَرَاتِبِ الْخَوْفِ وَالرَّجَاءِ وَهُوَ خَيْرٌ مَرْهُوبٌ وَمَرْجُوٌّ[1]

لمعۂ سوم۔ در تحت ہریک از اجناس چہارگانہ انواع بسیارست
و از انجملہ آنچہ اشہرست مرقوم رقم تدوین و مسطورِ قلم تبیین خواہد شد۔

---

[1] بنا بر مختلف بودن مرتبہ ہائے ترس و امید۔ خدا بہترین ترس داشتہ شدگان
و امید داشتہ شدگانست ۱۲۔

اما انواع حکمت غیر محصور است. لیکن بحسب مشهور هفت است اول ذکا دوم سرعت فهم سوم صفای ذهن چهارم سهولت تعلم پنجم حسن تعقل ششم تحفظ هفتم تذکر. اما ذکا ملکهٔ سرعت استنتاج مطالب و سهولت استخراج نتائج از مقدمات است. و حصول آن منوط بکثرت مزاولت مقدمات منتجه خواهد بود. و اما سرعت فهم ملکهٔ انتقال از ملزوم است بلوازم بی مکثی زیاده. و همانا فرق میان این دو آنست که اول سرعت در حرکت فکریست. و ثانی در غیر فکر. چون انتقال از ملزومات تصوریه بلوازم آن یا از قضایا بمعکوس مستویه. یا عکس النقیض. و اما صفای ذهن ملکهٔ استعداد استخراج مطلوب است بی اضطراب و تشویش. و اما سهولت تعلم ملکهٔ توجه کلی بمطلوب است. تا بی ممانعت خواطر متفرقه بآسانی اکتساب تواند نمود. و اما حسن تعقل آنست که در بحث و استکشاف از هر مطلبی حد لائق با وی نگاه دارد. تا نه اهمال امری واجب نماید و نه اشتغال شیء زائد. و اما تحفظ آنست که صور معقوله یا محسوسه نیکو ضبط نماید. و اما تذکر ملکهٔ استحضار محفوظات است در هر وقت که خواهد بی کلفتی. و آنچه در تحت شجاعت است یازده است اول کبر نفس دوم نجدت سوم علو همت چهارم ثبات پنجم حلم ششم سکون هفتم شهامت هشتم تحمل نهم تواضع دهم حمیت یازدهم رقت. اما کبر نفس آنست که نفس بر اهانت و هوان

مبالات نکند و به بسیار و اعسار التفات ننماید. بلکه از هیج و زهم و شغف و نحو
متأثر نگردد. و تقلبات احوال تبدل و انتقال و تأثر و انفعال بخود
راه ندهد. و این ملکه شریف است که عروج بر معارج آن جز جا اکابر راه
طلب را میسر نشود. و تسنم قلال شواهق آن جز اعیان کاملان را
متصور نه. و لهذا اکابر مشائخ متصوفه قدس الله اسرارهم گفته اند. آخر ما
يَخْرُجُ مِنْ رُؤُوسِ الصِّدِّيقِيْنَ حُبُّ الْجَاهِ وَلَا يَجِدُ لَذَّةَ الْفَقْرِ مَنْ
لَمْ يَسْتَوِ عِنْدَهُ الْمَدْحُ وَالذَّمُّ[۱] و اما تجربه و ذوق نفس است به شیابی خرد
در وقت اقتحام اخطار و هوائل جزع بخود راه ندهد و حرکات نا منتظم
از و صادر نشود. و اما علو همت آنست که نفس را در طلب جمیل حقیقی و
کمال نفسانی منافع و مکاره این جهانی ملحوظ نظر اعتبار نباشد تا بوجدان
و فقدان آن غمگین و شادمان نشود بلکه از مرگ نیز باک ندارد. چنانکه
بعضی از سباق میدان مکارم اخلاق گفته اند ما آن دیوانگان هرگز نشاییم
که الموت تحفة المؤمن[۲] وصف الحال ماست. رباعی

آن دم که دمم بسیم آید — کان نیمه مرا خوشتر از نیم آید
جانیست بعاریت مرا داده خدا — تسلیم کنم چو وقت تسلیم آید

۱؎ آخر ما یخرج ... است از محبت مرتبه است ... تا به لذت فقر ...
نباشد نزد او ست تائش و نکوهش۔ ۲؎ الموت تحفة المؤمن ...

ششم

این چهار عناصر که بجا نظر پیوست   روزے رخش سپید و تسلیم و سے کرم
و أمّا ثبات قوت مقاومت با آلام و شدائد است تا بزدلی درو تاثیر
نکند و تشنگی زیاده از وجدان با وراه نیابد. و أمّا حلم طمانینت ست که بسبب
آن تردوانه بلکه مطلقاً مغلوب غضب نه گردد. و أمّا سکون آنست که
در خصومات یا محاربات که جهت حفظ حرمت دین و ملت یا حشمت
نفس و عصبیت ضرورت شود خفت ننماید. و أمّا شهامت نزوع
نفس ست به اکتساب امور عظام از جهت ادخار ذکر جمیل و اجر جزیل
و أمّا تحمّل ملکه تکلیف استعمال آلات بدنی ست در اکتساب فضائل حمیده
و شمائل پسندیده. و أمّا تواضع آنست که خود را مزیتے بر کسانے که
در جاه فروتر ازو باشند نداند. و ملاک در کسب این ملکه تذکر اشتراک
افراد انسانی ست در امور فطری و سمات نقص و افتقار و صفات عجز و
اضطرار باعتبار وحدت اصلی و تربیت جبلی که مضمون یَا أَیُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا
رَبَّکُمُ الَّذِی خَلَقَکُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ [1] و کنون مَا خَلْقُکُمْ وَلَا بَعْثُکُمْ إِلَّا
کَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ [2] افصاح ازان می نماید. و حجاب خفا از چهرهٔ حقیقت

---

[1] ای مردمان بترسید پروردگار خود را که آفرید شما را از یک ذات (یعنی آدم علیه السلام) ۱۲

[2] نیست آفریدن شما نه برانگیختن شما مگر همچو آفریدن و برانگیختن یک تن (یعنی بس آسان ست) ۱۲
Resurrection.

آن می کشاید. و امّا حمیت آنست که در حفظ حمی ملّت و حرمت تهاون جائز ندارد
و درین باب سعی باقصی الغایات لازم شمارد. قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ
عَلَیہِ وَسَلَّمَ اِنَّ اللّٰهَ لَغَیُورٌ وَلِاَجلِ غَیرَتِهٖ حَرَّمَ الفَوَاحِشَ. وَقَالَ صَلَّی اللّٰهُ
عَلَیہِ وَسَلَّمَ اِنَّ سَعدًا لَغَیُورٌ وَاَنَا اَغیَرُ مِنہُ وَاللّٰهُ اَغیَرُ مِنِّی و امّا رقت ملکه تأثر از مشاهدهٔ
تألّم ابنای جنس است بی اضطرابی که در احوال او ظاهر شود. و امّا انواع که در تحت
جنس عفت است دوازده است اوّل حیا و آن انحصار نفس است
در وقت استشعار از ارتکاب قبیح بجهت احتراز از استحقاق مذمت
و در حدیث نبویست عَلَیہِ اَفضَلُ الصَّلَوَاتِ وَاَکمَلُ التَّحِیَّاتِ اَلحَیَاءُ خَیرٌ
کُلُّہٗ دوم رفق و آن انقیاد نفس است امورے را که حادث شود از طریق
تبرع. سوم حسن هدی و آن کمال رغبت نفس است باستکمال
چهارم مسالمت و آن مجاملت است در وقت تصادم آرای مختلفه و تنازع
اهوای متفرقه. پنجم دعت است و آن سکون نفس است در وقت حرکت
شهوات. ششم صبر و آن مقاومت نفس است با هوا تا از او لذات
قبیحه از و صدور نیابد. قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی وَاَمَّا مَن خَافَ مَقَامَ رَبِّہٖ وَنَهَی النَّفسَ

؎ فرمود رسول خدا درود فرستد خدا بر وے و سلام که البتہ خدا هر آئینه صاحب غیرت است و بجہت غیرت
خود حرام کرد بے حیائیہا را ۱۲ ؎ فرمود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ البتہ سعد هر آئینه غیرت دار است
و من زیاده غیرت مندم از سعد و خدا زیاده صاحب غیرت است از من ؎ بہ بود بہترین صلوات
و کامل ترین سلامہا. حیا بہتر است تمام آن یعنی سراپا بہتر است ۱۲

فمن البیوی فان الجنة هی الماوی و بعضے صبر را دو قسم کرده اند یکے صبر
از شهوت دوم صبر بر مکروه و قسم ثانی تعلق بقوت غضبی دارد و حلم
صبر بر مناقبه غضبیه و شهوت است چنانچه حضرت عزت عز شانه کمله امت
مکارم اخلاق در اوی طرائق توفیق و وفاق را صلی الله تعالی علیه و سلم
میفرماید فاصبر کما صبر اولو العزم من الرسل یعنی در تحمل مشاق مشقت
بر ستاره موافقت با دیگر انبیا که مقربان بارگاه کبریا اند موصوفان بخلعت
اصطفا و اجتبا اند مجموع ذات کریمه ساز و واز احادیث مشهوره است
الصبر مفتاح الفرج و در حدیث دیگر است الصوم نصف الصبر و در صحیفه
مصری که عکاسی قریش و دیباجه کل معابد آویخته بودند مکتوب بوده که
همچنانکه آهن طبعا عاشق مغناطیس است نفس طبعا طالب صبر است.
ششم قناعت و آن اختصار نفس است باکل و مشارب و ملابس و غیرها و
اکتفا بقدر ضرورت از جهت استراحت آن نه از جهت حرص جمع مال که آن
منهی است شرعا و عقلا مذموم بخلاف اول که به کمال محمدیت موسوم است
چنانچه در کلام صادق مصدوق وارد است القناعة کنز لا یفنی اشتم و قار

له فرموده خدا تعالی و بخیلی کسے که رسیده باشد از استادان صبور مرد روزگار خویش و بازداشته باشد
نفس از هوا و هوس برای او بهشت جای است جای او ۳ غالب است سخن او ۴ پس صبر کن چنانکه
صبر کرده صاحبان همت عالی از پیغمبران ۵ صبر کلید کشایش است یعنی کارهای بسته را می کشاید
۶ مدد یافته است یعنی هرکه صبر کند یاری خدا باد باشد ۷ قناعت گنجی است که نیست نشود.

و آن اطمینان نفس ست و تحرز از شتاب - و حضرت متمم مکارم اخلاق
علیه التحیة من الله الخلاق فرموده العجلة من الشیطان و التأنی
من الرحمن و در احکام شریعت سید الانام علیه الصلوة و السلام مسائلی
و نهی از تعجیل بر شیوه السنت بیا امام وارد که اند اکابر فقهاء دین و اتباع
شرع متین است تصریح نموده که اگر کسی را نوبت فوت نماز جمعه باشد با وجود آن
در راه رفتن تعجیل ننماید و از جمله تأنی و اعتدال اقتراف شعبه
تقوی و ورع ست و آن ملازمت تحرز است بر اعمال نیکو با فعال مستحسنه
قال الله تعالی ان اولیاؤه الا المتقون و هم امام و آن است که نفس
را از ترک امور بر وجه لیاقت و حسب مصلحت ملک شود - باز و هم
حریت و آن کسب اکتساب مال است از مناسب جمیله لا کتم و صرف
آن در مصارف لایقه و امتناع از مزاولت مکاسب ذمیمه و صرف در
مصارف قبیحه و دوازدهم سخا - و آن ملکه ایست مبالاة با انفاق مال نفسه
تا حکم باشد با آنکه اینچنین انکه شاید برساند و در جوامع الکلم مصطفوی
علیها افضل الصلوات و التسلیمات وارد است که فرمود الله تعالی این اسلام
را از برای خود برگزیده - و هیچ چیز دین اسلام را باصلاح نمی آرد الا سخاوت

ل درود باد و سلام از خدای آفریدگار - شتابی از جانب شیطان است و درنگ از جانب رحمن
ك فرمود خدای تعالی نیست امیرا و ارد دوستان او در مقام محبت مگر پرهیزکاران
گ برو باد بهترین درود ها و سلامها -

و چون خلق. پس دین خود را بهر دو مزین گردانید. و در حدیث دیگر فرموده
اول چیزے که روز قیامت در میزان حسنات نهند حسن خلق و سخاوت
است و چون خدائے تعالی ایمان را آفرید گفت خدایا مرا قوی گردان
حق تعالی او را بحسن خلق و سخاوت قوی گردانید. و چون کفر را بیافرید گفت
بار خدایا مرا قوی گردان الله تعالی او را به بخل و بدخلقی قوی گردانید. امام غزالی
روایت کرده که جمعے از کفار بنی عنبر اسیر کرده نزد حضرت رسالت پناه صلے الله
علیه وسلم آوردند. حضرت فرمود که همه را بکشید الا یکے از ایشان
امیر المومنین علی کرم الله وجهه فرمود که خدا یکے ست و دین یکے ست و گناه
ایشان همه یکے ست. پس چه حکمت است که یکے از میان ایشان از قتل
خلاص یافت. فرمود که جبرئیل فرود آمد و گفت که همه را بکش و این را
بگذار زیرا که او سخی است و سخاوت او نزد ما مشکور ست و در اخبار آمده
است که الله تعالی وحی بموسی علیه السلام کرد و فرمود که سامری را مکش
زیرا که او سخی است و در حدیث نبویست اَلْجَنَّةُ دَارُ الْاَسْخِیَاءِ[1] و در تحت
سخا انواع بسیار ست و تفصیل آن از مطولات چشم توان داشت. و
بباید دانست که شجاعت غالبا مستلزم سخاوت مے باشد چه هرگاه که نفس را
متحمل اخطار و نهبت در سخاوت که مقدمه هلاک باشد ملکه گردد و بذل روح

---

[1] بهشت خانه سخیان است.

نزد او خطیر ننماید هر آئینه نقصان و فوات مال او را در نظر اعتبار در نیاید و خلاف این بغایت نادرست - و استلزام سخاوت شجاعت را اکثری نیست اگرچه بیشتر از استلزام دیگر ملکات است اما انواعے که در تحت جنس عدالت است هم دوازده است - اوّل صداقت - دوم الفت سوم وفا چهارم شفقت - پنجم صلۂ رحم ششم مکافات - هفتم حسن شرکت - هشتم حسن قضا - نهم تودد - دهم تسلیم - یازدهم توکل - دوازدهم عبادت - اما صداقت عبارتست از دوستی صادق و علامت صدق محبت آنکه احکام اثنینیت در آنچه شرعاً و عقلاً رفع توان کرد رفع نمایند و رابطۂ اتحاد را مستحکم دارند بر وجهے که هرچه بر خود نپسندند بر صدیق نپسندند و هرچه در حق خود خواهند در حق او خواهند و حضرت رسالت پناه علیہ اجل صلوات اللہ اشارت بانمعنی فرموده حیث قال صلی اللہ علیہ وسلم لا یؤمن احدکم حتی یحب لاخیہ ما یحب لنفسہ اما الفت آنست که آراء طائفہ و عقائد ایشان در معاونت یکدیگر متألف و متفق شوند - و اما وفا آنست که از طریق مواسات تجاوز جائز ندارند - و بعضے تفسیرش با انجاز مواعید و قضاء حقوق نموده اند - و اما شفقت تاثر و انفعال است از ملائمے

لہ برہ باد بزرگ درودہاے خداست جائیکہ فرمود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ ایمان نمی آرد کسے از شما تا آنکہ نخواہد برائے برادر مومن خود آنچہ می خواہد برائے ذات خود -

که هر کسی واقف شود و تفحص حقیقت بما لا [illegible] آن چه نموده از باب بیان و اصحاب
عیان ظهور یافته تحقیق است که تمامت ذرات کائنات از شعشع وحدت
حقیقی فیض وجود می یابند. و جمیع اعیان ممکنات در ارتضاع
لبان تربیت [illegible] و اختلاف توفیق [illegible] الا قد ادم
در [illegible] فللدقایق اند خصوصا افراد انسانی که بموجب نص محکم
قرآنی علاقه اتحاد نفسانی ایشان بیشتر و محکم رابطه اتحاد حقانی میان
ایشان متاکد و مستحکم است. مثنوی

بنی آدم اعضای یکدیگرند — که در آفرینش ز یک جوهرند
چو عضوی بدرد آورد روزگار — دگر عضوها را نماند قرار
تو کز محنت دیگران بی غمی — نشاید که نامت نهند آدمی.

و این مقام را مراتب مختلفه و مدارج متفاوته هست. و از شیخ شبلی
قدس سره منقول است که از چوبی که بر بهیمه زدند اثر ضرب بر اعضای
او ظاهر شده بود یعنی اگر چه بسان [illegible] که نظر
ایشان بجمیع اشیا [illegible] حقیقت حالی ندیده. چنانچه در ابتدا
از ظروف [illegible] کتب [illegible] فرا گرفته [illegible]
و خیال [illegible] کلمات مصنفات [illegible]
[illegible] تحقیق خواهد بود لیکن [illegible] تقلید [illegible]

بصیرت او نشده باشد و غبار تمویهات جهال و تلبیسات اهل ضلال
چشم فطانت او را نپوشیده و پوشیده نماند که وهم را اعور طبعی فعال ست
و انسان را از تخیل جهت ضعف در هذیان حدید پیدا شود و تردد بر سر دیوار بلند
[illegible] سقوط گردد با آنکه اگر در زمین بر همان قدر مسافت حرکت کند
وهم سقوط نباشد و همانا که [illegible] این احوال تخیل را از قبیل انشال
آنچه درین حال نموده شد [illegible] است که از جهت
تنزل به ادراک افهام بیماران حکمت رسمی [illegible] استعاره‌ها والا [illegible]
یا الا از این زبان زبان دگرست [illegible] را زبان دگرست

بیت

درین مشهد که انوار تجلی ست | سخن دارم ولی ناگفتنم اولی ست

و اصل رحم آنست که خویشاوند خود را [illegible] نا [illegible] با خود [illegible]
گرداند [illegible] که قرابت صوری را حقی است قرابت معنوی را [illegible]
روحانی است [illegible] قرابت و قرابت آلهی [illegible] حق صله [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

و اما مکافات آنست که هر نفعی که از کسی باو رسد بمثل آن یا زیادت بران مقابل گرداند و اگر ضررے از کسے بدو رسد بکمتر از ان مجازات کند۔ و اما حسن شرکت آنست که معاملات بر وجہے کند که موجب انحراف بر خاطر شرکا نباشد بحسب امکان و بشرط محافظت بر قانون عدالت۔ و اما حسن قضا آنست که حقوق مردم بگزارد و خود را از منت و مذمت دور دارد۔ و اما تودد طلب دوستی اکفا و افاضل است بطیب کلام و انعام و اکرام و دیگر اسباب که موجب جلب محبت تواند شد و اما تسلیم آنست که باحکام الٰہی و نوامیس شرعی و اوضاع نبوی و نظائر آن از رسوم ائمہ شریعت و مشائخ طریقت رضا دہد و بحسن قبول تلقی نماید اگرچہ موافق طبع او نباشد۔ و حضرت رب الارباب در کتاب اعجاز انتساب تسلیم را بابلغ وجہے از تاکید موقوف علیہ ایمان داشتہ۔ کما قال اللہ تعالیٰ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتّٰى يُحَكِّمُوْكَ فِيْمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوْا فِيْ اَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوْا تَسْلِيْمًا[۱] و اما توکل آنست که در امورے که حوالت بمقدرت و کفایت بشری نباشد و اندیشہ را دران مجال تصرف صورت نبندد و زیادت و نقصان و تعجیل و تاخیر نطلبد۔ و توکیل

---

[۱] چنانکہ فرمودہ حق تعالیٰ بترجمہ قسم بپروردگار تو کہ ایشان مسلمان نباشند تا آنکہ حاکم کنند ترا در انچہ واقع شد میان ایشان باز نیابند در دل خویش تنگی از انچہ حکم فرمودی و قبول کنند بانقیاد ۱۲

به نعم الوکیل کرده خیالاتِ فضول را برطرف کند بیت

رضا بداده بده وز جبین گره بکشا   که بر من و تو درِ اختیار نگشادست له

و از حضرت سید ارباب الکمال علیه الصلوٰة والسلام من الملک المتعال
مروی است که فرمود هر کس که در وقتِ خروج از خانه این دعا بخواند حضرت
جوادِ مطلق از خزانهٔ بے نفاذ خود در رزق او وسعت کرامت فرماید بِسْمِ اللهِ
عَلٰی نَفْسِیْ وَدِیْنِیْ وَمَالِیْ اَللّٰهُمَّ رَضِّنِیْ بِقَضَائِكَ وَبَارِكْ لِیْ فِیْمَا قُدِّرَ لِیْ
حَتّٰی لَا اُحِبَّ تَعْجِیْلَ مَا اَخَّرْتَ وَلَا تَاْخِیْرَ مَا عَجَّلْتَ اِنَّكَ عَلٰی كُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ
و بر ناظرِ بصیر پوشیده نیست که مضمونِ این دعا طلبِ عطیهٔ توکل و رضا
بمجاری قضا ست چه ارادتِ خود را بارادتِ حق راست مے باید
ساخت و حجرهٔ دل را از وساوس دواعی نفس و هوا بکلی پرداخت
تا سکینهٔ الٰہی و طمانیتِ نامتناہی در دل فرود آید. آنگاه حوادث بر طبقِ
ارادتِ او واقع شود و کائنات بر منهجِ مشیتِ او در وجود آید اما عبادت
آنست که تعظیم و تمجید معبودِ حقیقی که او را از کتم عدم محض بجود و کرم بے سابقه
استحقاقے بشهود وجود آورده [illegible] نامتناہی از خزانهٔ الطافِ الٰہی [illegible]

له مرحبا ای صاحبان کمال [illegible] درود و سلام از خدا. پادشاه [illegible] تمام
خدا [illegible] خدا یا راضی دار مرا بحکم خود و برکت و افزونی ده [illegible]
اندازه کرده [illegible] در تنگیِ آن خواسته [illegible]
آن خواسته [illegible] بر چیز قادر و توانا هستی ۱۲۰

افاضت کرده. و مقربان حضرت او از ملائک و انبیا و صحابه و تابعین و
اولیا و حکمای متالهین و انقیاد احکام شریعت و التزام وظائف رسوم
ملت التماس کرده‌اند و تقوی و تحرز از معاصی که مکمل این معنی است شعار و
دثار خود ساخته. و مدرک تفصیل عبادات شریعت‌اند. و چون مباحث
حکمت از اشیائی بحث می‌کند که عقل باستقلال بآن تواند رسیده
و تفاصیل احکام شرعی از حیطهٔ استقلال عقل خارج است قیاس مدرک
عقل درین دو نوع بر سبیل اجمال است چه جز بنور نبوت راه بتفاصیل نتوان یافت
اسرار شریعت نتوان برد پس احکام نقلی من حیث الاجمال داخل حکمت
عملی باشد و من حیث التفصیل خارج. اما انواع فضائل و از ترکیب
بعضی با بعضی اخلاق نامحصور متولد شود و حکما گفته‌اند همچنانکه از جهت اشخاص
متفاوت است و دو شخص بر یک مزاج نمی‌تواند بود اخلاق نیز متخالف
است تا دو نفس بر یک خلق نباشد و ارسطاطالیس گفته که سبب اختلافات
اشکال افراد انسان با آنکه در دیگر افراد حیوانات اختلاف باین مرتبه نیست
آنست که در افراد انسان بواسطهٔ نفس ادراکات کیفیات مختلفهٔ نفسانی
که تابع مزاج تواند بود هست و هر کیفیتی نفسانی هیئتی خاص را مستتبع است چه
هیئت فرحان از هیئت غضبان و هیئت محزون از هیئت مسرور ممتاز
شکل افراد دیگر حیوانات که در میان ایشان تمایز تشخص ادراکات کمتر است

نسبت پس اختلاف کیفیات نیز بسیار نباشد و اشکال ایشان متقارب متشابه
تحریر و در طی این مباحث باقتضاء مقام [illegible] تجنب یا فرق مسامحات
باشد. از جمله آنکه حکما و تبعیت ایشان [illegible] ایشان در عداد انواع [illegible] و در
تحت جنس حکمت ذکر کرده اند در حال آنکه آنها اسباب حکمت اند
چنانکه [illegible] الحکمة [illegible] آنکه حکمت [illegible] که
قوت نظری بآن متمکن شود از معرفت احوال موجودات انواع مذکوره
در تحت آن مندرج توان داشت. و همانا آنچه گفته اند که چون حرکت
قوت نطقی باعتدال باشد از آن حرکت علم حاصل شود و [illegible] که
منتهی به یقین تواند بود. و بالجمله مسامحات درین فن را [illegible]
تصویب نموده شد

اصل چهارم چون این فضائل معلوم شد باید دانست که با هر یک
ازین فضائل [illegible] که [illegible] باشد دانسته [illegible] چنانچه
[illegible] که [illegible] علم اخلاق [illegible] شود [illegible]
[illegible] فضائل [illegible] بیان [illegible]
[illegible] انسانی [illegible]
[illegible] نفسانی [illegible]

له [illegible] شان حکمت [illegible] قرآن ١٣

خرمهره را بر رخ دُرر و لآلی نخرند. اما در تفصیل حکمت جمعی باشند که مسائل علوم را حفظ نمایند. و نکات و دلائل که بتلقف فراگرفته باشند تقریر کنند. و جمعی که جمعی که ایشان را از صدق فراست و نور کیاست نصیبی نباشد از غایت استحسان تعجب کنند. و بر وفور دانش ایشان گواهی دهند. و حال آنکه ایشان را الیقین و اطمینان هیچ مسئله نباشد و در نفس ایشان هیچ نقش راسخ نه. و حال ایشان در تشبه بعلما و اذکیا همچو حال بعضی حیوانات است در محاکات افعال و اقوال انسانی چون قرده و طوطی یا کودکان در تشبه ببالغان. شعر

گیرم که مار چوبه کند تن بشکل مار   کو زهر بهر دشمن و کو مهره بهر دوست

و بعضی از ایشان باشند که در هیچ مطلب از عیان حق صریح ننمایند. و در هر مبحث اگرچه ظاهر باشد خواهند که اظهار تصرف و فطنتی کرده ارند کنند و باغالیط مموهه متبدیان را در گمان اندازند. و آنکه در مسائل یقینیه که وهم را در آن مجال مزاحمت نیست بخلاف نمی توانند کرد. در مطالب عالیه و عادی بلند کنند و تلبیس باطل بلباس حق و تصویر ظن و تخمین بصورت علم و یقین نمایند. و آنرا تحقیق و تدقیق نامند. و چون حکمت اعلی مدارج کمالات است و معرفت آن جز حکیم را حاصل نه تفرقه میان این طائفه و حکما بر اکثر مردم متعسر باشد. و اما در

مقابلِ عفت ہمچنانکہ جمعے از لذاتِ دنیوی اعراض کنند از برائے
چیزے ازان خسیس کہ بیش ازان باشد چون اکثر زہادِ زمان کہ اظہار
زہد را دامِ تزویر و حبالۂ صیدِ عوام سازند تا بدان وسیلہ باغراض فاسدۂ
دینیہ و اعراض کاسدہ دنیویہ توسل جویند۔ یا آنکہ ازان لذات
آگاہی نداشتہ باشند چون اہل جبال و رساتیق کہ از شہرہا دور باشند
یا بسبب آنکہ از کثرتِ تناول و تعاطی ازان لذات ملال و کلال باشیان
راہ یافتہ باشد۔ یا آنکہ در اصلِ فطرت یا بنا بر مرضی نقصان شہوتے در
ایشان باشد۔ یا بجہت خوف از آلام و امراض یا اطلاع مردم و توبیخ کہ
بران مرتب تواند شد۔ و این طائفہ عفیف نباشند۔ و اما در سخا و صفت
عملِ اسخیا صادر شود از کسے کہ سخی نباشد چون جمعے کہ بذل مال بجہت
تمتع از شہوات نمایند یا بجہت ریا یا بطمع مزید جاہ و جلال یا دفع ضرر یا
آنکہ در غیر محل استحقاق صرف کنند۔ و بعضے تبذیر در انفاق نمایند بنا بر
آنکہ قدر مال ندانند۔ و از مواقع احتیاج بآن غافل باشند۔ و این حالت
بیشتر جمعے را باشد کہ بے مشقتے از میراث یا غیر آن مال بایشان رسیدہ باشد
و از صعوبت اکتساب بے خبر چہ مال را مدخل دشوار است و مخرج آسان
و حکما گفتہ اند کہ جمع مال ہمچنانست کہ سنگے بزرگ را بر سر کوہے برند و خرج
کردن ہمچنانکہ آن سنگ را فرو گذارند و احتیاج بمال در تدبیر معاش

ظاهرست و در اظهار فضیلت نیز دخل عظیم دارد چنانچه در صحیفهٔ حضرت
سلیمان ست علی نبینا و علیه السلام که حکمت با توانگری بهترست و ا[illegible]
بدرویشی در خواهید که دانا را چون دینار نباشد خلق از وی منتفع نتوانند شد
بلکه خود نیز بسبب توجه بمصالح ضروری از کسب کمالات باز ماند. قدسی

مارا بتجربه معلوم گشته آخر حال — که قدر مرد بعلم است و قدر علم بمال

و کسب آن از وجوه مشروعه بمکاسب جمیله قلیل است و [illegible]
آن مراتب ابدا دشوار است و این [illegible] از آن [illegible] نباشد بلکه [illegible]
آنکس ست که بذل مال [illegible] از برای [illegible] کند بلکه برای آن که [illegible]
بلکه شریف است و لذا مطلوب و اگر بغیر از این چیزی دیگر وجه تقدم او
با فضیلت و العرض تواند بود چنانچه [illegible] فقال الله تعالی [illegible]
باعتبار رفت و آوردن شجاعت افعال شبیه بآن از غیر شجاعان صادر
شود چنانچه کسی که بجنگهای خطرناک و کارهای هولناک اقدام نماید
از جهت طلب مالی یا جاهی یا غیر آن از مطالب و باعث بر آن حرص
مطلوب باشد نه آنکه شجاعت چون عیاران که تحمل ضرب شدید
عضو یا [illegible] قطع و قتل نمایند تا نام ایشان در میان [illegible]
که در [illegible] پادشاهان شریک اند [illegible] کسی که [illegible] ملامت

[illegible] با [illegible] ۱۲

اقارب واخوان یا خوف سلطانی یا نظایر آن اقدام بران افعال نماید
یا آنکه مکرر بطریق اتفاق مظفر شده باشد وبآن مغرور گشته. واین طوایف
شجاع نباشند. بلکه شجاع کسی ست که هدف سهام قصد او جز اصابت
این ملکه فاضله نباشد. برقیاس آنچه در دیگر ملکات مبین گشت. واما
افعال سباع چون شیر وغیره اگرچه شبیه ست بشجاعت از وجهی اما آن
آنست که ایشان بر غلبه تفوق خود وثوق دارند وبالطبع مشتاق
غلبه اند پس اقدام ایشان بران بسبب غلبه وقدرت است نه بسبب
شجاعت. ودیگر مثال ایشان غالبا در مقاومت مثل مبارزی قوی تمام
سلاح است که با ضعیفی عاجز محاربت نماید ومثل این داخل افعال شجاع
نیست. ودیگر آنکه آنچه ملاک فضیلت ست که آن عقل است تا تمام قوی
مطیع ومنقاد او شوند در ایشان مفقود است. وشجاع بحقیقت کسی
باشد که افعال شجاعت بمقتضای حکم ازو صادر شود وغرض اصلی او نفس
فضیلت باشد وهر آینه خوف او از ارتکاب امر قبیح زیاده از خوف او باشد از انصرام
حیات. وقتل جمیل نزد او از حیات مذموم اولی بود چنانچه گفته اند [illegible]

یهون علینا فی المعالی نفوسنا ومن خطب الحسناء لم یغلها المهر

۱؎ یعنی آنکس قبول ست [illegible] نیست که آسانی بیشتر [illegible] در طلب [illegible] امور
بزرگ عالی جانهای ما یعنی در طلب فضائل جهان صرف کردن آسان ست، وکسی که خواستگاری
کند زن حسین را گران نماید ودا مهر

وهرچند لذت شجاعت در بدایت نماید چه مبادی آن مؤدی ست بخوف هلاک. اما
بالآخرة لذات و منافع آن مشاهده گردد خواه در دنیا خواه در آخرت خاصه چون بذل النفس
او در حمایت دین و تقویت شرع مبین بوده باشد چنانچه نص کلام حقائق اعلام بآن ناطق است
وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ
و عاقل داند که تخلف از جنگ موجب بقای حیات نمی شود و بد دل در
فرار طلب بقای چیزی میکند که قابل بقا نیست پس تحقیق طالب
محال است. با آنکه اگر فرضاً چند روزی مهلت یابد ننگ و عار جبن
و بی غیرتی و تقریع و توبیخ اقران و معارف مشرب عیش و حیات او را
مکدر گرداند پس مرگ با فضیلت شجاعت و ذکر جمیل و اجر جزیل به
زندگانی با چندین ننگ و عیب مرجح داند بیت

باری چو فسانه میشوی ای بخرد — افسانهٔ نیک شو نه افسانهٔ بد

و از اینجاست که حضرت یعسوب المسلمین کرم الله وجهه باصحاب خود
فرموده أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ إِنْ لَمْ تُقْتَلُوا تَمُوتُوا وَالَّذِي نَفْسُ ابْنِ أَبِي طَالِبٍ
بِيَدِهِ لَأَلْفُ ضَرْبَةٍ بِالسَّيْفِ عَلَى الرَّأْسِ أَهْوَنُ مِنْ مِيتَةٍ عَلَى الْفِرَاشِ

که و مرده گمان مکن کسانی را که کشته شدند در راه خدا بلکه زنده اند نزد پروردگار خویش روزی داده
میشوند ۱۲ اسے سرداران مسلمانان یعنی حضرت علی بزرگ دارد خدا ذات او ۱۲ اسے ای مردم تحقیق
شما اگر کشته نشوید خواهید مرد قسم بذاتی که ذات پسر ابیطالب بدست قدرت اوست که البته
هزار ضرب شمشیر بر سر خوردن بهتر است از مردن بر بستر ۱۲ -

میفرماید که ای آدمیان نسیان خصلت موروث شماست. از رقدهٔ غفلت متنبه شوید. و تذکر نمائید که اگر شما کشته نشوید البته از ضربت ملک الموت جان نخواهید برد. پس از جنگ چرا می ترسید. و ننگ جبن از چه رو بخود روا میدارید. بآن خدائی که روح پیغمبر ابیطالب در ید قدرت اوست که هزار ضرب شمشیر بر سر خوردن آسان‌تر از مردن بر فراش ست چه مردن بطریق مردان به از جان سپردن بشیوهٔ زنان ست که سرخی خون گلگونهٔ چهره عاشقان ست. بیت

چون شهید عشق در دنیا و عقبی سرخروست
ای خوشا آن ساعتی که باز آکشته درین میدان بود.

و احادیث در فضیلت شجاعت و شجعان بسیار ست. از انجمله آنچه فرموده إنّ الله يحبّ الشجاعة ولو على قتل حيّة و عقربٍ و بر همه کس تعظیم شجعان و تکریم ایشان واجب ست خصوصا بر ملکان از جهت جهانداری و اسکان اعنهٔ کامگاری و سالکان مسالک شهریاری. چه این طائفه کریمه باکرم نفائس که نفس ست در بازار کارزار معامله می کنند و جان را سپر تیر بلا کرده با اعدای دولت مقابله می نمایند پس نشاید که پادشاه باموال و اسباب با ایشان مضائقه نماید. یا بادنی سهوه با ایشان عتاب

فرا بدید و افعال جماعتی که خود را کشند از خوف فقری یا از خطر زوال مالی
یا جاهی از مقاسات محنتی به بددلی حمل کردن الیق است از شجاعت چه
شجاع در همه حال صبور باشد و بر تحمل شدائد قادر و در هر صورت از
اضطراب متحفظ بلکه این فعل مقتضای جبن است و ضعف اسکهٔ نفس
و بحسب شرع موجب لعنت است چنانچه در احادیث صحیح وارد است
و از این مباحث معلوم شد که عفت و سخاوت و شجاعت بکمال حاصل
نشود الا حکیم را و اما در عدالت افعال شبیه با فعال عادلان از جمعی که
باین حلیه متحلی نباشند صادر شود یا از جهت ریا و سمعت یا از آن جهت که
بدان وسیله جاذب قلوب عوام کنند تا سبب ازدیاد جاه و مال سازند و
عادل بحقیقت کسی باشد که تعدیل قوتهای خود کرده باشد تا صدور
جمیع افعال از و بحکم عقل بر نهج اعتدال باشد چنانچه هیچ یک از قوای
زیادت از آن قسط که عقل از برای ایشان تعیین کند طلب ندارند و هیچ یکی
تغلب نکنند و بعد از آن در معامله با بنی نوع همین نسق رعایت کند و
نظر او در عموم اوقات مقصور بر اقتنای فضائل باشد و امری دیگر
مقصود او نبود مگر تبعیت و این وقتی میسر شود که نفس را هیئتی نفسانی
که مقتضای تادیب کلی باشد حاصل شده باشد تا جمیع آثار و افعال و
بجبلتش اعتدال متحلی و از وصمت اختلال متخلی باشد و در دیگر فضائل

مثل این اعتبار باید کرد - تا تفرقه میان زیف و رائج و نقره و تمام عیار معلوم
شود - پس عبادت مذکوره مشعر به بساطت عدالت است کما لا یخفی[1]
لمعهٔ پنجم باید دانست که بازاء هر یکے از فضائل رذیله ایست که
ضد آنست - و چون اجناس فضائل چهار است - چنانچه گذشت اجناس
رذائل نیز در بادی الرای همین عدد توانند بود - اول جهل بازاء حکمت
دوم جبن بازاء شجاعت سوم شره بازاء عفت - چهارم جور بازاء
عدالت - وانچه بحسب فکر و تدقیق ظاهر شود آنست که هر فضیلت را
حدیست که چون انسان حد تجاوز نماید خواه بافراط خواه بتفریط به رذیلت
گراید پس فضائل بمنزلهٔ اوساط اند و رذائل بمنزلهٔ اطراف - مانند مرکز
و دائره که مرکز متعین است با آنکه الجاء نقاط از محیط است دیگر نقاط غیر
متناهی از جوانب او هر یک از طرفے محیط نزدیک پس بنابرین بازاے
هر فضیلتے رذائل غیر متناهی باشد - و همچنین استقامت در سلوک طریق
فضیلت شبیه بحرکت بر خط مستقیم باشد و انحراف بجانب رذیلت شبیه
انحراف ازان - ظاهر است که اقصر خطوط واصله بین النقطتین خط مستقیم
است - و میان دو نقطه خط مستقیم بیش از یکے نتواند بود - و خطوط غیر مستقیم
نامتناهی باشد - پس استقامت در طریق کمال خیر یک نهج تواند بود -

---

[1] چنانچه پوشیده نباشد ۱۲ -

وانحراف آن را منشا هیچ غیر متناهی باشد و چون دریافتن وسط حقیقی
در نهایت صعوبت است و بعد از یافتن ثبات بران اصعب چه
استقامت بر جادهٔ اعتدال در غایت تعسر و اشکال باشد و لهذا حضرت
هادی الثقلین[1] الی الصراط المستقیم علیه افضل التحیة والتسلیم[2] فرموده
شیبتنی[3] سورة هود چه درانجا امر باستقامت وارد است آنجا که
میفرماید فاستقم[4] کما امرت و ازینست که صراط مستقیم را در السنهٔ نبوت
بهمت چنین کرده اند که از موی باریک‌تر و از شمشیر تیزتر است
و همانا که صراط مستقیم که سورهٔ کریمهٔ فاتحه مشتمل بر طلب هدایت بآنست
همین معنی تواند بود و چون نزد عظمای حکما و اساطین اولیا مقرر است
که امور اخروی که مخبر صادق بآن وعده و وعید فرموده تماما صور اخلاق
و اعمال ست که در موطن معاد بحکم مرتبه بآن صور بر انسان ظاهر خواهد شد
چنانچه فرموده الناس نیام فاذا ماتوا انتبهوا[5] بیداران دو ازآن بمعنی
آنکاهی بیهت و این معنی در مواضع متعدده از کتاب و سنت بتصریح
و تلمیح موذی شده است و مادهٔ آن صور خواه از غائب باشد و خواه

---

[1] رهنمای هر دو گروه جن و انس بجانب راه راست یعنی حضرت محمد مصطفی ۱۲ [2] بهترین درود و سلام ۱۲
[3] پیر کرد مرا سورهٔ هود یعنی از کمال فکر که دران مذکورست ۱۲ [4] پس استقامت کن بر راه راست استوار چنانکه فرموده شدی ۱۲ [5] مردم خفته اند پس هرگاه میرند بیدار شوند یعنی تمام اخلاق و اعمال
پس چون بعد مرگ صورتهای اعمال مشاهده کنند از کردهٔ خویش خبردار شوند ۱۲

از مکاره اعمال و اخلاق است که درین نشاء اندوخته باشد چنانچه فحوای کریمه
وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ وحدیث نبوی که فرموده الذین یتذبذبون فی الدنیا
[illegible] حتی یطهرهم [illegible] وان [illegible] اللہ [illegible]
فصاحت ظاهر ازان می نماید اگر طالب صادق غبار
خیالات فاسده و اوهام از پیش دیدهٔ بصیرت باز نشاند و رفته رفته خود را از ربقهٔ
تقلید اهل رسوم برهاند بلکه حدیث مشهور الدنیا مزرعة الآخرة نیز مؤید این
معنی میکند اگر بگوش هوش استماع رود بیت

دهقان سالخورده چه خوش گفت با پسر — کای نور چشم من بجز از کشته ندروی

پس بنابرین مقدمات صراط مستقیم اخروی که بسبب نعت انبیا در موطن حشر
بر سر جهنم کشند مثال توسط در اعمال و اخلاق باشد و جهنم مثال اطراف
که رذائل اند و هر کس که امروز برین صراط مستقیم ثابت قدم بوده از سلوک
منهج اعتدال تجاوز ننماید در آخرت بران صراط مستقیم تواند گذشت و
به بهشت باقی که موطن پاکانست تواند رسید و هر که درین نشاء ازین
صراط مستقیم انحراف جوید در آخرت بران صراط نتواند گذشت. و بر دوزخ

۱ و البته دوزخ هر آئینه در گیرنده است کافران را ۱۲ منه [illegible]
خبر این نیست که حرکت میکند [illegible] آتش دوزخ را ۱۲ [illegible] بتحقیق زمین بهشت
میدانهاست فراخ و هموار است درختان آن تسبیح سبحان الله و بحمده ۱۲ منه دنیا
کشتزار آخرت است ۱۲

که صاحب عاصیان نشسته بیماند و از فیثاغورس منقول است که هر ملکه که انسان
کسب میکند سبب حدوث ملکی یا شیطانی است که بعد از قطع تعلق مصاحب
و ملازم او باشد ان خیرا فخیر وان شرا فشر پس باید که انسان احتیاط
نماید تا چه مصاحب برای خود پیدا میکند و بدان که وسط را بدو معنی اطلاق
میکنند یکی وسط حقیقی که نسبت او بطرفین علی السویه باشد مانند چهار
که وسط است میان دو و شش - و این همو معتدل حقیقی است که اطبا
او لا اکل بنفی آن اقامت میکنند - و دیگر وسط باضافت بمنزله اعتدالات
نوعی و شخصی که اطبا اثبات میکنند و وسطی که درین علم معتبر است از قبیل دوم
تواند بود - و لهذا شرائط فضیلت نظر باشخاص مختلف شود بلکه نظر
بهر وقتی و حالی - و بازای هر فضیلتی از فضائل هر شخصی رذائل غیر
متناهی باشد - و درین مقام در هر آئینه اندیشه بسیار شکی حادث شود
چه هر گاه که وسط درین فن از قبیل اعتدال شخصی و نوعی باشد هر آئینه آن
را معرفت بود باشد [illegible] باید تحت
[illegible] شود [illegible] تا طریق رفع این شبهه آنکه گفته اند که در مراتب
عدد قول لطیف مرتبه [illegible] است که افضل مراتب و اقرب آن باعتدال حقیقی است
و در مراتب ملکات نیز هر مرتبه است که افضل آن مراتب است مطلوب

له یعنی اگر آن ملکه نیک باشد پس جزاے آن هم نیک است و اگر بد باشد جزاے آن نیز بد ۱۲

بالذات آن مرتبه است. و دیگر مراتب بحسب بعد از آن مرتبه خالی از آشوب افراط و تفریط نیستند. و همچنانکه شخص و نوع در آن مراتب باصالت افضل نیستند لیکن بواسطهٔ قرب به محدود که بآن مرتبه دارند وجود نوع و شخص محفوظ میتواند بود. در فضائل نیز فضیلت حقیقی آن مرتبه است و باقی مراتب بحسب قرب بآن مرتبه در عداد فضیلت معدود می شود. همچنانکه در اعتدال بدنی دیگر مراتب اگرچه در حاق اعتدال بدنی نیستند و خالی از شوائب انحراف نه، بنابر آنکه از ایشان خللی بیّن در افعال ظاهر نمی شود در سلک مراتب اعتدال منخرط اند. و بنابرین تقدیر تفاوت در مدارج کمال بحسب تفاوت در قرب بحاق وسط اعتدال باشد و قواعد طب روحانی بر قیاس و هنجار قواعد طب جسمانی. و شکی نیست که اعتدال باین معنی نیز اگرچه سهلتر وارد اما خالی از صعوبت نیست. و اگرچه در مقام مبالغه وصف آن بدقت شعر و حدت سیف نباید و انکار نشاید. قال الله تعالی یهدی من یشاء الی صراط مستقیم[1]. و چون انحراف از وسط یا بطرف افراط باشد یا بطرف تفریط پس بازای هر فضیلتی دو رذیله باشد که آن فضیلت وسط میان هر دو باشد. و چون مبیّن شده که اجناس فضیلت چهار است اجناس رذیلت هشت باشد. دو از آن طرف با شایسته حکمت و

[1] خدا رہبری میکند ہر کرا می خواہد بسوے راہ راست ۱۲

آن سفه و بله باشد. سفه طرف افراط است، و آن استعمال قوت فکر
است در آنچه واجب نیست یا زیاده از قدر واجب، و آنرا گربزی خوانند
و بله طرف تفریط و آن تعطیل قوت فکر است بارادت و ترک استعمال آن
در واجب یا تقصیر در استعمال آن بکمتر از حد واجب. دوم از آن طرفها
شجاعت اند و آن تهور است و جبن. اول طرف افراط است و آن اقدام
است بر مهالک که عقل آنرا جمیل نداند. و ثانی طرف تفریط و آن حذر است
از چیزی که حذر از آن مستحسن نیست. و دو از آن طرفهای عفت اند و آن
شره است و خمود. اول افراط است و آن میل نفس بشهوات است زیاده
از مقدار مستحسن. و ثانی تفریط و آن سکون نفس است از حرکت در طلب
لذات ضروری که شرع و عقل آنرا تحسین یا اباحت نموده باشد از روی
اختیار نه از روی خلقت. و دو از آن طرف عدالت است و آن ظلم
است و انظلام. اول طرف افراط است و آن تصرف در حقوق مردم و
اموال ایشان است و ثانی تفریط و آن تمکین ظالم است از ظلم و انقیاد
او در آنچه خواهد او باشد بطریق ذلت. و بعضی هر دو طرف عدالت را
جور گفته اند چه آن ظلم است یا بر نفس خود یا بر غیر. چنانکه عدالت جامع
جمیع کمالات است ظلم که مقابل اوست جامع جمیع نقائص است. و
از اینجاست که شیخ الاسلام عبدالله انصاری و غیر او از محققان گفته اند.

هرچه نه آزار نه گناه ـ چه هر گناه ظلم است یا بر نفس خود یا بر دیگرے شعر

مباش در پے آزار و هرچه خواهی کن
که در شریعت ما غیر ازین گناهے نیست

و بعضے اکابر گفته اند که اهل طریقت در اکثر چیزها اختلافات دارند ـ اما همه متفق اند بر استحسانِ راحت رسانیدن و نهی از آزار کردن و در حدیث صحیح است که حسنات ظالم منتقل بدیوان اعمال مظلوم میشود ـ چنانچه مضمون آیه کریمه وَمَا ظَلَمُوْنَا وَلٰکِنْ کَانُوْا اَنْفُسَهُمْ یَظْلِمُوْنَ بآن مشعر است ـ وهمین قیاس توسط در انواع که تحت اجناس فضائل اند اعتبار باید نمود ـ

سله و ستم نکردند بر ما و لیکن بودند بر خود ظلم میکردند چه حسنات ظالمان بر مظلومان رود و نقصان ظالمان گردد ـ پس در حقیقت ظلم بر خود کرده باشند اگرچه بظاهر بر مظلومان رفته ۱۲ ـ

آئینِ اکبری

آئینِ بار

طرزی است جهان آرا هر سه آبادی را ضمان - حوادث روزگار
را پناه - و بدین آبیاری گلشن سرای سلطنت سرسبز و شاداب و کشتکار
آمال برومند - اورنگ افزایش اقبال شبانروزی بیشتر دو بار بفراز پیدائی
نشینند و گروه ها گروه مردم فروغ دیده و دل برگیرند نخست چون نیایش سحری
بجا آورد منتظران تعلق گاه و آرزومندان تجرد جا را از بیرون شادروان
والا کامیاب دیدار گرداند و که و مه بی دورباش چاوشان
بدین دولت رسند و این را بزبان روزگار درشن خوانند نتیج دل
و سکون را فتح سین و سکون نون و گاه دیگر کار با تیزی انتظام پذیرد
و گاه بدولتخانه اقبال قدوم پایون سایه شکوه اندازد - بسا روزی که شاه
پهری از روز شود - و گاه پایان روز و شبانگاه حسب کامیابی
درهنگامه فراز منظری که بسوی پرستش گاه رو آید نشیند
و کشاده پیشانی و شگفته روئی بر مسند والا جلوه فرماید و به مسیحائی

خواهشهای طبیعت و آمیزهٔ آلایش نارضامندی ایزدی عدالت و
تفضل را عیار گرفته آید. پیوسته کارپردازان خلافت گوناگون مطالب
و رنگارنگ خواهش بموقف عرض مقدس رسانند و هر یک بشایسته
پاسخی رهنمون گردد. و از فزونی دادارپرستی و شناسائی مزاج روزگار
برخلاف فرمانروایان پیشین هستی و ثروت را آئینهٔ کل نما دانسته دست
از آنچه ظاهربینان خرد انگارند و کمتر شمرند باز ندارد. و آسودگی جهانیان
را آسایش خویشتن شمرده ملالی بخود راه ندهد. سرآغاز دیدار نقاره
بلند آوازه گردد. سپاس الهی بنوا درآید. و طبقات مردم آگهی پذیرند.
فرزندان والاگوهر. و نوباوهای فرخ نژاد. و امیران بزرگ و دیگر مردم
که دستوری دارند بدولت کورنش سربلندی یابند. و هر یک بجای
خویش ایستاده شوند. و دانش اندوزان عالی تبار و پیشه وران نادره
پرداز نیایش گری نمایند. و داروغان دیده ور و تکبیان ندرت نگاه خواهش
نمود گزارش دهند. و پاسبانان و اخشیر سرای بازگوشه گیتی خدیو [illegible]
[illegible] پاسخها فرمایند. و انتظام هر کار بشایستگی سرانجام یابد. شمشیر
بازان چابکدست و پهلوانان هر سرزمین در انتظار نمایش پاسی خدمت
[illegible] و ضیاگران هر دو زن آمادهٔ قربان پذیری باشند [illegible] ان
شگفت آورده بازیگران نشاط افزا دستوری نمایش جویند [illegible] شوند

خدا به نیتی درست و دلی بی آزار و خاطری نیازمند و جبینی شکرنشا و فطرتی
والا و روئی شگفته و پیشانی کشاده بگوناگون پایه نشانان فرارسیده هنگامه
خود برافروزد و تقدسی نیرو سه آسمان پیوند فراوان فیاد ار باسانی و
نیکوئی انجام پاید آشوبگاه دنیا آسایش جا گردد و سپاه و رعیت باشوکی
نگراید و دولت ببالد و سعادت افزاید

آئین کورنش و تسلیم

اگرچه ظاهربینان درست باب فرمانروایان دادگر را برای فراهم آوردن
پراگنده گوهر جهان صورت انگارند لیکن نزد ژرف نگهان روشن ضمیر
سرانجام دار الملک معنی است این گروه ایزدی فرصورت نه بندد - دستور دل
نقش خودبینی و آرایش پیشانی نیازمندی در پیش بارگاه قدسی ایست
اقتدار و ازین رو و دیرینه نقشبندان فرهنگ آثار باندازه رسائی نیایش گری
را آئین بر نهاده اند برخی سر فرود آوردن و جبر آن بر ساخته یعنی خداوند
روی دست بهر از پیشانی نهاده سر فرود آوردن قرار فرموده و آنرا
بزبان وقت کورنش گویند یعنی سرمایه زندگانی محسوس و معقول را
پیوسته) پیوسته نیایش گزین شاید محفل مقدس گردانیده و خویشتن را
نقربان بدیهی آماده ساخت چگونه آئین چنانکه بندگان عاطفت

پشت دست راست را بر زمین نهاده به آرامیدگی بر دارند و راست ایستاده روی دست را بر تارک سر نهند. و بدین دلگزین روش سپرده خود را گذارش نمایند. و آن را تسلیم برگویند. میفرمودند روزی جهانبانی جنت آشیانی تاج خاص را عنایت کردند. آن را به سر نهادم. چون افسر فرمانروائی فراخ بود به دست استوار کرده سر فرود آوردم. و به همین گذارش یافته نیایش نمودم. شهریار را از طراز خوش افتاد. و از انصاف گرائی کورنش و تسلیم بدین نمط قرار یافت. هنگام رخصت و ملازمت و منصب و جاگیر و تشریف و بخشش فیل و اسپ سه تسلیم را پیشگاه نیایش گردانند. و در باقی مراتب و داد و دهش و گوناگون عنایت یگان یگان بجا آید. و هر نوکر با آقاسی خود چنین زندگانی کند. و آنها و ستایه دولت افزائی برشمرند. بندگان ارادت گرای سجده نیایش افزایند. و آن را سجدهٔ ایزدی برشمارند. قدرشناس دادار بیهمال را نمودی است والا. و آفتاب وجوب را پرتوی است جهان افروز. و از دید این معنی فراوان مردم بدین روش گرایند و سعادت بر سعادت اندوزند. و از آنجا که کج گرایان تیره دل مردم پرستش اندیشند شهریار کارشناس بر بیخردان بخشوده عامه را باز دارد. و در بار عام با پیش خدمتان حضور عتاب رود. و در انجمن خاص چون برخی بیدار بختان روشن ستاره را

فرمان نشستن شود تا گزین پیشانی خود را بسجده سپاس گذاری جلا بخشند و
چهره بختمندی برافروزند. ازین فرمایش و ازان یادداشت خاص و عام
را کامیاب گردانند و بشایستگی گروها گروه مردم را کار آگهی آموزد.

آئین رهنمونی

ایزد خرد بخش جهان آرا چون خواهد گوهر مردم زاد بظهور رساند، فراخی و تنگی
حوصله به همگنان پیدائی گیرد و غبار دورنگی برانگیزد و دین و دنیا به طراز دو
هر نشاء ورا کارگاهی جدا پدید آید. و در نکوهش یکدیگر آویزش
رود. تا توان بینی و بیدانشی را عیار گرفته قدردانی و هنراندوزی گران
ارز گردد. وگرنه کدام دین و چه دنیا یک حسن دلآویز در چندین هزار پرده
تابش میدهد. تتقهای بها در گسترده اند و گوناگون رنگ چهره می افروزد.

قطعه

در حقیقت نسبت عاشق و معشوق یکیست — ابوالفضولان صنم و برهمنی ساخته اند
یک چراغست درین خانه و از پرتو آن — هر کجا می نگرم انجمنی ساخته اند

یکی نکوهش نفس فرمایش نهد و دیگری نگهبانی جهانیان پاسبانی خود
اندیشد و همچنان گروها گروه مردم بیگانگی اعتقاد آرا نیند و بخواب
و خیال نشاط بازی کنند. چون از خوی و عادت برگذرند و دریافت

بالش باید پردهٔ تقلید را تار و پود گسیلد و چهرهٔ یکرنگی نمودار گردد فروغ
دانائی هر خانه بیفروزد و هر دل پذیرای شناخت نباشد و اگر یکی را شناسائی
در رسد از بیم جان گزایان آدمی رو خموشی برگزیند و اگر سر وے فراز گفت
آرد سعادت سگالان ساده لوح نام و نیو آگهی بر و نهاده از پاے اعتبار
براندازند و بر گوهران تا فرجام کفر و الحاد بنیاد اشته به نیستی زار افگنند
هرگاه از بختمندی مردم زاد هنگام شمول حق پرستی در سراسر گیتی خداوند راهبین والا
پایه بر آیند و پیشوائی جهان معنی نیز بدو باز گردد بے میانجی امکان پرتو
آگهی فراگیرد و نقش دوئی از پیشگاه خاطر برخیزد و سخنے و حدیثے را در جلوه
زار کثرت بیند و در راهے بر خلاف آن عشرت اندوزند چند آنکه بر اورنگ
تمکین بر آید و بیکسان نیستے از غم و شادی بیرون زید چنانچه حال کشور
خداے زمان ما از این باز گوید و شگرف نامه برخی از آن بر خواند
سواد خوانان ناصیه روزگار از سر آغاز این والا گوهر شناسا می شدند و
با رازداران زمزمهٔ شادمانی داشتند و شهریار در بین روزگارے با آئین
بیگانگان پرده آراستے و خود را آشناے این کار نشناختے لیکن هر سخنی
خدا خواهد کرا شیره که از آن بر کناره شود نخستین حال آنچه عادتیان روزگار
از و شگفت زار در شوند ناخواسته بر تراوید چند آنکه بے خواهش دل
افزایش گرفت و بر فراز پیدائی بیا مد تا گرویده همیونی را رضامندی ایزدی

پژمرده در هدایت بر کشود۔ و تشنه دلان تفسیده دشت جویائی را سیراب
گردانید۔ از نیروے آگهی گاه در باز داشتن از مراد و زیانے در کامیابی
سماے بشرستان سعادت شد۔ بیشترے اخلاص پیشگان ره پژوه را
بفروغ بینش و قدسی انفاس آن چاره شود۔ که دیگر روحانی پرستگان
بجایها نتوانست گوناگون ارباب تجرد سیاسی و جوگی و سیوڑه و قلندر
و حکیم و صوفی و گروها گروه مالک تعلق سپاهی و بازرگان و پیشه ور
و کشاورز را روز بروز چشم آگهی کشوده گردد۔ و گوهر بینائی فروغ افزاید
ترک و تاجیک خرد و بزرگ آشنا و بیگانه از دور و نزدیک نذر کیهان خدیو
را گره کشاے بستگیها انگارند۔ و در هنگام کامروائی بحضور همایون آورده
نیایش گری نمایند۔ بسا مردم از دوری راه و هجوم قدسی آستان غائبانه
نثار کرده سپاس گزاری نشینند۔ و چون بانتظام والاهیت و تسخیر
ممالک نشاط شکار نهضت والا شود کم ده و قصبه و شهرے باشد
که گروه گروه مرد و زن نیاز بر دست و نیایش بر زبان روے بدرگاه
نیاورند۔ و چون اخلاص سوده کارسازی نذر برنگوشید و داستانهاے
دستگیری برخوانند۔ فراوان مردم سعادت جاوید و اندیشه آباد و کردار
گزیده و تنومندی صورت و نور افزودی چشم و دیدار فرزند و پیوستن
دوستان و درازی زندگی و افزونی خواسته و بسیاری جاه و دیگر آرزوها

ازان چشمہ سار ایزدی خواہش نمائید۔ وآن شناسائے حقیقت ہر یکے را شایستہ پاسخے برگوید۔ وسراسیمگی درون چارہ گزینید۔ روزے بسر نیاید کہ چندین کس آب در کاسہ کردہ بہ پیشگاہ حضور نیاز زند و نفس ومیدگی راجویا شوند۔ خوانائے حروف آسمانی سرنوشت لوحہ تقدیر برخواند۔ دلو یدا امید شنودہ آب را بدست نیازمندی برگیرد۔ در پرتو آفتاب جہان تاب داشتہ ملتمس را فروغ قبول بخشد۔ بسیارے بخوبر گسستہ امید کہ پزشکان مسیحا نفس گردیدہ اند گشتے بدین آگہی طلسم تندرستی یافتند۔ وشگفت تر آنکہ یکے از سادہ لوحان تجرد زبان بریدہ خود را بر آستان والا افگند کہ اگر در من سعادتے دست نہاد ایزدی است بمیامن صدق نیت درست گردد۔ روزے بسر نیامد کہ کام روائے آرزو گشت۔

ہر کہ لختے از ایزد شناسی ودادار پرستی گیہان خدیو شناسد شگرف عادت را وزنے ننہد۔ بلکہ ہر کہ مہر افروزی و عدالت دوستی قدرے دریابد از دیدار اینہا شگفت نیفتد۔ شہریار فراخ حوصلہ جمال جہان آرائے خویش را مکتوم نماید۔ وہر کہ خواہش ارادت آوردہ پذیرد فتنن بس درنگ رود۔ وبارہا بزبان گوہر بار بگذرد و بارا چگونہ رسد بیش از رسیدگی دم رہنمائی زدن وچون نشان راستی از پیشانی یکے بس

پدید باشد وبیش جویائی روز افزون پذیرش یابد روز یکشنبه در فروغ
آفتاب عالمتاب بکام دل رسد۔ و با این تنگ گیریہا و دشوار پسندیہا
ہزاران ہزار آدم از ہر طائفہ طیلسان عقیدت بر دوش گرفتہ سلسلۂ
ارادت را کمند ہر سعادت می شمرند۔ در زمان این ابدی سعادت جویاے
آگہی دستار برکف سر بقدسی پاے برنہد۔ و بزبان حال چنان سرآید کہ
بیاوری بخت بیدار و رہنمونی ستارۂ خود آرائی و خویشتن گزینی کہ ننگاہ
گوناگون گزند بود از سرافگندہ زوے دل بہ نیایش گری آوردم۔ و در
پژوہش جان دارد سے جاوید زندگی سر نہادم۔ آن بزرگ ایزدی تائید
دست نوازش برکشادہ افتادہ را بر گیرد۔ و سر بنہاد را بجا گذارد و بزبان
بے زبانی چنان فرماید۔ والا ہمت بدستگیری برخاست۔ و از ہستی ہست نما
بہستی حقیقی گرائید۔ و شصت خاصہ کہ بر او اسم اعظم و طلسم اقدس اللہ اکبر
نقش کردہ اند بدو سپارند۔ و این معنی تلقین یابد ع

شصت پاک و نظر پاک خطاے نکند

بندگان حقیقت پژوہ از دید شگرف حالی گیتی خداوند بایست وقت
رہنمون گردند و بگوناگون اندرزہاے ہوش افزا از زبان خاموشی پذیرا
آئید۔ و از آبشخور آگہی فیض سیراب دل گردند چشم بینش و کار کردار و شناسائی
دیگر براز فزود۔ و بعضے را باندازۂ بر داشت بہ دلاویز گفتار گران بار

دانش گردانند - و داستانِ آگهی پذیرفتنِ مردم و پزشکی سترگ بیمار بهاد
ماهای بخت بهنجری بها بطفیلی گزارش درگنی - اگر زمانه فرصت و بهرهٔ زندگی
را شمارے دیگر بود جداگانه دفترے از نزهت کده دردن بهارگاهِ ظهور آورد

آیینِ ارادت گزینان هنگام دیدارِ هم آنکه - یکے الله اکبر گوید و دیگری
جلّ جلاله سراید - همگی قدسی بسیج آنست که از سرچشمهٔ هستی فراموشی نیارند - و
بیاد کردِ الٰهی سیراب دل و تر زبان و شیرین کام باشند - و نیز بفرمایشِ آن
پیشوائے آگاه دلانِ هشیار خرام آشے که مردم پس از فرو شدن بکار برند در
زندگی سرانجام دهند - و توشهٔ واپسین سفر پیش روان شود - و سر سال روز
ولادت انجمنے برسازند و خوانِ گوناگون نعمت برکشند - دستِ نوال برگشایند
و زادِ راهِ دراز آماده گردد - و نیز با آیینِ مقدس در ناخوردنِ گوشت همت
گمارند - و برخے در همان هنگام که همگنان را باز دارند دست بدو نیالایند
لیکن در ماهِ ولادتِ خود نزدِ آن نشوند - و نیز پیرامونِ کشتهٔ خود نگردند
و بخوردِ آن نشانند - و با قصاب و ماهی شکار و گنجشک گیر هم کاسگی
نکنند - و با آبستن و کهن سال و نارا سے نارس نه پیوندند

آیینِ وزنِ مقدس

به سپند افروزیِ عین الکمال و بخشایشِ آرزومندانِ تهیدست

سالے دوبار قدسی پیکر را برسنجند۔ وزنگار رنگ کالا در ترازو نہند۔ غرّهٔ آبان ماه الٰهی که عنوان شمسی سال کشورخداست بدوازده چیز دوازده بار سنجیده آید۔ طلا۔ سیماب۔ ابریشم۔ خوشبو۔ مس۔ روح توتیا۔ کمیت۔ روغن زرد۔ آہن۔ شیر برنج۔ غلّهٔ ہفت گونه۔ نمک۔ بہشتی و بیسی برابر زر نهند۔ و بشمارهٔ گرامی سال گوسفند و بز و مرغ بہ تهیدستان جانداره پرور بر دهند۔ فراوان ریزه جانور رہائی یابند۔ دوم بیست و پنجم رجب بہشت چیز جدا جدا برسنجند۔ نقره۔ قلعی۔ پارچه۔ سرب۔ میوه۔ شیرینی۔ روغن کنجد سبزی۔ درین دو ہنگام فرخنده جشن سال گره انتظام یابد بخشش و بخشایش را صلائے عام در دهند۔

فرزندان والاگوہر و نبایر سعادت سرشت را یک بار بسر سال شمسی برکشند آغاز از سال دوم شود نخست بیک چیز همچنین در هر سال فرسنے افزوده گردد۔ برخی را ہفت ہشت قرار گیرد و از دوازده نگذرد و جانور را بدستور داده آید و بدین خواسته گنجورے و مشرفے جداگانه قرار یافته تا بشائستگی خرج شود۔

آئین جشن آرائی

شہریاره قدردان نخست گزیده روشہائے پیشینیان شمرده۔ و در روائی آن کوشش فراوان رود و بخی از مندان گرمیته شائسته ارزش برگیرد

دوم در پرورش گوناگون مردم توجه برگمارد و بخشش را بهانه برجوید. بنابرین چون سورهای جمشیدی و عیدهای موبدی بسمع همایون رسید پذیرش یافت اسباب رامش آماده شد نخستین جشن نوروزی - چون خورشید تابان بحمل پرتو خاص بخشد تا نوزده روز هنگامه عشرت فراهم آید - دران میان دو روز بزرگ عید شود و فراوان خواسته و گوناگون کالا داده آید غره فروردین ماه و نوزدهم هنگام شرف در روزی که بماه همنام بود - با آستانیان بارگاه بساط فراخ زدی و سور آراستی و کشور خدا نیز بدان پرداختی - نوزدهم فروردین سوم اردی بهشت ششم خورداد - سیزدهم تیر - هفتم امرداد چهارم شهریور شانزدهم مهر دهم آبان نهم آذر هشتم و پانزدهم و بیست و سوم دی - دوم بهمن پنجم اسفندارمذ - در هر جشنی صورت و معنی گوناگون آرایش پذیرد - مردم بکامیابی ترانه شوق برسازند - در سر هر پهرے نقاره بلند آوازه گردد - خنیا گران درود و نوازان یاد آورآیند - در اولین سه شب و دومین یک شب چراغان برافروزند و نشاط افزوده آید - لختے ازین داستان در سرآغاز نخستین دفتر گذارش یافت

آئین آموزش

در هر کشور خاصه درین آباد بوم سالها نوآموز را بدبستان بازدارند مفردات حروف معجم را بچندین گونه اعراب آموزش رود - بفراوان

نامہ گرامی انفاس رایگان شود۔ بفرمودہ گیتی خدا ذند حروف ابتث را برنویسند۔ ودیگر گون پیکر را بد انسان نگارند۔ نخست بصورت و نام آشنا گردند۔ و دو روز بیش نکشد کہ از نقوش حروف پیوستہ آگہی برگیرد وچون ہفتہ بدین دریافت تنومندی یابد ولختے نظم ونثر آشنا شود۔ نیایش ایزدی واندرز گذاری جدا نگاشتہ در آموزند۔ وکوشش ررود کہ ہر یک را خود شناسد۔ واندکے اُستاد دستگیری کند وچندے ہر روز یک مصرع یا یک بیت بانجام رساند۔ در کمتر زمانے سواد خوانی روشنی پذیرد۔ وآموزگار ہر روز از پنج چیز آگہی برچید شناسائی حروف الفاظ مصرع بیت، پیشین خواندہ۔ بدین روش آنچہ بسالہا اموختے بماہ بل بروز کشید۔ وجہانے بشگفت درآمد۔ اخلاق، حساب، سیاق فلاحت مساحت، ہندسہ۔ نجوم، رمل، تدبیر منزل، سیاست مدن، طب منطق طبعی، ریاضی، الہی، تاریخ مرتبہ مرتبہ اندوزد۔ واز ہندی علوم، بیاکرن، نیائے بیدانت، پاتنجل، برخواند وہر کس را از بایست وقت نگذارند۔ ازین طرز آگہی مکتبہا رونق دیگر گرفت۔ ومدرسہا فروغ تازہ یافت

قافیہ سنجان

گذارش را نوبت بدین گروہ فرخ طرازنام آرائے رسید۔ ولختے

از زبان والگفتن ناگزیر حق گذاری دانست - راہے بنہانخانۂ معنی بردہ اند
در روشن ضمیرشان تابش گاہِ ایزدی فیض - لیکن بسیارے گرانمائگی گوہر
نشناسند - و بآزردے کمتر خواستہ باز فروشند - و در ستایش فرومایگان
روزگار بسپرند - و نکوہش فرہیدہ مردم زبان برآلایند - وگرنہ پیوند الفاظ
بس شگرف باشد - چہ جائے دریافت والا معنی - شعر

آنکہ سخن را بسخن ضم کند قطرۂ از خون جگر کم کند
ہر کہ سخن را بسخن باز بست معجزہ گر نیست کرامات ہست

نہ پنداری پیوستنِ صوری میگویند حق با باطل و دانا با نادان و گوہر با خرمہرہ
با ہزاران دوری بظاہر نزدیک افتد - معنوی پیوند میخواہد و آن جز در ہم
ترازو صورت نہ بندد - و شناسا آمدن بس دشوار - و برسختن ازان مشکل تر
ازین رو گیتی خداوند بدینان نپردازد - و مشتے خیلے را دندے نہ نہد - نادان
داند کہ شہریار را بدین طرز گفتار دل نکشد - و بدین رہگذر از بنیان خاطر
بر گرفتہ دارد - با چنین حال ہزاران قافیہ طراز و نظم آرا پیوستہ بہمایون آستان
باشند و آنکہ دیوان بانجام رسانند و داستان برطراز دبس فراوان - چندے
گزیدگان را یاد میکند و جاوید زندگی می بخشد -

شیخ ابوالفیض فیضی - شگفتہ پیشانی - کشادہ دست - بیدار دل
سحرخیز از اوت گیتی خداوند کامیاب - صلح کل بود - واز گوہر شناسی بخطاب

ملک الشعرائی سربلندی یافت۔ نزدیک چہل سال فیضی تخلص کردے سپس
بایزدی الہام فیاضی چنانچہ در ذیل ہمین سراید۔*

زین پیش کہ سکۂ سخن بود | فیضی قلم نگین من بود
اکنون کہ شدم بعشق مرتاض | فیاضم از محیط فیاض

گزیدہ خوہا گوہر افروز او۔ گوناگون آگہی سترگ نیرو۔ بزبان تازی و
فارسی فراوان تصنیف دارد۔ ازان میان سواطع الالہام تفسیرے است
بے نقط بتازی زبان۔ سورۂ اخلاص تاریخ انجام او۔ فرزندی خواستہ
دستمایۂ افزائش نیاز، و دل تنگی روزگار پیرایۂ نشاط۔ در سرائے او
بخویش و بیگانہ و دوست و دشمن باز بودے و در نگاہ او بے خان و مان
برآسودے۔ از دشوار پسندی گرامی کالا ببازار نیاوردے۔ دست
نوازش بر تارک ہمت نکشیدے۔ بر خویشتن نظر نیفگندے و والا فطرت
او لشکر فرد نیا مدے و از انبازی خیال بیستان برکنارہ زیستے بحکمت
نا ہموار رف نگریستے۔ و از راہ دیدہ غذائے دل فرستادے بیشتر تشنگی
دانش فرامش داشتے۔ در رنجوران تہیدست را چارہ نمودے۔ و در فنون
شعر۔ دلآویز سخنان از و یادگار۔ اگر زمانہ مہلت دہد و دل باہنگ تعلق
سرگرم باشد برخے قدسی کلام آن یکتائے زمانہ برچیند۔ و بدشمنی ہنگش
باآئین دوستان بیتے چند برگزیند۔ اکنون بفرمان دوستداری کہ راہ

تمیز نسبر چندے می نگارد۔

بگذر از عشق کہ این کار بسامان نشود	۱	آسمان تابع معشوق بفرمان نشود
بیا کہ روے بمحراب گاہ نو نہیم	۱	بنائے کعبۂ دیگر ز سنگ طور نہیم
حطیم کعبہ شکست و اساس قبلہ بریخت	۲	بتازہ طرح یکے قصر بے قصور نہیم
گو عشق کہ زنجیر در کعبہ گدازیم	۱	در بہر پرستش صنمے چند بسازیم
دین کعبہ کہ حجاج برافراختہ آنرا	۲	انداختہ چون دیباسالے بفرازیم
تا چند دل بعشوۂ خوبان گرد کنم	۱	این دل بسوزم و دل دیگر ز نو کنم
فیضی کنم تہی ورۂ عاشقی بہ پیش	۲	دیوان خود نگار بد عالم گرد کنم
ملامت بر زلیخا چون پسندم و چہ خوش ابرو	۱	بجاے کف برید گر زبان طعن بدگویان
ناشکری عشق چون توان کرد	۱	غم بر سر غم فزود ما را
حیران فسونسازی عشقم کہ خیالت	۱	از دیدہ درون آید و در سینہ نگنجد
بگریز کہ دوران فلک عربدہ خیز است	۱	آئین حریفان ہمہ کردار و ہنر است
آن نیست کہ این ہمنفسان را بگذارم	۲	با آبلہ پایان چہ کنم قافلہ تیز است
امشب خبر ما نگرفتی و گذشتی	۱	فیض از نظر ما نگرفتی و گذشتی
آبے کہ بہر سبزی ریحان تو شاید	۲	از چشم تر ما نگرفتی و گذشتی
در دشت آرزو نبود بیم دام و دد	۱	راہے است این کہ ہم ز تو خیزد بلائے تو
اے عشق خصلت است کہ از دوش آسمان	۲	بردوش خود نہم علم کبریاے تو

فیضی من آن بلند نگاهم که روزگار	۱	پیوسته یافت ساعدِ فکرم بساقِ عرش
آویختند اگر ز درِ کعبه نظمِ غیر	۲	آویختیم حدیثِ خود از پیشطاقِ عرش
ساقیِ دوران گذار عهد بسازی	۱	ساغرِ میده بدورِ اکبرِ غازی
زان مئے دانش ربا که محتشمان را	۲	هیچو سپهر آورد بسفله نوازی
زان مئے بدخو که در دماغِ رعونت	۳	باد تهور دمد بمعرکه تازی
زان مئے بیباک دل که بر خرد آرد	۴	ترکِ هوس را هوای دست درازی
زان مئے آتش منش که در صفِ مستان	۵	شهره بود گردنش بتشنه گدازی
زان مئے یکرنگ کز تصرفِ باطن	۶	توبه دهد چرخ را ز شعبده بازی
زان مئے صافی که عاکفانِ صوامع	۷	خرقهٔ تن را ازو کنند نمازی
زان مئے روشن نظر که باز نماید	۸	راهِ حقیقت بعاشقانِ مجازی
زان مئے دریاگهر که پاک بشوید	۹	از دلِ عارف خیالِ نقش طرازی
بیارگاهِ قیامت که ماجرا بخشند	۱	گناهِ کعبه بسنگِ کلیسیا بخشند
بنگر قبای همتِ فیضی که قدسیان	۱	پیوند کرده اند ز افلاک دامنش
عجب تر از دلِ فیضی ندیده ام طلسم	۱	که هم گهر بود و هم محیط و هم غواص
آنچه بفیضی نظرِ دوست کرد	۱	مشکل اگر دشمنِ جانی کند
ره نوردانِ طلب زنده بمحمل نرسند	۱	تا نمیرند درین بحر بساحل نرسند
ناقهٔ شوق درین بادیه جنبان فیضی	۲	رو که منزل طلبان در حرمِ دل نرسند

خاکبیزانِ رہِ فقر بجائے نرسند	۱	گوئی این طائفہ اینجا گہرے یافتہ اند
در ازل چند نظر آئینہ ساز آوردند	۱	تا دل و دیدۂ ما را بگداز آوردند
چہ کششہاست کہ در زلفِ بتان تعبیہ شد	۲	کز حقیقت دو جہان رو بمجاز آوردند
گر دلے گم شود از حلقۂ عشاق مپرس	۳	ہر چہ بردند ازین قافلہ باز آوردند
از شکیبائی نہ دستم از گریبان کوتہ است	۱	پارہ شد زان گونہ کانرا یا زنتوان پارہ کرد
گر نہ لیلی ہوس ہمرہی مجنون داشت	۱	ناقہ را بہر چہ در راہ گرانبار چہ کرد
آنکہ میکرد مرا منع پرستیدن بت	۲	در حرم رفتہ طواف در و دیوار چہ کرد
عشق صبر و خرد و ہوش ز فیضی بربود	۳	ذرہ ذرہ بین کہ بآن قافلہ سالار چہ کرد
عشق در بادیہ از ریگ روان آئین بست	۱	کہ بسوداکدۂ بار جنون آمدہ بود
خبر بدہ شب عید بیسہ مصطفیٰ را	۱	کہ راست مسکنم امشب تصور سیہ شب را
بگیر تحفۂ دیوان فیضی و بنگر	۲	سخن طرازی رند ہزار مذہب را
شدیم خاک ولیکن ببوئے تربت ما	۱	توان شناخت کزین خاک مرد میخیزد
توان شناخت ز آغاز فیضی انجامش	۲	کہ فرد رفتہ ز کونین و فرد میخیزد
کعبہ را ویران مکن اے عشق کانجا یکنفس	۱	گہ گہے وا ماندگانِ راہ منزل میکنند

خواجہ حسین ثنائی مشہدی

از ارباب نکتہ سنجی آمد دستگ گشایش یافت۔ سعادت سرشت

پاک گوهر بود

صبح روشندلان بیان نست	۱	تیغ صبح سخن زبان نست
ظاهرست از سخن که روح قدس	۲	دایهٔ مریم بنان نست
بس که سنی و قسیق کرد مرا	۳	نقطهٔ کلک من جهان نست
قصه کوته درین سرای سپنج	۴	سخن است و سخن زآن نست
کس بجشم نکب دم دامن	۵	جنبه هوس کو زکشتگان نست
مجلس آرا چون شوی شب باز ما نند آفتاب	۱	بر در و دیوار نشد از بهر تماشا روشنی
در ره حسن و ناز هست بسی خوشنما	۱	غمزه لطف ز ستم عشوه به رنگ جفا
آن بت بیگانه را گر شوم آئینه دار	۲	نایدش آن از نظر صورت خویش آشنا
گر تمثال جا کنی در پس آئینه شخص	۳	بیند تمثال خویش تافته رو از قفا
آب خورد گر بفرض خوشه ز پیمان تو	۴	دانهٔ دیگر نشکند در دهن آسیا
احباب را بلذت درمان برابرست	۱	دردے که یاد همدمی دوستان دهد
من صید دل نهاده بمرگ ز لاغری	۲	صیاد از برائے گزیدم امان دهد
دوستان با دوستان گر تا قیامت خفته اند	۱	از نسیم صبح دم آنرا چکان دیده اند
کلکت چو رقم بکین تو نویسد	۱	صد فتنه بهر کمین نویسد
دشنام دهی تو و بر آن لب	۲	روح القدس آفرین نویسد
بر روے تو اولین نگه را	۳	دل دیدن واپسین نویسد

عہدِ تو خراجِ شادمانی	۴	بر جان و دل غمین نویسد
ای اہلِ ہوش وقت گریبان دریدنست	۱	دستِ مرا بسوی گریبان کہ می برد
قاصدِ شوق دگر قطرہ زنان می آید	۱	کہ بدل شوق کسی از پی جان می آید
شبِ عشق است کہ ہم باز زبان بسپارند	۲	سخنِ دوست کہ از دل بزبان می آید
مرا بہ بتکدہ جو چون ہم بکعبہ بری	۱	کہ بازگون زدہ قلم سرنوشتِ من غلطست
در حوصلۂ نہ فلک از عشق نگنجید	۱	ہر ذرہ کہ از خاکِ ثنائی بہوا نیست
چو مہرِ فلک دہر گردیدہ	۱	چو خواب آشنا روی ہر دیدہ

حزنی اصفہانی

دانش پژوہ حکمت منش بود - از باستانی شعر و سال و مہ فراوان آگاہ
سبک روحی و نیک ذاتی از دمی تراویدے و آشنا روئی از پیشانی او پدیدیا

گر ز دل گردم ببینم کہ در وجای ہست	۱	غم معاذ اللہ اگر نیست تمنای ہست
در چمن بود زلیخا و بحسرت میگفت	۲	یادِ زندان کہ در دو انجمن آرای ہست
ناامیدم نہ ز توانا بجنت چکنم	۳	کہ میانِ من و دادرسم تقاضلی ہست
جبرئیل پر شکستہ براہ محبت ہست	۱	این قاصدی ہیچو صبای نمیرسد
گر ایاز زلیخا دگر ہیچ دگر کارش نہ بگریست	۱	عشق از یک رشتہ پای بند و آزاد نیست
نگر ہمی جگرم دوش چشم تر میسوخت	۱	چراغ دیدہ براہ تو تا سحر میسوخت

شد از تصرف حسن تو آن زبان خرم	۲	که شعله در جگر افتاد و بیخبر میسوخت
مرا بر ساده لوحی های حزنی خنده می آید	۱	که عاشق گشته و چشم وفا از یار هم دارد
مکن کرشمه که آن تشنه لب گیاه ضعیفم	۱	که تاب جلوهٔ جان سوز آفتاب ندارم
آه ازان سرکش که گر خود را آتش میزنم	۱	غیر ازین حرفی نمیگوید که حزنی دود چیست
شنیدم حزنی از قید غم خلاصی ز دواری	۱	تو بیدردی مبر و قدر گرفتاری چه میدانی
حزنی ساده دل امروز چو هر روز دگر	۱	بسخنهای دروغ تو تسلی شد و رفت

قاسم کابلی

عرف میان کابلے۔ لختے رسمی علوم اندوخته بود. گشاده پیشانی شگفته روو خرسند زیستے۔ با خداوندانِ جاه کمتر آمیختے۔ از مشرب فراخی پراگنده چند گروهِ فراهم بودے. و ازین ره ساده لوحانِ ناآشنا سا زبان بیغاره ورا زداشتے۔ و با چندین وارستگی خویش دیده آرائی گیتی خداوند خویشتن را از همیدانِ برتر شمردے و بسا از آینده باز گفتے۔

کوتاه دستی که بی حاصل دو کون	۱۰	دستِ طمع بحضرت بیچون کند دراز
ز خضر عمر قرض نستد عشقبازان را	۱	اگر زعمر شمارند روز هجران را
چون شانه همرهِ همه بیدردان شوی	۱	شاید که رفته رفته بآن مهربان شوی
تا بفیلان سیل دیدم واستان خویش را	۱	صرف راه فیل کردم نقد جان خویش را

خاک بر سر مسکنم چون فیل هر جا میرسم	۲	گر نه بینم بر سر خود فیلبانان خویش را
شاه فیل افگن جلال الدین محمد اکبر ست	۳	آنکه بخشد فیل زرین شاعران خویش را

رباعی

ای آنکه زبانت بمعارف گویاست	۱	هر دم دلت از نور یقین پرده کشاست
فکری نکنی کزان پشیمان گردی	۲	حرفی نزنی که عذر آن باید خواست

غزالی مشهدی

به بلند فهمی و شیوا زبانی طراز یکتائی داشت و از دانش گفتار صوفی بهره مند

شوری شد از خواب عدم دیده کشودیم	۱	دیدیم که باقیست شب فتنه غنودیم
حسن شهرت عشق رسوائی تقاضا میکند	۱	جرم معشوق و گناه عاشق بیچاره چیست
چون رد و قبول همه در پرده غیب است	۱	زنهار کسی را نکنی عیب که عیب است
ای غزالی گریزم از یاری	۱	که اگر بد کنم نکو گوید
من و آن ساده دل که عیب مرا	۱	همچو آئینه روبرو گوید

رباعی

در عشق نه جاه و نه حسب میباید	۱	نی علم و نه فضل و نه نسب میباید
این واقعه را کسی عجب میباید	۲	معشوق غیور است ادب میباید

سلطان گوید که نقد گنجینهٔ من	۱	صوفی گوید که دلق پشمینهٔ من
عاشق گوید که داغ دیرینهٔ من	۲	من دانم و دل که چیست در سینهٔ من
در کعبه اگر دل سوی غیر است ترا	۱	طاعت عصیان و کعبه دیر است ترا
ور دل بحق است و ساکن میکده	۲	می نوش که عاقبت بخیر است ترا

عرفی شیرازی

شایستگی از ناصیهٔ گفتارش میتابد - و فیض پذیری از سخن او پیدا از کوتاه بینی در خود نگریست - و در باستانیان زبان ظفر گشود - غنچهٔ استعداد ناشگفته پژمرد -

هر دل که پریشان شود از نالهٔ بلبل	۱	در دامنش آویز که باوی خبری هست
حسنِ تهمت آزادیِ سروم بگداخت	۱	کین مرادی است که بر تهمت آنهم ستمست
کسی که محرم بادِ صباست میداند	۱	که باوجود خزان بوی یاسمن باقیست
طاقت حرم ندارد دسته آنکاه ما	۱	سایهٔ گل بر نتابد گوشهٔ دستار ما
در صحبتِ ما جز حدیثِ زیر لبی نیست	۱	که اهل هوش عوام اند و گفتگو عربی است
قدم برون منه از حرف غلط طریق شو	۲	که در میانه گذشتی سراب و تشنه لبی است
مگو که نغمه سرایانِ عشق خاموش اند	۱	که نغمه نازک و اصحاب پنبه در گوش اند
هر چند دست و پا زدم آشفته تر شدم	۱	ساکن شدم میانهٔ دریا کنار شد

امید ہست کہ بیگانگی عرفی را	۱	بدوستی سخنہائے آشنا بخشند
قابل رنج محبت کس نیامد در وجود	۱	رنگ از روئے خویش اہرمن بدستانے شکست
جہان بانیکی و بدعرفی بسر کن کہ بعد مردن	۱	مسلمانت بزمزم شوید و ہندو بسوزاند
خواہی کہ علیہائے تو روشن شود ترا	۱	یکدم منافقانہ نشین در کمین خویش
وقت عرفی خوش کہ نکشود چون در بر رخش	۱	بر در نکشود ساکن شد در دیگر ... نزد
انتظار نوبہار از تنگ چشمی ہائے ماست	۱	ورنہ صد فروشے است گلشن کہ در گلزار نیست
دلم چو رنگ از لیخا شکستہ در خلوت	۱	غمم چو تہمت یوسف دو دیدہ در بازار

رباعی

روزے کہ مسائلان ہر فن طلبند	۱	حسن عمل از شیخ و برہمن طلبند
آنہا کہ در درد چو نستانند ...	۲	و آنہا کہ شکستہ بخرمن طلبند
اے از بد و نیک آمدہ در جوش و خروش	۱	گہ شکر طراز و گاہ شکوہ فروش
مختار مشو تا نشوی بیہودہ کوش	۲	گاہ ... و بار سر دوش
عرفی دل خود را بچہ خود داشتہ	۱	گر این ... است کہ بگذاشتہ
بگذاشتہ ہم تو درین فتا چہ است	۲	بردا شتہ ... چہ برداشتہ

تاریخ طبری

گفتار در پادشاهی شاپور ذوالاکتاف و مملکت او

چون شاپور ابن هرمز از مادر بزاد - و مردمان ملک بوی دادند - خبر او بجهان اندر بگسترد - و ملک عجم بنام او اندر بماند - و بملوک ترک و روم خبر شد که ملک عجم متابع است - و آن مملکت را ملکی نیست - و کودکی را اندر گهواره ملک کرده اند - و ملک را ابر نگاه می دارند - تا وقتیکه بزرگ شود - و ندانستند که او بزید یا نه - پس هر کسی ازین ملوک اندر ملک عجم طمع کردند - و ملک ترک و روم آهنگ عجم کردند - و از مملکت عجم شهرهائی که نزدیک ایشان بود همی گرفتند - و طمع ملک عرب بدین ممالک عجم بیشتر بود - از آنکه قربن عجم بایشان نزدیک تر بود - و گرسنه تر بودند - پس جمعی از حتی اناحیای عرب و از هر جائی گرد آمدند - و از راه دریا بپارس آمدند - و خواسته های مردمان بستدیند - و گوسفندان خلائق براندند - و شهرها گرفتند و هیچ کس ایشان را باز نداشت - و نخستین چیزیکه از عقل و تمیز شاپور پدید آمد آن بود که یک شب بربام خفته بود سحرگاهی بیدار

شد۔ و هنوز خرد و کودک بود۔ بانگ مردمان بشنید و گفت۔ این چه بانگ است
گفتند مردمانند که بر جسر همی گذرند۔ یعنی ازین سو بعضی ازان سو
چون بهم می رسند از انبوهی می افتند و بانگ می کنند روزی
وزیر را بخواند۔ مرا در اندیشه بود که جسر را دو تا کن تا یکی ازین سو و یکی
ازان سو بگذرند۔ تا خلائق از انبوهی نیفتند۔ و بآسانی توانند گذشت
و مردمان شاد شدند۔ و از خردی و هوش او همان روز جسر دیگر کردند۔ و چنان
کردند که پیش از آفتاب فرو شدن آن جسر را تمام کردند۔ و مردمان بهر
جسری همی گذشتندی۔ و هیچ انبوهی و بانگی نمی کردندی۔ و هر
روزی که شاپور بزرگ تر شدی آن وزیر چیزی بر وی عرض
کردی که تا او آنرا همی دانستی۔ پس یک روز وزیر بر وی عرض
کرد و گفت سپاه را همه بکرانهٔ مملکت بنشانده ام۔ به پیش دشمنانت
اندر از ترک و عرب و روم و سپاهان ایشان همه از آنجا برفتند۔ و جهان
خود را دست باز داشتند۔ و دشمنان آمدند و همه ملک ها بگرفتند و ویران
کردند۔ و دشمنان نزدیک آمدند۔ شاپور گفت اندوه مدار که این کار آسان
است۔ نامه کن بدین سپاه ها که آنجا اند۔ و بگوی که این خبر بشما برسیدم
و دیری است که شما بدین ثغرها بمانده اید۔ و بسیار بوده اید به پیش این
دشمنان اندر۔ هر کس از شما که خواهد که بشهرهای خویش باز رود برود

وهر کس خواهد آنجا بہ نشینند۔ تا من تدبیر او بکنم۔ و بدل ایشان بفرستم ومن حق ایشان شناسم۔ و پاداش او بدہم۔ وزیر و ہمہ دبیران شادی کردند۔ وگفتند۔ اگر او بسیار سالہا تدبیر کردے و ملک داری کردے۔ و تجربہا نمودے او را بیش ازین رفیق نبودے۔ وازین نیکوتر تدبیر فراز نیامدے۔

پس آن نامہ ہا را از زبان شاپور نوشتند۔ سوئے آن سپاہہا فرستادند چون ہر کسے آن نامہ ہا بخواندند شرم داشتند۔ وہم آنجا ببودند و بایستادند تا شاپور پانزدہ ۱۵ سالہ شد۔ و بر اسپ نشست و سواری آموخت وسلاح بر گرفت۔ آنگاہ مہتران رعیت و سپاہ را بخواند۔ و خطبہ بخواند۔ و آگاہ شان کرد۔ کہ من بر ہمان مذہب ام کہ پدران من بودند۔ از عدل کردن بر شما و آبادانی کردن زمین ہا و راندن دشمنان را از مملکت۔ واین دشمنان ما کہ از دیار عرب آمدند بسیار ربس و غنا کردند وخواستہائے مردمان بستدند من قصد ایشان خواہم کردن۔ وازین ہمہ سپاہ مقدار ہزار مرد چنانکہ من بگزینم و با ایشان بروم تا پادشاہی مملکت را راست کنم۔ و اینجا خلیفۂ بنشانم تا من باز آیم۔ مردمان ہمہ بر پائے خواستند۔ واو را شکر کردند۔ وگفتند ملک را نباید رفتن کہ سپاہ بسیار است و سرہنگان بے شمار اند۔ ملک یک سپہ سالار کند و فرستد و خود بر جائے

بباشد۔ تا آن سپه سالار برود و بادشاهی و مملکت راست کند۔ شاپور را اجابت
کرد۔ و سپاه عرض داد۔ و هزار مرد از سپاه خویش بگزید۔ چنانکه مردے
با صد مرد حرب کردے۔ و گفت این صد هزار مرد باشد۔ با آن هزار
مرد گفت من غنیمت بر شما حرام کردم مگر آنکه من بشما دهم۔ و چون شما بحرب
ظفر یابید جز کشتن و خون ریختن هیچ مکنید۔ پس این هزار مرد تاختن کردند
بسیار بس۔ و آن عربان که آنجا مانده بودند از بحرین و از دریا آمده بودند
و آن شهرها گرفته بودند ایشان را همه بکشت۔ و هیچ از ایشان زنده
نماند۔ پس به دریا اندر نشست۔ با آن هزار مرد به بحرین شد۔
و اندر بحرین اعراب بودند۔ از بنی تمیم و بنی بکر ابن وائل۔ و عبدالقیس
و ایشان را همه بکشت۔ و هر کس بگریخت و ببادیه اندر شد۔ بر یک جائے
اندر سختی بمرد۔ شاپور بهر جائیکه برسید هر کس را یافت و دست هیچ خواسته
دراز نکرد۔ زیرا که ترسید که سپاه او گرانبار شوند۔ پس از آنجا ببادیه اندر شد
و روے به یثرب نهاد سوئے مدینه شد۔ و هر کس را اندر بادیه از عرب
که بیافت بکشت۔ و هر چاهے و چشمه که اندر بادیه بود که اعراب از آنجا
آب خوردندے همه را بخاک بر آگندند۔ و ویران کرد پس از یثرب جانب
و به شام آمد به لب دریا۔ و بحلب برگذشت۔ و هر کس را از دشمنان بیافت
بکشت و برفت۔ بیابان شام و عراق بیابانی است و آنجا بسیار.....

عربان بودند هرکرا از عرب که آنجا بیافت بکشت - و به سواد عراق بنشست و
آنجا شهری بنا کرد نام او بزرج - و شاپور را همه او دو شهر آبادان کرد یکی را
بنائے شاپور نام کرد - و اندر جهان کشتهائے بسیار بکرد و بپارس باز آمد و
اندر روم ملکی بود نام او الیانوس از اهل بیت قسطنطین و بر دین ترسائی بود و
چنین این ملک الیانوس دست از دین ترسائی باز داشت - و اهل روم را
از آن دین باز خواند - و همه به بت پرستی که رومیان بدان بودند پیش از آمدن
عیسی علیه السلام و کلیساها به روم اندر ویران کرد و صلیبها همه بشکست -

پس چون شاپور اندر روم شد و بکناره کشتن کرد و به ویرانی و فساد کرد
و از آنجا بگذشت این الیاس ملک روم سپاه گرد کرد - و هر کس که از دست
شاپور بجسته بود و بر او گرد آمدند - و دستوری خواسته با او بروند تا با شاپور
حرب کنند و ایشان برفتند و کس فرستادند - بر زمین عرب و به بحرین
و بادیه و یثرب و شام هر جا که شاپور آنجا گذشته بود و آن عربان را کشته
بود همه انجا اندو سپاهها گرد آمدند - و ملک الروم از جایگاه خویش برفت
- و از زمین روم بیرون آمدند - با سپاه روم و خیزران و عرب
که بود و آن کس ندانست و سپاه عرب را بر خویش عرض کرد و شصت هزار
مرد آمده بودند و ایشان را مقدمه لشکر کرد - و سرهنگی رومی از آن خویش
مهتر کرد - و نام او توراانوس بود - و او را بر مقدمه با آن سپاه

روم و خیزران بیرون آمد. و بحدود عراق اندر آمدند. چون این خبر بشاپور
رسید. تو رسید. که ... آمدش. پس جاسوسان بفرستاد بدان لشکر. تا خبر
آمدند. و او را از عدد لشکر و سلاح آگاه کنند. جاسوسان باز آمدند. و
خبرهای مختلف گفتند. و هر کسی خبری دیگر گفتند. شاپور را اندر دل بد
نشست. خود به جاسوسی رفت. و از لشکر بیرون آمد با صد مرد از ثقات
خویش. تا آنکه خود بجاسوسی رود. چون به نزدیک سپاه دشمن رسید
طوبانوس پیش از وی قوم آمده بود ده مرد را از آنکه با او بودند بجاسوسی
به لشکر تورانوس فرستاد. پس رومیان این ده تن را گرفتند و پیش تورانوس
بردند. و ایشان یگان یگان را پیش خود خواند تنها گفت اگر مرا مقر آیید که شما
جاسوسانید. و بچه کار آمده اید من با شما نیکوئی کنم. و اگر مقر نیائید شما
را بکشم. و هیچ کدام مقر نیامد مگر یک کس که مراد او را آگاه کرد و گفت. ما را
شاپور فرستاد بجاسوسی. و شاپور خود آمده است با لشکر. و فلان جا
نشسته است با نود هزار مرد. و شاپور ازین حال آگاه گشت. و از آنجا بازگشت
با لشکر خود باز آمد. و این تورانوس هزار سوار را بتاختن فرستاد. بدانجایگاه
که آن مرد گفته بود و ایشان باز آمدند. شاپور را بازگشته دیدند. تورانوس آن نه کس
را بکشت و یک تن را آزاد کرد. و گفت همه دروغ گفتند. پس تورانوس
با بیانوس ملک سپاه روم خبر فرستاد. و او را ازین خبر آگاه کرد. و از آنجا که

بود برخاست و به توراانوس آمده با او دیدار کرد - و سپاهها همه یکی شدند - و
مرحرب شاپور را پیمان نمودند - و هرچه از عرب بودند همه گرد آمدند - پیش
الیانوس رفتند - و حرب شاپور را بخواستند و گفتند این بار اذنه تا با او حرب کنیم
که ما را با شاپور کینه است - اجابت کرد شان - پس لشکر عرب هفتاد هزار
مرد پیش شاپور آمدند و با او حرب کردند - و شاپور را بشکستند - و شاپور
از طیسفون بگریخت و بزمین عراق آمد - و عرب از سپاه او بسیار بکشتند
و برده کردند - و الیانوس بیامد - و خزینها و گنجهای شاپور را بگرفت
همان جایگاه بنشست - و شاپور تالها کرد - هرچه اندر پادشاهی او بود
و سپاه بود از عراق و خراسان و پارس همه را گرد کرد - و خبر الیانوس شد
و الیانوس را هزیمت کرد طیسفون و مداین را از وی بستدند - و الیانوس
مراجعت نمود - و بر لب دجله فرود آمد - و شاپور سپاه برانند و بیامد و در
برابر او فرود آمد - یک ماه آنجا بودند و رسولان می آمدند و می رفتند هم
صلح را - روزی به نماز دیگر الیانوس بر در سراپرده خود سوار ایستاده
بود با خاصگران خویش برابر سپاه شاه پور و ایشان را همی نگریست
تا تیر از لشکر گاه شاهپور بیامد و بر وی برد ... الیانوس که از لشکرگاه او
بیرون رفت - الیانوس بیفتاد و بمرد و سپاه او متحیر ماندند -
پس دیگر روز همه سپاه روم و جزیره بر توراانوس گرد آمدند تا او را امیر

گیرند و یکی را دو پهند. اندر برفت و گفت من ترسا ام و شما را الیانوس از ترسائی
بیرون آورده است. ایشان همه سوگند خوردند که ما آن را بظاهر رها کرده
بودیم و دین ما دین ترسائی است. پس او رُمی ایشان را به پذیرفت
شاپور دانست که الیانوس هلاک گشته. پنداشت که سپاه باز گردد
خبر یافت تورانوس را هلاک کردند. عجب آمدش. کس فرستاد با ایشان
که خدای عزوجل ملک شما را هلاک کرد و شما ملک دیگر گرفتید امید
می دارم شما همه اندر زمین عراق گرسنه و تشنه هلاک شوید. چنانکه یکی با
روم و حد نرسید. و هیچ کس را از ما بقتل شما شمشیر نباید آموختن. و لیکن اکنون
دیگر ملک پیدا کردید بگوئید تا بهتر که سخن را اندر فرستید. تا با او
سخن گوییم. اگر صلح باید کرد صلح بکنیم. و اگر حرب باید کرد حرب بکنیم.
تورانوس گفت این خود چه ام. رومیان گفتند ترا نباید خود رفت. فرمان
بکرد و خود برخاست. و با هشتاد تن از مهتران روم بیامد.

شاپور چون بشنید که ملک الروم به نفس خود می آید شاد شد
پیش او را از بیرون آمد و با پنجاه مرد از مهتران عجم چون برابر آمدند از
اسپ پیاده شدند. پیش یکدیگر سجده کردند. و زمین را بوسه دادند.
پس میان دو لشکر شاپور بساطی و سیاه پنگین و فرود آمد. و بفرمود شاپور تا بیاوردند
و آن روز آنجا شراب خوردند شادی کردند. چون روز دیگر

شاپور با تورانوس گفت من حرب خواستم کردن. ولیکن از بهر تو
بگرفتم حرب را و صلح کنم. ولیکن شما اندرین زمین که مملکت و فرمان
روشن منست ویرانی کردید و فساد کردید. تاوان باز دهید یا نصیبین
را عوض این خرابیها بمن باز دهید. نصیبین عجم را بود. ولیکن رومیان گرفته
بودند. تورانوس با آن هشتاد مهتر که با آن بودند اجابت کردند و بشرط کردند
که عرب را با خویشتن ندارید و از خود دور کنید. و ایشان را بروم گسیل کنید. و شهر
نصیبین را به شاپور دادند. و عربان را از میان خویش بیرون کردند. و
مردمان نصیبین را خبر کردند. همه مردم اندر شهرها شدند. شهر را خالی کردند. و
شاپور دوازده هزار مرد از مردمان پارس با اصطخر به نصیبین فرستاد و
آنجا بنشاندند. و آن شهر را آبادان کرد. و هر جا که کسی از عرب بیافتند همه جا بکشتند.
تا او را شاپور ذو الاکتاف نام کردند. تا خواست که بپردخت زمین هیچ عرب
نماند. تورانوس بروم اندر شد و پس از آن شصت و پنج سال نزیست و
بمرد. و پس از وی میان ملوک دیگر نشاندند و عرب انچه بمانده بود بگریختند. و
بروم اندر شدند. شاپور بروم کس فرستاد و گفت با شما صلح آن کردیم که عرب
را از میان خویش بیرون کنید. و اگر نه حرب را بیایید. و ملک الروم
آن اعراب را بدو داد. و شاپور سپاه عجم را گرد کرد از بهر آنکه بحرب روم شوند.
باز چنان خواست که خبر ملک الروم را بداند و صورت بنشسته و تنها او

تا او خبرش معلوم کند. خود برخاست و بروم اندر شد تنها با جامهٔ که درویشان
دارند که از شهر بشهر گردند. و چون شاپور بروم اندر شد و همی گشت
سرهنگی است بدانست و ملک الروم را خبر آوردند که شاپور از میان رعیت
گم شد. و کس ندانست که او کجا شد. ملک الروم از و بترسید. و بدانست
که او بروم اندر است. پس مردمان روم را سوری بود و چنان رسم بود
که هر کس را که سوری بودی ملک الروم با همه سرهنگان بدان سور برفتی
بود. و شاپور نیز با درویشان آنجا شد. تا ملک الروم را بدید یکی
از آن سرهنگان که او را در وقت صلح دیده بود چون بدیدش بدانست
و با ملک الروم گفت. ای ملک بدان مرد که اندر میان درویشان است
شاپور شاه است ملک عجم. ملک الروم بفرمود تا او را بگرفتند
درست شد که شاپور بوده. ملک بفرمود تا پوست گاو آوردند. و شاپور شاه
را از گردن تا پای اندر خام گاو بگرفتند. و سرش بیرون بگذاشتند. و
آن پوست بروی خشک شد. و او از آن جا بیرون نتوانست آمدن. پس
ملک الروم سپاه گرد کرد. به مملکت و پادشاهی شاپور آمد. و شاپور را با خود
بیاورد. و همچنان بدان پوست گاو اندر بود. و در میان شهرها ویران
میکرد. و خلق بسیار همی کشت. و درختان را ببرید. و از پارس سپاهان
بجواز شد. و اهواز خراب کرد. و از آن جا بشهر جندی شاپور

آمده همچنان کرد۔ و به روز و شب به شاپور موکلان بودند۔ و هر کس که اسیر افتادے همین موکلانِ شاپور را نگاه داشتندے۔ یک شب این موکلان از شاپور غافل شدند۔ و آنجا خیکهاے روغن بود نهاده۔ اسیران اهواز آنجا بودند۔ شاپور ایشان را گفت این خیکهاے روغن بر من ریزند۔ چنان کردند و آن پوست نرم شد و شاپور بیرون آمد از آن پوست و نرم نرم می شد تا به شهری جندی شاپور آمد۔ و آن دربانان را گفت منم شاپور۔ ایشان او را بشناختند۔ و بشهر اندر آوردند۔ و خلائق بروے گرد آمدند و شادی کردند۔ و خروش در افتاد۔ و ملک الروم آگاه شد که شاپور بگریخت و بشهر اندر شد۔ و شاپور سپاه که اندر شهر بود و همه را گرد کرد۔ و چون روز شد خود از شهر بیرون شد۔ و خود در ابر سپاه روم زد۔ و همه را هزیمت کرد۔ و بسیار از ایشان را بقتل آورد۔ و ملک الروم را اسیر کرد۔ و او را با آهن گران اندر بہ بست۔ و مقید کرد۔ و از وے درخواست تا او را هرچه ویران کرده بود آبادان کرد بجاے هر درختے که بکنده بود دو درخت باز نشاند۔ و بجاے درخت خرما۔ درخت زیتون به نشاند پس ملک الروم کس فرستاد بروم۔ و مردمان را بخواند که ایشان بنا دانستند کردن تا بیامدند۔ و آن خرابیها را آبادان کردند۔ و درختانِ زیتون آوردند از روم۔ و به نشاندند۔ و آن درختان بزرگ شدند۔ و به آوردند

و دو سال ملک الروم در بند بود۔ چون ہمہ تمام شد شاپور بند از پائے ملک روم بر داشت و ہر دو پائے او ببرید۔ ولب زیرین او ببرید۔ و بر یکے خرش بنشاند۔ و مر او را بروم باز فرستاد۔ و آن ہمہ عربان بسوئے شاپور بزینہار آمدند۔ وہمہ را زینہار داد۔ دیگربان فرستاد واکنون ہرچہ کہ بکربان عرب است از بنی تغلب و بنی بکر بن وائل وعبد القیس اند کہ ایشان را شاپور بکربان فرستادہ بود۔ ملک عرب و حیرہ عمرو بن عدی را دادہ بود واز و باز نستدہ بر و ہمچنانکہ پدرش دادہ بود و بد کردہ۔ پس عمرو بمرد۔ و مر او را پسرے بود امرء القیس۔ و شاپور این امرء القیس را ملکے دادہ بود بر عرب و حیرہ و بادیہ۔ و باز امرء القیس بمرد از وے پسرے ماند کہ او را نام عمرو بود۔ و شاپور این عمرو را ملک عرب داد چنانکہ پدرش را بود۔ و از ان سپس شاپور ملک عجم ہفتاد سال بماند۔ و ہر کس کہ از عجم ملک بنشستاین عمرو را از ملک باز نکرد۔ و شاپور ہفتاد و دو سال بملک اندر ببود پس بمرد۔ و او را پسرے بود خرد نام او بہرام این شاپور بود۔ و شاپور را برادرے نام او اردشیر۔ و بزرگتر از شاپور بود۔ این اردشیر را از بر خویش براندہ بود و از بہرام ملک شاپور را وصیت کرد۔ و شاپور ہنوز اندر شکم مادر بود۔ و چون ہرمز بمرد اردشیر گفت نگہ مردمان عجم دہقانان و موبدان ملک بدو دہند۔ از انکہ او ہنوز در شکم مادر است۔ و ایشان ملکت بدو ندادند۔ وصیت ہرمز

همین نگاه داشتند - و مملکت را نگاه می داشتند تا شاپور از مادر شزاده بزرگ شد - و ملک باو دادند - و این اردشیر برادر شاپور بر سر و مال محبت کینه گرفت - و چون شاپور بزرگ شد اورا نیکوهی داشت - و چون شاپور بمرد اردشیر ملک شاپور را بگرفت - زیراکه پسران شاپور خرد بودند -

تاریخ ایران سرجان ملکم

مترجمه میرزا اسمعیل ایرانی المتخلص بحیرت

ذکر سلطنت هرمز بن نرسی

هرمز بن نرسی هفت سال و پنجماه سلطنت کرد۔ و از ایام سلطنتش واقعه که قابل ذکر باشد نیست۔ بعد از فوت او چون او را فرزندی نبود نزدیک بود که اغتشاش بحال مملکت راه یابد۔ لکن موبد موبدان اظهار نمود که حرم پادشاه حامله است۔ و علامات قطعی است که جنین پسر باشد صاحب زینة التواریخ گوید که مادر شاپور خود گفت که مرا خود یقین است که این طفل پسر باشد۔ زیرا که سبک است و قرار نمی گیرد۔ و در جانب راست است کسانیکه درین امور سررشته دارند البته می دانند که چرا این علامات باید سبب یقین خاندان شود سیاسی بالاتفاق تاج بالای سر پادشاه غیر متولد آویزان کرده۔ او نیز در همین حالت هر روز اعیان مملکت را در دربار بار می داد۔ چون طفل تولد شد باتفاق امرا نام او شاپور نهادند۔ چنانکه بانتیجه حال او نیز آشنا شوند۔

در زینة التواریخ مسطور است که هم از آوان صبی صیت رشد و نجابت او بلند بود۔ ولکن صغر سن او سبب شد که ملک اطراف به هوائے تسخیر ایران افتادند۔ و در وقت واحد لشکر روم و توران روے بآن سمت نهادند۔ و اعراب بن عیار۔ و قبیلهٔ عبد القیس سواحل جنوبی خلیج فارس را رها کرده در ایران خرابیهائے بسیار کردند۔ و اول جنگ شاپور با طائفهٔ عبد القیس بود۔ و انتقام شدیدے از ایشان کشیده چنانکه از لقب او که ذوالاکتاف است معلوم می شود۔ زیرا که شانهائے اعراب سوراخ کرده ریسمان از آنها گذرانیدند۔ مورخین ایران تاریخ شاپور را با فسانهٔ چند آراسته اند اگر به جهت مختر کردن از ظفر بر اعدا میان بود تفصیل وقایعے که حقیقت اتفاق افتاده است کفایت می کرد۔ لکن با این که معظمات وقایع را یا مهمل گذاشته اند یا مجمل نگاشته قصهٔ عزیب بدون احتمالے را تفصیل میدهند که بادشاهی به این عظمت ناموس را کرده جاسوس شد۔ و چون نقشهٔ سیماے او نزد قیصر بود در مجلس ضیافت بجهت شباهت گرفتار گشته۔ و آنچه لازمهٔ ذلت و خوار ی بود در ایام اسارت بر سر او آوردند۔ و بالآخره لگام بر سر خر کرده با سپاه روم بایرانش بردند۔ تا قتل و غارتے که رومیان درین مملکت نمودند مشاهده کند۔ و چون ازین حالت فرح روے نمود بسبب غفلت قراولان استخلاص یافته انتقام جمیع رسوائیها و زحمات

خود را از قیصر روم کشید باین طور کہ لشکر روم را شکست داد قیصر را اسیر نموده بعد از ده سال رہا کرده در عرض این مدت اسرا را بکار تعمیر خرابیہا کہ در ایران کرده بودند وا داشت تا اینکہ اگر درخت کو چیکے از دست ایشان ضائع شده بود دوباره کاشتند۔ این قضیہ راجع بہ غلبہ است کہ ایران در عہد قسطنطیوس بر رومیان کردند۔ وہم از ایشان منقول است کہ چون قیصر روم مراجعت کرد شخصے از نژاد قسطنطین بتخت او را در تحت تصرف در آورده لشکرے جرار بحرب ایران فراہم آورده۔ قبائل اعراب نیز بجہت انتقام باو پیوستہ۔ تعداد لشکر بہ یک صد ہفتاد ہزار رسید۔ شاپور دانست کہ اگر در شغر مملکت با دشمن دست بہ کمر زند احتمال شکست است۔ و اگر شکست باید بکلی مستاصل خواہد شد لہذا بیکے از اضلاع درونی ملک شتافتہ بقدر مقدور در جمع آوری سپاه نموده بطرف دشمن نہضت فرمود۔ جنگے صعب روے داد وگویند در آن جنگ شاپور مردانہ کوشید۔ بالآخره لشکرا ز تاب مقاومت نیاورده روے بہزیمت نہادند۔ و جمع کثیرا ز ایرانیان بخاک ہلاک افتادند۔ شاپور نیز با معدودے از خواص خود جان از معرکہ بیرون برد۔ اما طولے نکشید کہ دوباره جمع آوری سپاه نموده مستعد بمحاربت گشت و دشمن را شکست داده تا حدود روم تعاقب نموده سفرا نزد قیصر فرستاده پیغام داد کہ اینک با لشکرے گران بانتقام خون و مال رعایاے خود کہ در معرض قتل و نہب و اسیر در آمده کمر بستہ ام۔ اکنون اگر وحبت

کشتگان را ملتزم می شوی وجهاتِ منهوبہ راعوض دہی و دست بتصرف از ولایتِ نصیبین کہ در ازمنہ سابقہ داخلِ عراق بودہ کوتاہ می کنی شمشیر خلاف در غلاف نمودہ عنانِ انصرام انعطاف میدہم - دالآ -

نظم

بہ نعلِ ستورانِ پولادسُم	کنم نامِ روم از اقالیم گم	

بنابر ہمیں ایرانِ قیصرِ روم ترسیدہ بشروطِ مزبورہ گردن نہاد - و شہر نصیبین را بہ شاپور واگذاشت - شاپور علی الفور دوازدہ ہزار نفر از فارس و عراق بہ نصیبین فرستاد کہ در آنجا سکنیٰ ورزیدہ اطرافِ شہر را زراعت کنند - این است نقل قولِ ایرانیان درباب جنگ مشہور جولیان قیصرِ روم و فتح بزرگے کہ باین بادشاہ نسبت میدہند - باید اشارتے باشد بہ جنگے کہ جولیان بعد از عبورِ دجلہ در پشتِ دیوارِ مدائن کرد و حرکت شاپور را درین قضیہ درست و خوب نقل می کنند - باز اتجا عدہ ہمیشہ ویران ساختنِ ملک رواخت و تاراج نمودن مثل قطاع الطریق ظفر ایرانیان را شد - فرار جولیان را ذکر کردہ اند - لکن فوتش مذکور نیست - این معنی گویا سبب آنست کہ می خواہند بگویند کہ فتح مذکور را سببے بجز شہامت و حکمتِ خود شاپور نہ بود -

بقولِ صاحبِ زینۃ التواریخ - آیام سلطنتش چند ما سے بیش

از عمرش و عمرش هفتاد و یک سال بود - در عهد او ایران نهایت ترقی
داشت - و حدود مملکت از هر جانب بسط یافت - بر دولت روم غلبه کرد -
و نصیبین را با اکثرے از جزیرة العرب و پنج ملک که از حد غربی ایران
اجداد او از دست داده بودند از چنگ ایشان انتزاع کرد - و همچنین
ارمنیه را که ملکے مستقل بود مسخر کرده جزو ممالک محروسه نمود - اگرچه
درین باب او را بخیانت منسوب کرده اند با این معنی که توراتوس
بادشاه ارمنیه را دعوت نموده مقید ساخت - و همدران قید روزش
بآخر رسید - لکن این کار اگر هم حقیقت داشته باشد ضررے باعتبار او
در چشم رعیت خود و اعقاب و انسال ایشان نخواهد داشت -

بالجمله شاپور چنین می نماید که بادشاهے بود موصوف بدانش و شجاعت
وافر و فائق فنون سپاه کشی متحضر - بعضے از کلمات وے ثبت دفاتر
است که کشف از معرفت او بطبائع بنی نوع انسان میکند از سخنان
اوست که اِنَّ مِنَ الْکَلَامِ مَا هُوَ اَنْفَعُ مِنَ الْغَیْثِ وَمَا هُوَ اَقْطَعُ
مِنَ السَّیْفِ - و هم گوید سه پیکان زبدن بردن بروے مشکل ؛ بیرون تر دو حدیث مذموم از دل

اردشیر ثانی - اردشیر ثانی برجائے شاپور نشست - و بعضے گویند
پسر هرمز و برادر شاپور است در تاریخ طبری گوید که هرمز اردشیر را
که فرزند اول او بود از ولایت خلع و سلطنت را

به شاپور که هنوز متولد نه شده بود گذاشت و امرا بوصیتِ او عمل کردند لکن این افسانه است که هیچ احتمال ندارد۔ و بعضے گویند که برادر مادری شاپور بود۔ هرگز سلطنتِ ایران نکرد۔ بلکه بطورِ نیابت مشغول بود تا اینکه برادرزاده اش بسنِ رشد و تمیز رسید۔ در هر صورت چهار سال ایامِ حکومت او را نوشته اند۔ و بعد ازان شاپور ابن شاپور ذو الاکتاف او را خلع کرد شاپور بن شاپور را گویند پادشاهے صالح و نیکوکار بود۔ و چون از مدتِ سلطنتش پنج سال منقضی گشت روزے در خیمه در خواب بود که بادے صعب برخاست طناب خیمه را گسیخته ستون بر سرش آمده بدان درگذشت۔ بعد از فوتِ شاپور برادرش بهرام رابع بر جاے او نشست۔ بهرام را لقب کرمان شاه است باین سبب که در عهد برادرش حاکمِ کرمان بود۔ و در ایامِ سلطنتِ خود شهرِ کرمان شاه را که از معارفِ شهرهاے ایران است بنیاد نموده نامِ خویش بران نهاد۔ در پنج میلے آن شهر طاق بستان است۔ از خطوطے که دران حکنده اند معلوم می شود که بحکمِ بهرام ساخته شده است۔ بسبب اینکه نامِ خویش و پدرِ خود را سالها بر صفحهٔ روزگار ثبت سازد۔ در روضة الصفا مسطور است که یازده سال و در زینة التواریخ پانزده سال بادشاهی کرد۔ روزے در لشکرِ او غوغا شده خود بجهتِ تسکینِ فتنه بیرون آمد۔ تیرے بر مقتلِ او رسیده درگذشت۔

ذکرِ سلطنتِ یزدجردِ اثیم

بعد از بهرام یزدجرد اثیم بر تخت برآمد۔ بعضے یزدجرد را برادر و برخے پسر بهرام دانند۔ مورخینِ ایران اتفاق دارند که یزدجرد بادشاہے ظالم و خونخوار و متکبر و جبّار بود۔ و بعد از شانزده سال بادشاہی به لگدِ اسپے بے پسر راہِ عدم گشته خلائق از وے استخلاص یافتند۔

یزدجرد را فرزندان بسیار شدند مگر هیچ کدام بسن رشد نرسیدند الا بهرام۔ که بنا بر استصوابِ منجمین پدر او را بعربستان فرستاده تربیت او را به نعمان بنِ امرء القیس نمود۔ که دران اوان ریاست جمیع اعرابے که در تحتِ حمایتِ دولتِ ایران می زیستند با و مفوض بود۔ مورخینِ روم را در شرحِ اخلاقِ یزدجرد با مولفینِ ایران اختلافِ کلی است ایشان ظالم و خونخواش خوانند۔ و میان صالح و دین وارش دانند یکے از محررینِ روم گوید که قیصر ارکادیوس پسرِ خود را در مرضِ موت به یزدجرد سپرده درخواست کرد که حمایت از وے دریغ ندارد۔ و یزدجرد نیز چنان از عهدهٔ عهد برآمد که نام سوئل عما دیار را بر طاقِ نسیان نهاد۔ یکے از محررینِ مسیحی نیز تصدیقِ این قول میکند۔ اگرچه گناہے بزرگ می داند که چنین امانت را کسے بدستِ دشمنِ اجنبی خارج مذهب بسپارد۔ و

ناقل این اقوال خود گوید که چون این حکایت از سائر مورخین نرسیده و
ثابت نشده است قابل اعتبار نیست . در هر صورت ازین معلوم می شود
یزدجرد در روم به نیکنامی مشهور بوده است . واحتمال دارد همین حکایت
سبب شهرت و نیکنامیِ او در آنجانب و باعثِ بدنامی در ملک خود باشد
مکرر ذکر شده است که مورخینِ قدیم ایران چنانکه سائر ملل دیگر همه کسانی
بوده اند که سر رشته مذاهبِ آن ملت در دست داشته باشند ولا بدّ در
نوشته جاتِ ایشان چیزهائے که منشاء القاے آن تعصب باشد می تواند
بود . کلماتیکه از و مانده است مناقض تعریفی است که از و کرده اند ۔

از سخنانِ اوست که داناترینِ بادشاهان کسے است که چون در خشم
شود در کیفرِ بدی درنگ کند و در هنگام توانائی در پاداشِ نیکی شتاب نماید ،
و هم او گوید که " چون بادشاهے دست از نیکی بدارد ناچار به بدی گراید
زیرا که چون اندیشهٔ آخرت بر دل پشت کند انسان لابد وے بگناه خواهد رفت "

بعد از فوتِ یزدجرد اعیانِ ملک از بیم آنکه بهرام در بلاد عرب نشو و نما
یافته و اعراب را عادات نیز خلافِ تمدنِ ایران است او را لائق سلطنت ندانسته
خسرو نامی را از خاندان بادشاهی به تخت بر آورده تاج بر سر وی گذارند لیکن این
عمل باعث بر وفور علو همت و ظهور کمالِ قوت و شهامتِ بهرام شده
بدون منازعت سلطنت را که علی الاستحقاق و ارث بود متصرف شده ۔

تبیین این مقال آنکه بصواب دید صناوید مملکت تاج را درمیان دو شیر نهادند. بهرام بسرپنجه پهلوانی آن شیر را کشته تاج را در ربود - این حکایت از غایت اشتهار احتیاج به بیان ندارد - بهرام را چون شغفی شکار گور بود بهرام گور خوانند -

بالجمله چون بهرام بر مسند ملک برآمد اول در استرضاے خاطر نعمان که تربیت او کرده بود کوشید - و دیگر عفو و اغماض از کسانیکه خواسته بودند او را از ملک موروث محروم سازند نمود - و این اعمال باعث جلب قلوب خلائق گردید - و سائر افعال او کافۂ ناس را موجب خوشنودی گشت مورخین عهد او از تعریف و توصیف انعام و افضال و صلاحیت و هنر و شهامت و شجاعت او دم می زدند - سخاوت او نہ تنها در دربار و پاے تخت بلکہ در جمیع ممالک او اثر کرد - قابلیت سبب مکافات و لیاقت سبب پاداش نماند - منقول است کہ وزرا و اعیان حضرت از افراط جود وے مستشعر گشته عرض داشتے به مضمون آنکه پایه‌ای اساس حشمت و اقتدار سلطان مجمع خزائن است نفع کردند - بهرام بر حاشیۂ آن نوشت اگر دلہاے آزادگان را بعوائد انعام و احسان صید نه کنم بکدام حیله توانم نمود - در عهد این بادشاه بود که رقاصان و سازندگان در ایران رواجے یافتند -

در زینة التواریخ گوید که روزے بهرام را گذر بر جمعے افتاد که بدون

سازنده در رقص بودند - بهرام سبب پرسید - یکے از ایشان گفت بهر طرف فرستادیم و صد دینار نیز دادیم لکن ممکن نشد - بادشاه فرستاد تا دوازده هزار نفر ازین طائفه آوردند - زنان خوانده نوازنده را در ایران کاولی گویند ازین معلوم شود که کابلی بوده - و بمرور این صورت یافته - و دلالت دارد برانکه این طائفه اصلاً از کدام ملک اند -

بالجمله بسبب این کار و بعضے دیگر ازین قبیل آوازه در اطراف افتاده که نه تنها بادشاه ایران بلکه رعایاے آن ملک همه در عیش و عشرت مستغرق و در لهو و لعب منهمک اند - اول کسے که بطمع تسخیر ایران برخاست خان قبائل ماوراء النهر بود - و در تاریخ ایران - خاقان چین می نویسند که با بست و پنج هزار و بقولے با دویست و پنجاه هزار مرد از جیحون عبور کرده خراسان را عرضهٔ نهب و تاراج ساختند - این خبر سبب وحشت و اضطراب ایرانیان گشته - و چون انتشار یافت که بهرام از تخت غائب شده است اضطراب عظیم بمردم دست داد - زیرا که پنداشتند بهرام چون تاب مقاومت در خویش ندید ترک تاج گفته سر خود گرفته است جمع از امرا نیز به لشکرگاه خاقان پیوسته اظهار اطاعت و انقیاد نمودند - خان نیز چون صورت حال را دریافت مملکت ایران را در قبضهٔ قدرت خود

دیده رعایتِ حزم فرو گذاشت - چون شبے تار سر از خواب پندار برداشت
در زیر تیغ دشمن گذاشت -

تفصیلِ این اجمال آنکه بهرام گم شده با هفت هزار نفر از مردان
کار دیده بر لشکر خاقان شبخون آورد - گویند بر گردن هر اسپ پوست
خشکے که درمیان آن سنگریزه چند بود آویخته بودند - و در هنگام حمله سواران
آن پوستها را حرکت داده صدائے مهیب و آوازے غریب بسمع
لشکر میرسانید - شب تار مردم در خواب حمله ناگاه خصم دا نیگو نه
صدا چنانکه ماٴمول بود آشوب عظیم در ترکان اُفتاد - ازین صداها
رعب بر اسپان نیز مستولی گشته مهارها گسیخته راه بیابان پیش گرفتند
و خلقے انبوه از معمورهٔ هستی راه مطمورهٔ نیستی پیش گرفته - و بقیة السیف
پشت بدشمن در وے بمالک خویش نهادند - بهرام هم بمیتیان را تعاقب
نموده از جیحون گذشت بعضے گویند این جنگ در رے اتفاق اُفتاد
نه در خراسان - و بعضے دیگر گویند که بهرام غائب نه گشت بلکه ملک را
به برادرِ خود نرسی گذاشته بطرف آذربایجان رفت - و این تدبیر سبب
شد که موالف و مخالف راگمان شد که گریخت - این اختلاف جزئیست
مطلب همان است کهم قوم گشت - و جمیع مورخان بدان متفق اند
القصه نتیجهٔ این فتح بزرگ این بود که با ملوکِ اطراف اساس

مصالحت معهد کرده بپای تخت خود رجوع نمود - گویند بهرام میلی
در کنار جیحون نصب کرد که علامت ثغر دستور مملکت باشد - مورخین
ایران افسانهٔ طویلی در باب وقایع بهرام در هندوستان نوشته‌اند گویند
مملکت خود را به وزیر دانشمند خود مهترنرسی سپرده در لباس تبدیل
بآن بلاد سفر کرد - لکن این گونه افسانه‌ها قابل التفات نیست - و همچنین
گویند که بعد از رجوع از هندوستان لشکر بطبرستان کشیده آن صفحات
را بباد نهب و غارت داد - دائرهٔ شمشیرش تا حوالی قسطنطنیه رسید لکن
محقق است که در جنگ بهرام با ثیودوسیوس قیصر روم ظفر از هیچ
طرف نبود - و بالاخره بمصالحه گذشت - و مقرر شد که تا صد سال جنگ
مابین دو کشور نشود - مولف تاریخ دولت روم گیبن که از فصحای مورخین
انگلیند است گوید که اگرچه درین جنگ از هیچ طرف کاری ساخته نشد ولی
باید نشده ولی نام آن بجهت حرکتی که قسیس امیدا کرده تا اخیر زمان
ثبت است - آن مرد که فی الحقیقت مرد نیکی بود بعد از آنکه
از کشیشان اظهار نمود که خدای مذهب ما بظرف و کاسه محتاج نیست از کل
شربت نیست - پس جمیع ظروف طلا و نقره که در کلیسا بود
فروخته هفت هزار نفر از اسرای ایران را خریده و باز داده و روانه
مملکت خود نمود تا بهرام را از حقیقت دین عیسوی با خبر سازند -

بهرام را بصید گور شغفی تمام بود - روزی در اثنای شکار با اسپ
بچاهی فرو رفته - پس از آن اثری از و پدیدار نگشت - و این قضیه در
درّهٔ که ما بین شیراز و اصفهان است واقع شد - و این درّه را نام تا امروز
درّهٔ بهادران است بجهت اینکه غالباً شکارگاه پادشاهان و امرای
ایران بوده است - و این درّه را چشمه‌های وسیع مراتع و چراگاههای
حصیبه و نیکو و صیدها بسیار است و پُر است از چشمه‌های بزرگ و
عمیق - گویند منابع آنها باهم مرتبط است - و درین صورت عجب
نیست که جسد بهرام باوجود تفحّص و تجسّس که مادرش نمود یافت نشد - و در
همین جا بود که قصّهٔ تیراندازی بهرام و گاو بر دوش برداشتن گلندام
و مثل کار نیکو کردن از پُر کردن است -

مترجم گوید مؤلف این قصّه را چنانکه در افواه دانسته بوده است
در حاشیهٔ کتاب ترجمه کرده است - لکن چون افسانه است که هر کس
شنیده است درین ترجمه داخل نشد -

مع القصّه بهرام بلاشک یکی از بهترین سلاطین ایران است و
در ایام سلطنت کلیّهٔ رفاهیت رعیت و جمعیت او بود - قصّهٔ از و نقل
است که دلالت می‌کند که بهرام تا چه حد مردم شناس بوده و تا چه
پایه رعایت خاطر جمیع طبقات فارس را می‌نموده است -

در زینة التواریخ مسطور است که اورا فرزندے بود به بلاهت موصوف
و هر چه کوشش کردند تا ادب پذیرد یا علمے فراگیرد مفید نیفتاد۔ مایوس
شدند۔ روزے یکے از معلمانش نزد بهرام آمده از پسر شکایت کرد
که با بلاهتِ فطری شرارتِ طبعی نیز قرین دارد۔ زیرا که می خواهد دختر یکے
از رعایا که در همسایگی قصرِ سلطان منزل دارد بفریبد۔ از استماعِ این خبر
چهرهٔ سلطان از شادی برافروخت و گفت شکر مر خدائے را که آتشے درین
مغاک افتاد۔ فی الفور پدرِ دختر را طلب نمود۔ با وے گفت که مرا اراده
نیست که در ناموسِ تو یا دیگرے از رعایا خللے واقع شود۔ لکن دختر
تو شاید سببِ سعادتِ ملتی شود۔ پسر مرا با دختر تو میلے تمام و دختر را از نظرِ او
رسوخی ما لاکلام است۔ دختر خود را بگو تا پسر را ترغیب بہ کسبِ کمالات کند و بے آنکه
ناموسِ خویش بر باد دهد پسر را در امید بدارد و بہ محبتِ خود باقی امور را منوط خواهد داد۔ پدرِ
دختر این مطلب را قبول نموده کیفیت را با دختر درمیان نهاد۔ دختر نیز چنانچه
باید از عهده برآمده۔ پسر نیز چو دید چنانکه مراد پدر بود به مدارجِ کمالات ترقی کرده
بهرام را مدتِ پادشاهی هیجده سالی بود۔ و چون در عربستان نشو و نما یافته بود
در تمام عمر عادتِ اعراب را نگذاشت۔ حکومتش به مشایخِ بادیه نشین زیاده
مانند بود۔ از سلاطینِ ایران بسیار شکار دوست بود و در گردش لذت می یافت
و همین طبیعت سببِ افسانهٔ هندوستان او شد۔

سه نثر ظهوری

دیباچهٔ اوّل مسمّیٰ به نورس

سرود سرایانِ عشرتکدهٔ قال که به نورسِ سرابستانِ حال کارِ کام و زبان ساخته بشهدِ ثنای صانعی عذب البیان اند که چاشنی نغمه‌های شکرین در رگ و پی نی دوانیده و خوش نغمانِ چمن نشاط که به بسط بساطِ انبساط پرداخته بزلال حمد خالقی رطب اللسان اند که گل ترانه‌های تر از شاخسارِ صوت و صدا رویانیده محملِ شوق حجازیانش بصدای نالِ هندیان زنگله بند و زخمِ جگرِ عراقیانش بنکِ تارِ طنبورهٔ ترکان در شکرخند جلاجل اوراقِ درختان بهوای او ترانه ریز و لبان منقار بلبلان بنوای او نغمه خیز

مثنوی

درین بستانسرا افکنده غلغل
سخن گردید گلبن نغمه بلبل

زبان را مطرب بزم دهن کرد
نفس را دلکش سازِ سخن کرد

بضبط نغمهٔ اسرار پرداخت
ز چند و چون تن خلق ارغنون ساخت

رباب از مغز راز آمد بگفتن
شدش خشک از غم او پوست بر تن

گل داغش کسے را رستہ از شاخ — کہ چون نے استخوانش گشتہ سوراخ
چو نے آنکس نفس در نغمہ افگند — کہ از کاہش سراپائے خود آگند
چو از ورزش شود نبضِ دوتا چنگ — دو دو دل نارسائے نالہ در چنگ
پُر و خالی پُر انداز نغمہ در دست — ببین دف را کہ چون ہمی در پوست

دُرود با ساز و برگ بہ نوا زندہ آشتان کہ قانونِ دین بمضراب ہدایتش پُر صدا است۔ و صلوٰۃ پُر شعبہ و آوازہ بر آل و اصحابش کہ بدم گشتی ضراعت نشان سازِ شفاعتش نغمہ زا است

رباعی

سلطانِ رسل کہ حلیہ را تاج سر است — قانونِ بقا طفیل او نغمہ ور است
در چار حد از شعبگی او زدہ دم — ہر کس ز دوازدہ مقامش خبر است

امّا بعد مژدہ شنیدن را بگفتن سخنِ شہنشاہِ سخنور نکتہ پرور نغمہ پرداز ترانہ سازِ عرش طارم۔ فلکِ خیم۔ کیوانِ ہمم۔ مریخ حشم۔ خورشید علم۔ برجیس شیم۔ ناہید نعم۔ عطارد رقم۔ قمر خدم۔ خلیل نوال۔ یوسف جمال داؤد الحان۔ سلیمانِ مکان۔ عدل افزائے۔ ظلم کاہ۔ ابراہیم عادل شاہ خَلَّدَ اللّٰہُ مُلکَہٗ وَ سُلطَانَہٗ وَ اَفَاضَ عَلَی العَالَمِینَ بِرَّہٗ وَ اِحسَانَہٗ

مثنوی

جہان دار و جہان گیر و جہان بخش — فلک قدر و فلک تخت و فلک رخش
کفِ ہمّت دم شمشیر جرأت — دماغِ ہوشمندی مغزِ فطرت

سن تکرار

خلیل کعبهٔ دل رو بناهی | برو صادق ثنای قبله گاهی
چنین تارک پی افسر که دارد | شهنشاهی چنین دیگر که دارد
اگر بزم است عشرتستان ز جاهش | وگر رزم است نگین از سپاهش
ز عدلش گوی عدل دیگران چیست | با وناز و لقب نوشیروان کیست
تفاوت کفر و دین آید بمعنی | میان عدل او تا عدل کسری
ز بیداریش خواب ایمن ز بالش | بچشم پاسبانش گرد بالش
ز تیغش پیکر خصمان دو پیکر | ز گرزش فرقها را سینه مغفر
سمندش را سپند از خال محبوب | کمندش را شکنج از زلفهای محبوب
مه نو حلقه در گوش رکابش | یکی از نیزه داران آفتابش
سنانش چون علم سازد سر انگشت | شود تسبیح ساز از زهره پشت
بر انگیزد و هر جانب که لشکر | بگیرد گرد در وی راه صرصر
بکین چرخ گر رخ بر فروزد | نگه در چشم مهر و مه بسوزد
ز جودش قطره در لجه نگنجد | ز خلقش نفحه در غنچه نپیچد
سخنهایی که نشنیده شنیده است | ذر است را تو گویی آفریده است
خبر از راز پنهانیش دادند | سواد خط پیشانیش دادند
دعائیش گر نگردد با اثر رام | اثر از دم زند چون وحشی از دام
بجا نها تخم مهر کشت از ان دست | که در هر شو صدا نباید دلش هست

بمهر از مهر ورزان بر سر آمد — غرض عشق و دل از جوهر آمد
نه تنها عشق را پشت و پناه است — برائے حسن هم امیدگاه است
دماغ از تار موے او تتار است — نگه را باغ روے او بهار است
نهد خود هر طرف دلها بزنارش — کزان رو پیر توے گردد شکارش
ادب در پیشگاهش پیشکارے — جبینش را حیا آئینه دارے
بزیر قصر قدرش در تماشا — سپر بر پشت عقل دست بالا
خلائق جمله مفتون هوایش — وکیلم من همه جانها فدایش
بخلقش حق نداده احتیاجے — دهد ما را برائے ما رواجے
دهد صد بحر و کان را حاصل از دست — نیارد داد اما یک دل از دست
کسے را زیبد انداز شناسش — که باشد عالم جان در کنارش

زہے اسکندر افلاطون فطنت که دانائی و دارائی او در پناه هم می بالند. شنّد ابر دیزبار بذر ترانه ریز کر سر انگشت نغمه هائے مسرت افزایش گوش محنت و غم می مالند. بشمیم خلقش سمن را خن خن نافه در جیب و دامان. و به نسیم لطفش غنچه را چمن چمن خنده در زیر لب پنهان. بتوفیق زمزمه ستایش نطق را دم نوازش تقریر و بتوفیر اجازه دعایش صدق را کف اجابت پر از گوهر تاثیر. فرمان قضا را امضائے حکم نافذش درکار. و نسخه تقدیر را بلغه تدبیر صائبش برکنار. شمال

گلشنِ وفاق را تا کمیدِ غنچهٔ دل شگفانیدن ـ و صرصرِ صرصرکوبِ نفاق را تهدید
غبار بر خاطر نشانیدن ـ در قتلِ بدعهدان جلّادِ اجل با شحنهٔ غضبش هم سوگند
و در کارخانهٔ محبتش سررشتهٔ عمر با عشرتِ دوام هم پیوند ـ نغمهٔ قانونِ
عدالتش ملک نواز ـ و شعلهٔ کانونِ سیاستش ظلم گداز ـ سطوتش زور
در پنجهٔ شیر شکن ـ رزمش اجل در خون فگن ـ الفتش رم آهو ربا ـ بزمش
جام بر جم پیما ـ آبِ تیغش آتشِ خرمنِ زندگانی ـ بادِ تیرش صفیرِ مرگ
ناگهانی ـ رایتش سروبنِ گلشنِ فتح و نصرت ـ خنجرش ماهیِ دریاے ظفر
کمر سعی با صدرت همتش چیست ـ دستِ شکستِ هنر به مومیائی تربیتش
درست ـ گوهر در نظرش بے قدر تر از ریگِ صحرا ـ وعده اش بوفا
نزدیک تر از موج به دریا ـ با ستارهٔ سحر کفش ابر را در افشانی ـ
و به تشبیهِ رخسارهٔ دلفروزش آفتاب را درخشانی ـ با سنگینی حلمش گرانی
کوه سبکی گاه ـ و با علوِ قدرش بلندی سدره پستی گیاه ـ سخن با آن
بلندی که از کوتاهی سقفِ فلک صد جا خمیده ـ در انداز
آستان بوسِ ثنایش سر بزیرِ پا کشیده ـ تعدادِ فضائلِ جمیع
کمالاتش آبِ دریا بکیلِ مشت پیمودن ـ در ریگِ صحرا با انگشت شمردن ـ بر
اهلِ زبان شکرِ این عطیهٔ عظمیٰ که با دراکِ زبانِ ابد پیوندش مفتخر و مستسعد
اند واجب و لازم است ـ خصوصًا به ساکنانِ عرصهٔ دکن ... که

در هر طرف مجلسی و در هر گوشه محفلی آراسته و پیراسته صلای دوام به خوان ذوق حضور و مائدهٔ عیش و سرور نشسته اند. نیوازش روزگار دائم الفتحه که مرکز دائرهٔ وصول است مغز نشاط از پوست به چیده و به تار های قانون که مسطر کتاب نغمات است رقم عیش به صفحات احوال کشیده. طنبور در نشاط آهنگ شور کنند تا در سرودش نه با چپ است و در دمیدن سر و زه از کلیک کاسه کمانچه گوش ساسو انباز نغمه. ترانه سازان هند به سنجیدن ترانه ها سُت خنیاگی ترانه و سیاحت و بین ورست در دست پیشکار هوشیار مغز به شراب چنبهیم سلسل سرمست پیشکوی اصول و رستگار نو نائی نیازک اندوده و بالا پامال و نغمه های نقش نوازش فضا کشی طرحی جهان از نشاط مالامال.

ابیات

ز لبها در نغمه انگیخته است ایام — به غمزه نغمه اگر در گوش پیرایم
نه ره و نغمه به لب آشیان ساختستا — نغمه نشانه در کام و زبان یافتست
نه شگر مرغ دل بهار است آهنگ‌ها — که از بام و درش می‌رفته آهنگ‌ها
هوا را از هنر اوج نغمه آن حالی — که بر منقار ساز و مرغ را بال
زبانها را شراب نغمه سرمست — نفسها یا کشته کوبان دست بر دست
خموشی را در آورده به آواز ا — به دوش شهر یار نغمه پرداز
گرانسیر سر و در سعد سما ز — ز خاک پاک بیجا پور ... سازند

اگر رسوم جهانبانی و قواعد گیتی ستانی و ترتیب رزم و بزم و رعایت
عالم و عالمیان که آیتیست در شان او و تشریفیست برقامت او کما ینبغی
نیام او اقدام نماید چه عجب عجبا آنست که در هر فن بی مثل ساز خط و
تصویر که دو نشو بان عصر برنا تشی بی قرینگی بر بنا آرسته جلد و جسد
نشسته نقش پیر درستان چهره کلاه گوشه اقاشیر بیان شکسته اند
بانک قلم و دست هنر زانکه علم اقبال بر افراشته و رز با خامه
سنتین خود گذرشته شهنشاه هنر آفرین خواندش بیان واقع
جو هنرش در صنایع دلیل قدرت صانع. خرده کار قلم بند نقش پرداز
عقل رنگ آمیز جسد ندارد صورت سازیش. بجلا پرداز
چشم کور سواد ان بیل قلم در شسته سرسائی. در هنر کسیری تار
طبع به علاج علیل نهاده دست سیمائی. خط بندگی خطش در لیل چهره لاله
رویان. و تار دالی سازش بر دوش طره سرو جوانان. با توشیح
خامه شناسایش عطارد را چه چاره جز سر بر خط فرمان نهادن
و تشابه شاهد پرده سازش زهره را چه زهره جز از پرده بدر افتادن
[illegible] و هر [illegible] نقشش چهره هر

مثنوی

ز نقشش سرمه پرور چشم دیدن | ز سازش حلقه در گوش شنیدن

به فرِّ تاجِ او سوگند خورشید / به تارِ سازِ او پیوند ناهید

چکد چون خامه بردارد ز انشا / عُطارد در دواتش قطره آسا

عروسِ صفحه را خطش نگاریست / حروفش گرچه هر یک خوش نگاریست

نقط بر حرفهایش دانه چیداست / چنین دامِ نگه گیری که دیداست

کمر چون با درش صورت گری بست / قلم از طرهٔ حور و پری بست

ز نقاشی به رنگی چهره آراست / که نقش ساده‌اش چین رونما خواست

اگر بلبل کشد آواز بشنو / دهد آواز را پرواز بشنو

نه گیرد طائرش بر صفحه آرام / بسازد گر ببالش بهر خود دام

ز گل چینان باغش فصل خود داد / شگفته غنچه‌ها از جنبشِ باد

چو او کس صورت معنی نه پرداخت / به موے لیک چون مانی نه پرداخت

هنر گو بخنده‌ها بر لب به بسیار / ز اشکها غم بی مژگان بیفشار

هنر پیشه بزمی گو در عزیزی / که آمد سر زبان بے تمیزی

انچه تا غایت روزگار مضائقه در کم هنری نهاده کرم زیاده بخشش دست تلافیِ آن کشاده۔ تمنّاے ارباب هنر به پیرایهٔ التفاتش مشوق حصول۔ و از اهل استعداد نکتهٔ سنجا بے و گلے به گلزارے قبول۔ خار راه هنر در پائے که خلیده که شگفتگی مرحمتش باغ باغ گل مراد نه چیده۔ و تلخی مشقت کسب کمال که چشیده که بچاشنی را لطفش مصر مصر شکر بکام

درنکشیده - ودر پیچ چیز حسن ہنر نهان نگردیده که تمیزش آشکارا با آن عاشقی
نور زیده - اگر از تحریک باد موجه آب بهنجار می تحریر ریز است یا از جلوهٔ
آتش دخانی مرغوله انگیز به تعریف این گرم نفس سست توصیف آن تر زبان
اگرچه بسبب عادلیت داد اقسام ہنر داده ومی دہد - سبحان اللہ
در فن سخن جها پرداخته ومی پردازد - ہر چه درمیان نه نهادهٔ ذہن نقادش
انه زیور قبول بر کران - وانچه سنجیده طبع وقادش از یکی به خاطرها گران
بالغ کلاان مدرسهٔ سخن طفلان مکتب زبان دانیش - وشہسواران
میدان بیان پیادگان عرصهٔ نکته رانیش گاه تفصیلش قطره ومنبع دریائے
بے کران - ووقت اجمالش ذره مغرب آفتاب درخشان - آوازهٔ
طومار بلاغتش آویزهٔ گوش فصاحت - وشور شیرینی گفتارش نمک
مائدهٔ ملاحت - نقطهٔ خامهٔ ابهامش مُهر گنجینهٔ اسرار - شعشعهٔ شعلهٔ
توضیحش صیقل آئینهٔ اظهار - کام سخن در شکر افتادهٔ شیرینیٔ ادا - گردن
صید معنی در کمند اندازِ رسا دیدهٔ امید جا نها به جنبش لب بشارت
وسند تملیک دلها در کف ابروے اشارت نثرش نشر رفعت وشعرش
شعری مرتبت ہر حرفش فصلے - وہر فرعش اصلے -

مثنوی

سخن را بار خاطر بود ... ست	ببودش صاحبی صاحب سخن ہست

هرچه بود از پی سرمایه عاری
ز بخت نیست خود دست شماری

که رفعتش آسمان را پابوس است
سراپا گردن دگر شیر عروس است

لآلی حقه پرچین سپیداست
خیال شاه والاش بلند است

زنشأ گردیش استادان سخن ساز
زبان گستر از تحسین ناز بر ناز

حلاوت چاشنی گیر از بیانش
بشیرینی مرطب از زبانش

چنان شیرین کند هر حرف مشکل
که شیرینی کند در گوش حاصل

بآن شیرینی از کاه آورد یاد
که کوه از یاد پرشکر آید بفریاد

نسازد لفظ گل در گفتگو درج
نسازد تا درو صد رنگ و بو خرج

بجام شوق گردد باده پیما
دهد در قطره سیر آن در یا

بحرفت آورد تکلیفش نشان را
نشانست گشته آله این بیان را

سخن از فکر خشنود نجیبه رست
ز تیغش چه جای خویشتن شست

بر دیگر عیب بینی چشم کشاید
دگر خود چشم عیب بینی نیاید

خواهش طبع پرشوقم که با صواب عقل و فرهنگ دارا ست بقصد آهنگ خاست دلانزم ساخته است که بترتیب و تسوید کتاب نویس پرداخته در ساعه تا طالب را بخواندن و شنیدن آن نوشته والتزام این نموده که چنانچه تازگی معانی طراوت بالفاظ بخشید [illegible] کند بدین اسلوب ذخیره نثار بسته شد خاطر اثر پرور ولها گوید

دبه یاد نفس گویندگان گرد غم‌های تو کلفت اندود و ایمنی خاطر
شنوندگان رو بده - رباعی

از شاه دکن جهان نشاط آباد است	خاک غم از آب نغمه‌اش برباد است
ارباب ترانه کهنه شاگردانند	آنکس که ازو نوشته در طرز استاد است

وجه تسمیه این کتاب آنکه

هندیان نو شیرۀ مجمع را نورس می‌گویند - و فارسیان اگر نورس بر نهال فضل و کمالش دانند بجاست - و باین معنی که این شاهد غیب از پردۀ غیب بجلوه‌گاه ظهور نو رسید نورس خوانند هم رواست مصرع

قیاس سمی ازین اسم گیر

فضای دیدن نظارگی گلشن - و سواد خواندن به بیاض روشن - بهر صفحه‌اش و بهار بیگانه نخلی - برگش لفظ دلکش - بارش معنی بی‌غش - بلبل فصاحت بیگل نزاکت تحریر در تقریر - و نظر نظارگیان از موج رطوبت عبارات روان در زنجیر - سنبل حرفش از آه ناشکیبان - بنقطۀ نقطۀ اش پر از دل فریبان - از رشح طراوت کلمات نهر سطر مالامال آب حیات - غنچه قند لب شیرین ادا - مسیحا مرده جان بخشی هوا تکانهاست به شگفتن غنچه‌های سربسته - رنگینی بشقایقی در کاشتگی بشیرینی پر با ...

مثنوی

ز رنگینیش گل در غازه جوئی / ز سیرابیش گل در تازه روئی
نگو نورس که فردوس برین است / نه تنها خلد رضوان هم بهشت است
کسے زینسان تواند ساخت گلزار / که چیند چون خلیل از نار گلنار
رسید از داورش شاه سخن رس / بفریاد نفسها نقشے نورس
بفرمان حق طبع بفرمان / سخن را کرد پیکر نغمه را جان
ره پژمردگی بر تازگی بست / چه نقشے در بلند آوازگی بست
سخنور شید درخشان پرتوے داد / نوی را از طرفه تشریفے نوی داد
سخن پاس شکوه شان خود داشت / که در ایوان شه ایوان خود داشت
کشد صد داستان هر صفحه در لب / ورق را گر زنند انگشت بر لب
سطور از رشته آواز دارد / ورق از پردهائے ساز دارد
حروفش با ورقها جمله هم پشت / که ننهد هیچکس بر حرفش انگشت
نوی می بال گو خوش فارغ البال / که نورس کهنگی را کرد پامال
خدا پیرایه بخشد از قبولش / مصون دارد ز ردّ هر فضولش

از انجا که عواطف خسروانه و مراسم پادشاهانه شامل حال دور و نزدیک است - اهل عراق و خراسان را از ذوق این محروم نه خواست - و خواست که این نسخه را سیر تعمیم اتفاق افتد - تا به درک معنیش هر روزه نوروزے

کنند۔ فرمانِ واجب الاذعان عز صدور دریافت۔ کہ ستادگان پایۂ سریر خلافت مصیر عرش نظیر نقد قابلیت و استعداد خود را بپایۂ محک امتحان آوردہ شرحے بلفظ مجمل و معنی مفصل بر دارند۔ و بعضے قیودِ آن مبنی بہ مصطلحات مرقوم سازند۔ با وجود آنکہ بنلاشِ امتیاز در سو فسگا فیہا۔ نہایت وقت بکار رفت۔ ہنگامِ عرض سخن از تغییرِ الفاظ و تبدیل عبارات و تصرفات بیجا۔ و بجا آوردنِ حق اداعدیم السہوا نے کہ صحیفۂ انشائے شان ہرگز از تاسے گز لک حک و قلم اصلاح نہ شدہ بود سطر سطر صفحہ صفحہ بنحوے حجابات شستند۔ و آنچہ از زبانِ معجز بیان شنیدند نوشتۂ خود را درین شرح نویسی بمثابۂ خامہ خود آلت تحریر انگاشتند۔ غرضکہ ہم متانتِ متن از ہمہ دانی او۔ و ہم انشراح شرح از شگفتہ بیانی اوست۔

قطعہ

ادب آموز نکتہ اند و زند گر عراقی و گر خراسانی
گو فلاطون کہ باہمہ فطنت تہ کند زانوئے سبق خوانی

اینکہ خود بہ نفس نفیس توجہ بتحریر دیباچہ نفرمودہ اند فوائد و اغراض منظور و ملحوظ است۔ آرے بدیع گر ند عین الکمال با عقد لآلی شاہولر نغز نفسے ناچار است۔ و نفضائے جان فزائے باغ و بوستان بہ اخار و خسے در کار۔ کافور در جنب قیر کشیدن۔ و شکر بعد از حنظل چشیدن

حکمت وست و فی الحقیقه قسم دیباچه هم بعضی تعلیماتیست که به تقریبات
فرموده اند که سخنور را باید که اول بالفاظ نشست سخن نماید حسب
بسیار عبارت باشد که لفظ در ان زیاده و کم نکنند و باید که تقدیم
و تاخیری معنی سرفرازی دیگر بر کرسی لفظ نشیند و بر چیدن سنگ
ریزهٔ لفظ درشت از راه سخن که اسپ بیان اسپ بیان شد رسا اصر
کرده اند و از تاریکی و باریکی الفاظ که وسعت و پاسی شعور را معنی آن نیابد
نهی فرموده اند و امثال آن سخن با مکرر استماع افتاده بالالتفش
ذهنش طبع مستفیدان صادقانه و حلقه شاگردیش زیور گوش اهل انصاف
الحاصل اگر گلی تحفه بهار شود هم از بهار است و اگر دُرّی نثار دریا گردد هم از
دریاست بیت

در کمالات لے خرد بهتا به بین کم زرشح جیب آن دریا به بین

چون صفت بے نیازی خاصه کردگار است و سایه کردگار را اگر احتیاجی
هست غیب الاکبر بطالبی که در خود کیفیت و چاشنی خود شراب سخن
و نقل نغمه بر ایشان بپیماید و باندازهٔ عقول و در اندازه الهام زبانی
گشاید خوشا ذوق چمن طبعی که بارگ نباتات رنگینیش رنگ خندیدن
بر چهره تواند بست و زهی عیش عندلیب روحی که بال اهتزاز مرغ دلش
بر خسار نغمهای نازک تواند نشست چه دشوار است بر قبائل

نبند سخن با سامع کوتاه دریافت ساختن - و سخن والا رتبه را به ضرورت
از پایه خود انداختن - مثل بهای جوهر فروش و نقاشی است که یکی در تکلف
گوهر گران بها دل سخت کند تا مشتری تنک مایه دست هیچ نتواند داد - و
دیگری در قلم نزاکت رقم را از تیزی بپردازد - تا مشتری کند نظر چشم تماشا
نتواند گشود - چون صفحات خواطر خاص و عام زیر مشق خامه او با هم دست
آشنا که جدا شناسی مجلس سعادت آیین آیین نگاه و سماعت نه بسته اند بل
رسیده بود دیده چشم و گوش نه دانسته اند - و عقل با معنی و روح مجسم نموده
درالی کلام سخن نظام در درج گوش هوش سنجیده اند - گمان برند که
این ستایش از مقوله ستایش دیگر مداحان است - که در مدح ممدوح
خود مبالغه ها می کنند - و قطره و ذره ایشان را تنبیه دریا و مطلع آفتاب
می دانند - اگرچه صدق مقال ظهوری ظهوری نه دارد - اما به رفع این
مظنه قسم یاد می کند - نگارنده که به سیاهی خط خوبان مشک سا
به سفرین برات وزرد - و منوارنده که مفتاح نقد درین نوازش پدر و شبیه
سا سوادان کشاده - که به قسم و تفحص انداز قلم هیچ به لیچ فهم نیست
و شیوه نون تعریفش حد نفس و هیچ خجسته دم نه - همگنان را به عبادت
صحبت سعادت بساط بوسی روزی باد - تا فراغ فطنت و فطرت خود به الصفا
شنید و محظوظ گشته به حقیقت حال و صدق مقال مطلع گردند - به تقریب

این دعاها یاد آمد۔ کہ اطناب نہ از ادب است بزمزمۂ دعائے اختتام دیم نوازش اثر اہتمام واجب ولازم دانست۔

فقرات دعائیہ

تا از کاسۂ طنبور خورشید تار شعاعی در دمیدن است نسیم نغمہ از مہب مجلس خدایگانی در وزیدن باد۔ تا بر قانون سخن تار نفس نواختۂ مضراب زبان است ترانۂ ثنائے جہانبانی ذخیرۂ کام وزبان جہانیان باد۔

قطعہ

تا دو معنی بہر لفظ چنگ وقانون آورند
لفظ پردازان معنی ساز در بزم بیان

باز اقبالش بعہد ملک رنگین چنگ باد
تار چنگ عشرتش با گداز گسستن در امان

ہم بر آہنگ ثنایش نغمۂ قانون دہر
ہم بہ وفق مدعائش رسم قانون زبان

مصرعہ

زین دعاہا بر اجابت منت بسیار باد

انشائے ابوالفضل

خطاب حضرت شاہنشاہی بشاہ عباس

ستایش و نیایش عتبۂ کبریائے احدیت جل جلالہ و تقدس اسماءہ [1]
بمثابہ ایست کہ "اگر جمیع نقاط عقول وجداول فہوم باجنود مدرکات عساکر
علوم فراہم آیند از عہدۂ حرفے ازان کتاب یا پرتوے ازان آفتاب نتوانند
برآمد" اگرچہ در دیدۂ تحقیق جمیع ذراتِ مکونات سرچشمہ حمدِ ایزدی اند کہ
از زبانِ بے زبانی برآمدہ تشنہ لبان و نفسیدہ زبانانِ بیدائے ناپیدائے
حمدِ حقیقی را تر زبان و سیراب دارند" پس ہمان بہتر کہ کمندِ اندیشہ از کنگرۂ جلال
صمدیت کہ جا ہا ئے پاکان آویختہ او ست کوتاہ داشتہ، در جلائل نعوتِ
گروہِ قدسی شکوہِ حضرتِ انبیا و رسل علے نبینا و علیہ التحیۃ والسلام۔
در آمدہ اولاً شرایفِ حالات و ثانیاً نبائلِ عطیات کہ جمہورِ انام را از گروہِ
ضلالت و غوایت بہ شاہراہِ عنایت و ہدایت آوردہ اند بر منابر بتبیان
او انموده "شرحِ معالیِ احوال و مکارمِ اخلاقِ طائفۂ مقدسۂ اہلبیت"
"کہ رازداران اسرارِ کبریا و پردہ کشایانِ سرائر انبیا اند" آن

سلہ [1] بزرگ است بزرگی آن و پاک اند نامہائے آن ۱۲ سلہ [illegible] بر نبی و بر آنہا درود و سلام۔

افسرده از دردهٔ غربت است عاست رحمتی تازه باید کرد، لکن چون آن بدیدهٔ انصاف
ملاحظه می کنند هیچ این مظاهر کونی و آلی و معالی این مجامع انفسی و آفاقی
[illegible] که سالک در حقیقت حق و فانی در بقای مطلق از ظل مجاهد کبریای
خداوندی که پرتو صفات علیای ایزدی می باید شایسته است که
ابدال [illegible] باز داشته که چند از مقاصد [illegible] ارباب دانش
و بینش که بسبب حکمت عملی انتظام سلسلهٔ امکانی بآن منوط است در دنیا
اظهار نمایند که هر آئینه [illegible] این [illegible] مسالک دین [illegible]
و لای منازل یقین که [illegible] اولی [illegible] شاهد همت [illegible]
اساس [illegible] اند باین [illegible] آید نیاز [illegible] سعادت خاص می گردید
الحمد لله تعالی [illegible] که [illegible] نامهٔ گرامی که [illegible]
سلطان حسین شاه [illegible] مرسل شده بود در وسط ایام بهار [illegible]
لیل و نهار [illegible] گردید [illegible]
در دماغ [illegible] که این [illegible]
مشام [illegible] گشت - و آنچه در [illegible] خلعت [illegible]
بود نهایت در موقع خود جلوهٔ استحسان داد - فی الواقع [illegible]
چنان اقتضا کرد که این همه [illegible] لکن از [illegible] شده
باشد که چگونه مشاغل عظیم و [illegible] با سلاطین ممالک [illegible]

و اساطین این مرز و بوم که مساعات جداول آسمانی چهار دانگ هفت اقلیم گذشته بوده
اتفاق افتاده بود،، درین مدت مدید این سواد اعظم با همه وسعت و فسحت
کی بود در میان چندین رایان خودرای و فرمان روایان سپه آرای
انقسام یافته بود،، و همواره به سر تمرد و تکبر بوده،، باعث تفرقهٔ خواطر خلق بهم
می شد،، به پیروی توفیقات آسمانی به تسخیر اولیای دولت قاهره در آمده،،
و از کریوه هندوکوه تا انتهای دریای شور از هر طرف جمیع سرکشان و
گردن فرازان و فرمان روایان زبردست در ابهام و رایان عزت و افغانان
کوه نشین کوتاه بین، بلوچیان بادیه پیمای با دیگر جمیع سایر قلعه نشینان زمینداران
شمول اد استقلال در ظل اطاعت و انقیاد در آمدند،، و در انتظام مهام جمهور و قبایل
قلوب طبقات انام شعر الفت ساعی مبذول شده بیامن توفیقات
غیبی بر آنچه در پیشگاه ضمیر حق گزین می یافت به درجهٔ اتم ظهور داد،،
و اکنون که صوبهٔ پنجاب مستقر رایات منصوره شده کنون خاطر حقیقت،،
مناظر بود که یکی از طرز دانان سپاه عزت روانه شود - درین اثنا حسیه
چند سانح شد - اعظم آنها استخلاص عموم رعایا و کافهٔ سکنهٔ ولایت دلپذیر
کشمیر از ایادی فتنه تسلط اوباش بود - با وجود غایت استحکام و انسداد طرق
و ارتفاع جبال و تراکم اشجار و وفور گریوه و مسالک عبوری و اکثر باهم جبی
ارتکاب مصاعب از انجا صعب تواند بود باستیثاق عروهٔ توفیقات الهی

"المتحد" ارواح طیبہ حضرات ائمہ معصومین سلام اللہ علیہم اجمعین با یمن
شگرف حکم بحرو بہ عساکر عالیہ فرمودہ شد چند ہزار خارا تراش چابک
دست منزل بمنزل پیش میرفتند و در قلع احجار قطع اشجار ید طولے نمودہ در تفتیح و
توسیع طرق و مسالک می کوشیدند۔ چنانچہ در اندک فرصتی آن ولایت دلکشا
مفتوح شد و عموم رعایا از الویہ معدلت استظلال نمودند و چون آن عشرت
آباد کہ "ممدوح جمہور نظارگیان حسن پسند ست" از عنایات مجددہ الہی
بودہ" خود نیز دران گلزمین رسیدہ سجدات شکر پروردگار بجا آوردیم
و تا بکوہستان تبت سیر کردہ از راہ ولایت پکلی و دستور کہ راہیست
در نہایت صعوبت عبور نمودہ عرصہ کابل دغزنین مخیم عساکر اقبال شد و
و تنبیہ افغانان سباع سیرت و قطاع سریرت کہ در ولایت سواد بجور
و تیراہ و بنگش سنگ راہ ستردان قدسران مے بودند۔ و تادیب بلوچان
بدنہاد و دیگر صحرا نشینان بہائم طبیعت ثعالب خدیعت کہ خار راہ مسافران
ایران می شدند نیز بطریق استطراد روئے داد" واصل در توقف بعد
از سنوح واقعہ ناگزیر حضرت شاہ علیین مکان انار اللہ برہانہ عدم
انضباط احوال و ہرج مرج آن دیار بود۔ کہ باقتضائے سبحانی وقوع یافتہ
درینولا کہ ایلچی خجستہ پیغام رسید معلوم شد کہ آن اختلال روئے در تسکین
نہادہ ہر آئینہ از استماع این خبر خاطر نگران رو باطمینان آورد۔ و در باطن

حقیقت تأسیس پیر بخت که درین وقت مختص برسیدن شایان آئین مروت
و فتوت نباشد. درین هنگام چنان پرسش بظهور رسد که هر گونه کمک و امداد
که مطلوب باشد بوقوع آید. لیکن چون مهم قندهار در میان بود و مرزایان
آنجا در لوازم معاونت و معاضدت آن دودمان عالی تکاسل و
تقاعد می نمودند. و در مواقع حوادث و مکاره که محل استطلاع عیار جوهر
وفاق است قطعاً آثار یکجهتی و یگانگی بظهور نیاورده اند. و نیز بامن ارفع
ماکه متوطن صاحبان نازو نعیم ست توسل شایسته تقدیم نرسانیده اند.
مخطوره حواشی باطن بود که اول قندهار را بکسان خود بسپاریم و مرزایان
اگر نشاء دولت روز افزون داشته باشند و از ماجرای سوالف ایام
نادم گشته اعانت و خدمت آن جانشین نقاده طیبین و طاهرین را
ملتزم شوند. درین صورت افواج قاهره بالیشان متفق بوده هر گونه امداد
که مرکوز خاطر آن قرة العین باشد بجا آورند. لیکن چون مرزایان از
منتسبان این خاندان قدسی بودند بی آنکه استفسار شود فرستادن جیوش
منصوره در نظر عوام کوتاه بین مشتبه بعدم ارتباط می شد ازین اراده
منصرف گشت. درین اثنا رستم مرزا ورود سعادت نمود. و [illegible]
ملتان که بچندین مرتبه زیاده از قندهار بود باو اختصاص یافت. و
مظفر حسین مرزا شمول عواطف و روابط را شنیده والده و پسر کلان خود را

اینجا فرستاده عزیمت آمدن دارد و بعد از آمدن و عساکر فیروزمند در تقدیم مهام ایشان
هر گونه امداد و معاضدت بآسانی خواهد نمود. و چون در آئین سلطنت
و کیشِ مروت اتفاق مقدم بر اختلاف و صلح اصلح از حرب است علی الخصوص
نیتِ حق طویتِ ما که از مبادیِ انکشافِ صبحِ شعور تا این زمان همواره
اختلافِ مذاهب و افتراقِ مشارب منظور نداشته و طبقاتِ انام را
عباد الله دانسته در انتظامِ احوالِ عمومِ خلائق کوشش نموده ایم.
و برکاتِ این نیتِ علیا که مقتضای طینتِ عظمی ست ثمرةً بعد اخری مشاهد
و ملحوظ گشته درین ولا که ممالکِ پنجاب مخیمِ عساکرِ عز و جلال گشت. مکرر
عازم جازم شده بود که انتهاضِ الویهٔ عالیه بجانبِ ماوراء النهر که
ملکِ موروثی ست اتفاق افتد. تا هم آن بلاد در تصرف اولیای
دولت درآید و هم معاونتِ خاندانِ نبوت بطرزِ دلخواه صورت ظهور
یابد. درین اثنا بتواتر و توالی آنحضرت پناه شوکت و ایالت دستگاه
عبد الله خان والی توران مکاتباتِ محبت طراز که بتذکیرِ قرابتِ سابق
و تمهیدِ محبتِ لاحق باشد بوساطتِ ایلچیانِ کاردان فرستاده محرکِ
سلسلهٔ صلح و صلاح و موسسِ مبانیِ وداد و وفاق گشت. چون در
جنگ زدن با کسے که در صلح زند در ناموسِ اکبر شریعتِ غرا و قسطاسِ
اعظمِ عقلِ بیضا ناپسندیده و ناسنجیده است" خاطر از ین اندیشه

باز آورده شده و غریب‌تر آنکه هنوز از واردان آن صوب اخبار تدارک اختلال ایران و ایرانیان که موجب اطمینان تمام گردد شنوده نمی‌شود و قرار داد خاطر دولت اساس آن صفوت نژاد انکشاف صریح نمی‌یابد مأمول آنکه خاطر مهر گزین ما را متوجه هرگونه مطلب و مقصد خود دانسته و طریق و آئین مراسلات را مسلوک داشته حقائق احوال را بوسیله ابلاغ نمایند. و امروز که ایران زمین از دانایان کار دیده و عاقبت بین بسیار کم شده است آن نقاده اصلاب کرام را در انتظام ملک و التیام احوال جمهور انام جهد بلیغ باید نمود و در هر کار رسوم مراتب حزم و مآل اندیشی بکار باید برد. و بتسویلات ارباب بغض و اکاذیب سخن آرایان مفسد خاطر خود را مشوش نساخته و بردباری و اغماض نظر از زلات اقدام ملازمان موروثی و بندگان جدیدی شیمه کریمه خود نموده ارباب اخلاص را پیش باید آورد و آئینه نفاق را بنور مهربانی زنگ زدائی [زنگ زدا] سے ظلمت شد. و در قتل آدمی و هدم بنیان ربانی احتیاط تمام بتقدیم رسانید که بسا دوستان جانی بحیله‌سازی دشمنان خود کام از بساط قرب دور شده خونابه اجل نوشیده اند. و بسا دشمنان دوست نما لباس عقیدت پوشیده در تخریب اساس دولت کوشیده اند. در مراقبه ضمائر و سرائر این مردم توجه موفور مبذول باید داشت و دولت

مستغار این نشاتعاقبه را بمرضیات الٰہی معاضد و معاون گردانید. و
طبقات خلائق را که بدائع و ودائع وخزائن ایزدی اند بنظر اشفاق
منظور داشته در تالیف قلوب کوشش فرمود و رحمت عامۂ الٰہی را
شامل حال جمیع ملل و نحل دانسته بسعی ہر چہ تمامتر خود را گلشن ہمیشہ بہار
صلح کل در آورده ہمواره نصب العین مطالعہ دولت افزائے خود باید داشت
که ایزد توانا بخلائق مختلف المشارب متباین الاحوال در فیض کشوده
پرورش می نماید. پس بر ذمت ہمت والائے سلاطین که ظلال
ربوبیت اند لازم ست که این طرز را از دست ندہند که و آداب جہان
آفرین این گروه عالی را برائے انتظام نشاۂ ظاہری وپاسبانی جمہور
عالم آورده است که نگاه بانی عرض و ناموس طبقات انام نمایند.
آدمی زاده در کار دنیا که گذران و ناپائدار است دیده و دانسته خطا
نکند. در کار دین و مذہب که باقی و مستدام ست چگونہ تساہل نماید. پس
حال ہر طائفه از دو شق بیرون نیست یا حق بجانب اوست در آن صورت
خود منتشر شدن انصاف مند را جز تبعیت گزیر نتواند بود. و اگر در
اختیار روش خاص سہوے وخطائے رفته است وہنجار بیچارے
نادانی ست محل ترحم و شفقت ست نه جائے شورش و سرزنش.
در فراخی حوصلہ در اہتمام باید زد. که بیامن آن وسعت صورت و

معنی صحت عمر و دولت پرده کشاست. و از نتایج این شیمهٔ دولت
افزا آنست که در هنگام کم فرصتی و استیلای قوت غضبی دوستان
باشتباه دشمنان پایمال نشوند. و دشمنان دوست نما را روائی
مکر و فریب نماند. و در پاس قول خود بر مسند سعی باید نشست که ستون
بنیان فرمانروائیست و تحمل و بردباری را مصاحب دائمی خود گردانید
که اساس دولت پایدار در ضمن این طبیعت. بر ضمیر دلپذیر مخفی
نماند که اراده چنان بود که یکی از مختصان حریم عزت مصحوب یادگار
سلطان فرستاده شود تا اوضاع ایران از قرار واقع دیده بعرض
مقدس رساند. درین اثنا در ولایت کشمیر جمعی از شوربختان بغی و طغیان
ورزیدند و با جریده با معدودی از ملتزمان رکاب سعادت اعتصام در شکار
گاه بودیم که این خبر رسید باشارهٔ ملهم اقبال خود بلاتوقف بعزم آن ناحیت
روان شدیم. هنوز رایات منصوره بکشمیر در نیامده بود که بهادران نصرت
نشان که بحسب ضرورت همراه این فرقهٔ طاغیه گردیده بودند قابو یافته
سر آن سرمایهٔ فساد را بدرگاه والا آوردند. چون این ممالک بیامن
برکات قدوم عالی مهبط امن و امان گشت معاودت فرموده
بدار الملک لاهور نزول اجلال شد. درین هنگام حاکم سیوستان
و تهتها و نواحی ستره که سر راه ایرانست با لشکر نصرت قرین از بخت

بگشتگی در پیکار بود و راه عراق مسدود و فرستادن ایلچی در توقف افتاد.
اکنون که خاطر اقدس از همه امور فراغ یافت و سیوستان و ٹھٹھا
در سلک ممالک محروسه در آمد و مرزا جانی بیگ حاکم آنجا آستان بوسی
استسعاد یافت چون نقوش ندامت گذشته و حروف عقیدت آینده
از لوح پیشانی او ظاهر بود آن ملک بجنگ گرفته را باز باو مرحمت فرمودیم
و راه عراق و خراسان نزدیک تر و ایمن تر از سابق پدید آمد مشار الیه
را رخصت فرمودیم و سلالة الکرام مخلص معتمد ضیاء الملک را فرستادیم
و چندے از مقدمات محبت اساس و کلمات خیریت اقتباس بزبان
او تفویض یافت که در وحدت سراے خلوت ابلاغ نماید و نیز حقیقت
احوال ایران را از قرار واقع فهمیده معروض دارد و تبرّکے از سوغات
این دیار بتحویل خواجه ابو ناصر فرستاده شد که بتفصیل علیحده بگذارند
مرجو آنکه این دو لتخانه را خانه خود دانسته بر خلاف ایام گذشته سلوک
نمایند و از رسایل و رسل و وسائل که ملاقات روحانی و مجالست معنویست
همواره از شمائل یکجهتی و یگانگی شاد زند حق سبحانه و تعالی آن نقاده
خاندان اصطفا و ارتضا و خلاصه دودمان اجتبا و اعتلا را از
مکاره و مکاید آخر الزمان محفوظ و مصئون داشته بتائیدات
غیب الغیب مؤید و مشید داراد.

نامۂ حضرت شاہنشاہی بشرفای کرام مکۂ معظمہ منورہ

الحمد للہ وکفی وسلام علی الحبیب المصطفی وعلی عبادہ الذین اصطفی سیما
علی معشر الشرفاء الحنفاء[1] چون ہمگی توجہ اشرف اقدس مصروف بر آنست
کہ طوائف انام از خواص وعوام وکافہ برایا وسائر رعایا کہ ودائع بدائع حضرت
منعم اند جلت نعماؤہ مرفہ الحال ومنشرح البال[2] بودہ ودر اداے مراسم
عبادت ولوازم طاعت مواظبت نمایند وبوجہ من الوجوہ دست
تسلط وتعدی ابنائے روزگار بحال خلق اللہ خصوصاً عجزہ وفقرا دراز
نگردد۔ وخلائق بقدر میسور بوسیلہ جمیلہ ما از موائد نعیم وافرہ کہ بعنایات
الٰہی تقسیم آن مفوض بما شدہ محفوظ ومتلذذ باشند۔ سیما ساکنان آن
خیر البلاد ومتوطنان آن احسن البقاع علی الخصوص زمرۂ منتسبان
خاندان آن موقف مقدس کہ محل ورود جنود ملائک وغایت مقصد و
مقصود صدر نشینان متکئین فیہا علی الارائک[3] ست بشمول فیوض وعواطف
باشند بنا علی ہذا قرار یافتہ کہ ہر سال یکے از ملازمان درگاہ خلائق پناہ

---

[1] جمیع حمد ثابت است برائے خدا۔ وکافی است آن خدا۔ وسلام آن خدا بر محمد صلی اللہ علیہ وسلم (پسندیدہ وبرگزیدہ۔ وبر بندگان خدا کہ مقبول اند خصوصاً بر گروہ سادات کہ راست اند در دین حامل از حق ۱۲۔ [2] بزرگ است نعمتہائے او ۱۲۔ [3] تکیہ زدگان شدہ بر تختہا در جنت ۱۲۔

راکه بمزید حسن ظن متصف بوده باشد بسیر حاج ساخته او را ادرارات و انعامات از
نقود و اجناس بقدر تفاوت درجات و مناسب طبقات فی فرستاده باشیم.
چون در سنه تسع و ثمانین و تسعمائة بعضی از کسان حرامان قدم از جادهٔ اطاعت
بیرون نهاده طریق بغی بیهوده بوده و باعث تفرقهٔ خاطر عباد الله گشته
بنابر آن بجهت قلع و رفع فتنه باغیه تخلیص بعضی از ممالک از شر اشرار متوجه صوبه
ممالک پنجاب و کابل شده بودیم بتائیدات الهی و توفیقات نامتناهی
باعساکر بسیار و افیال بی شمار تا کابل سیر واقع شد. و در وقتی چند کابل را
مخیم سرادقات عز و جلال گشت. الحمد لله که تادیب و تنبیه مخالفان
باحسن طریق کرده شد و هر کس هر جا که بخبث باطن و قبح سریرت خود
خیال فتنه کرده بود به کتم عدم رفت. مجدداً بمقتضای مراحم ذاتیه و مراحم
جبلیه عفو جرایم محمد حکیم میرزا نموده کابل را باو عنایت فرمودیم. بشکرانه
در احیای مراسم شریعت غرا مساعی جمیله نماید و در ترفیه احوال عباد الله
نهایت جد و جهد بجا آورده و از آنجا مراجعت فرموده دار الخلافه العالیه
مستقر رایات ظفر آیات شد. و بواسطه کدورت و شآمت این طائفه باغیه
در سال مذکور از سائل خیرات مبرات حرمان دست داد امید که من بعد
قضای این معنی نمی شود. دیگر چون شیخ عبد النبی و مخدوم الملک و حکیم الملک
جدا جدا سوای مبلغی که در طومار مرقوم شده بود که بشرفای عظام و فقرا

کرام و بعضے مصارف شریفۂ دیگر بے مشارکت احدے بالسّر فی الکتمان
رسانند باید کہ تفصیل آن مبلغ بکیفیتے کہ مشارٌ الیہم رسانیدہ باشند بمہر
شرفا و قضاة تولیانیدہ فرستند کہ ملاحظہ نمودہ شود۔ و چون حکم
شدہ بود کہ بعضے از اشیاے غریبہ و نفیسہ کہ در نظر آید مبلغ وفا نکند
بعضے مبلغ معہود را صرف آن کردہ ابتیاع خواہند نمود۔ بنابران تعین آن
مبلغ نشد۔ و دیگر چنان بمسامع علیہ رسید کہ بعضے اشرار فجار نسبت بفضائل
مآب کمالات انتساب شیخ معین الدین محمد ہاشمی شیرازی بمقتضاے
بغض و عداوت و حسد تہمتے کردہ در مقام ایذا و اہانت مشارٌ الیہ
شدہ بودند۔ و دران اثنا مذکور نمودہ بودند کہ در رسالۂ کہ بنام نامی ما
موشح ساختہ فرستادہ بود بعضے سخنان کہ موافق شریعت غرّا و موافق
ملت اظہر نبودہ مندرج بود تفتیش و تجسس نماشد کہ آن محض افترا و بہتان
و عین کذب طغیان بود اعوذ باللہ من شرور انفسہم[1] اصلاً و قطعاً از مشارٌ الیہ
امرے و حرفے کہ مخالف معقول و منقول بودہ باشد بسمع اشرف اقدس نرسیدہ
و از ان بار کہ بعتبہ بوسی مشرف شدہ بغیر از صلاح و تقوی و اتباع شریعت
محمد مصطفی صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم امرے دیگر معلوم خاطر اقدس نشدہ۔ باید
کہ آن شریرۂ فجرہ و حسدۂ کفرہ را تنبیہ و تادیب نمایند۔ و مشارٌ الیہ

---

[1] پناہ می جویم بخدا از بدیہاے ذات آن مفتریان ۱۲

را از دستِ ظلم و ستمِ اہلِ فتنہ و فساد نجات بخشند۔ و عجب از بعضے ناقصان که این افتراہاے صریح که بُلہ و صبیان تصدیق نمایند اصغا نمودہ در صددِ آزار این نوع مردم می شوند باید که امثالِ این مردم را از ان امکنۂ شریفہ بیرون آوردہ راہ ندہند۔ و خاطرِ اشرف ما را متوجہ انتظامِ احوالِ ستودہ مآلِ خود دانستہ در آن بقعۂ قدسیہ با دعیۂ ماثورہ اشتغال نمودہ تا ہنگامِ ملاقات حقائقِ احوال و سوانحِ ایام را می نوشتہ باشند که ہر آئینہ باعثِ مزید توجہ عالی خواہد بود والسلام۔

مفاوضۂ حضرت شاہنشاہی به دانایانِ فرنگ

سپاس بقیاس نثارِ بارگاہِ پادشاہِ حقیقی که مملکتش مصئون از صدمۂ زوال است و سلطنتش مامون از لطمۂ انتقال۔ فضاے بدیعِ تمامی زمین و آسمان گوشہ ایست از قطعِ ابداعِ او و صحراے ناپیداے لا امکان قطعہ ایست از جہانِ اختراعِ او۔ مدبّرے که انتظامِ والجہۂ انتظامِ بنی آدم بدستیاریِ عقلِ پادشاہانِ عدالت اندیشہ و پاے مردیِ عدلِ شہریارانِ نصفت اندیشہ منوط و مربوط ساختہ مقتدرے که بر اتکاے محبت و رشتۂ مودت ظطنۂ ایتلاف والتیام و دیدبۂ امتزاج و استیناس در افرادِ کائنات و انواعِ مکونات انداختہ درودِ نامحدود و ہدیۂ ارواح

طینهٔ معاشر انبیا و رسل علیهم الصلوة والسلام که سالکان اصوب طرق و
هادیان اصلح سبل اند عموماً و خصوصاً باد. بعد بر ضمایر ارباب بصایر که
مقتبس انوار ولایت و متجلی از اشعهٔ حکمت و درایت اند مخفی و محتجب
نیست که درین عالم ناسوت که مرآت عالم لاهوت است هیچ چیزی به
محبت فایق نیست. و هیچ امری چون مودت الٰهی منشی مدار صلاح
عالم و نظام کون را بر توده و تالف نهاده اند و در هر دلی که آفتاب محبت
پرتو انداز دو چه آن جان و عالم روح و روان را از ظلمت بشری می پردازد
خلیقت و شیمت در سلاطین که صلاح این طایفه صلاح عالم و عالمیانست
متحقق شود بنا بر آن همگی همت عالی نهمت بآن مصروفست که روابط
محبت و وداد و ضوابط ارتباط و اتحاد میان عباد الله موکد و مشید باشد سیما
در طایفهٔ علیهٔ ملوک که بمزید عنایت الٰهی شرف اختصاص دارند. خصوصاً
بآن سلطنت مآب خلافت قباب مورد تجلیات معنوی محیی مراسم ناموسی
الغنی عن التعریف والتوصیف که تفوق نسبت بوساطت همای مستحق است
در رعایت حقوق جوار و محبت بآن عمدهٔ سلاطین نامدار محقق و موکد و از شرایط
مقتضیات محبت جانی و اکمل موجبات مودت روحانی الفت صوری و
تالیف ظاهریست چون بواسطهٔ موانع عظمی و بواعث کبری احراز مشاهدهٔ
جسمانی در پردهٔ توقف می ماند امری که خلف آن صرف تواند شد ارسال

مراسلات و رسائل ست که ارباب فطنت و ذکا آن را قائم مقام مکالمه و نایب مناب
مجاوبه میدانند لابد که علی التواتر و التوالی ابواب رسل و رسائل از جانبین
مفتوح باشد. و سوانح احوال و لطائف آمال از طرفین مبین و مشرح گردد
بر ضمیر منیر واضح خواهد بود که باتفاق جمیع ارباب ملل و نحل و اصحاب دین و
دول نشأتین دینی و دنیوی. و عالم صوری و معنوی مشخص و معین و ملحق و
مبرهن ست که نشأه صوری دنیوی در برابر نشأه معنوی اخروی چه قدر دارد
و عقلای روزگار و کبرای هر دیار در تکمیل این حالت و اینها ظاهر چه قدر مساعی
جمیله و دواعی جزیله باقدام میرسانند و خلاصهٔ اعمار و زبدهٔ اوقات را در
استحصال مقاصد صوریه به چه طریق صرف می‌سازند و در مستلذات
سریع الزوال و مشتهیات قریب الانتقال چگونه مشتغل و منهمک اند
الله تعالی ما را محض عنایت ازلی و هدایت لم یزلی خود با چندین مشاغل
و عوائق و روابط و علائق ظاهری در طلب خود کرامت فرموده و با آنکه
ممالک چندین سلاطین عالی مقدار را در حوزهٔ تصرف ما در آورده
و بمقتضای فضل در انتظام و التیام این ممالک بنهجی که جمیع رعایا و کافهٔ
برایا مرفه الحال و منشرح البال باشند سعی بلیغ نموده و آنچه برین باید داشت
اما الحمد لله که استرضای الهی و شوق تأیید الحق سرچشمهٔ مطالب و فاتحهٔ
همه مآرب است و چون اکثر ابنای روزگار اسیر ربقهٔ تقلید اند هر که

طریقهٔ آبا و اجداد و اقارب و معارف مشاهده می نماید بے آنکه تامل در
دلائل و براهین تائید آن کیش که در اهل آن نشو و نما یافته اختیار می کند
و از شرف حقیقی که در علت غائی ایجاد عقل است محروم مے ماند
بنا بر آن در اوقات سیاحت با دانایان جمیع ادیان صحبت داشته از
کلمات نفیسه و فوائد عالیه هر کدام مستفید و مستفیض می شویم چون
تباین السنه و تفاوت لغات درمیان ست لائق آنکه با رسال این طور
کسے که آن مطالب عالیه با حسن عبارت خاطر نشان کند مسرور سازند
و تصحیح همایون رسیده که کتب سماوی مثل توریت و انجیل و زبور بزبان
عربی و فارسی در آورده اند اگر آن کتب مترجم یا غیر آن که نفع آن عام
و فائده آن تام باشد دران ولایت بوده باشد فرستند و نیز والا بجهت
تاکید مراسم وداد و تشیید مبانی اتحاد سیادت مآب فضائل انتساب
صادق العقیدة و الاخلاص سید مظفر را که بمزید التفات و عنایت
سرفراز و مخصوص بوده فرستادیم سخنے چند بالمشافه خواهد گفت اعتماد
نمایند همواره ابواب مکاتبات و مراسلات را مفتوح دارند والسلام
علی من اتبع الهدی ۲۰ شهر ربیع الاول سنه ۹۹ هشتصد و نود و نه نگاشته شد

کلیات یغما

یکی از دوستان نوشته است

«نامهٔ کوتاه جامه که مقامهٔ بلند هنگامهٔ سرکارش بدان پایه در
پرداخته بود و بر آن زیب و فر برساخته» چراغ افروز جان و دل گشت»
و سرسبزی افزای آب و گل» خرمن تیمار را آتشی در زد و بار افروخت.
و گلشن رامش را بارشی بهشت بهار افشاند. از در اندام و پیکر آخت
و انبار نگارشهای خوش ریخت. و شایان سخن بود و بیگمان هرچه کرد» در دل
افروزی و جان بخشی با چهرهٔ یوسف و روان عیسی روی در روی و دم
اندر دم است» صد پله بالاتر. اگر خواندن و آموختن و فراگرفتن و اندوختن
نیز هم برین «آب و رنگ است و با این ساز و سنگ» بخواست پاک
یزدان و کام ناپسندان دیرباز و «پیشوایان هنرگستران خواهی گشت
و پیشوای روان پروران» آری «هر کرا گوهر دید و دانست داده
اند و بازوی تاب و توانست گشاده» و آنکه دانش آموزی و دانش
رای و پرستاری بینش افزای چون سرکار آخوند نیز چراغ بینائی فروزاد

دارد و اندر بیچ لانہ بے برگی ہم گنج خانۂ بے نیازی بار بخشند۔ اگر خود گاہے
پیچ سنگے گوہر شکنِ کوہِ بدخشان خواہد شد و یا آرکی شیشہ تاب تاب آشکار
خورشیدِ درخشان" ہمچنان چہر ہوس و شاد خواست کام اندیشم کہ فرخ
روشن و فرخندہ نشہاے سرکارِ ایشان ہر بامداد بے سپاس گردون
و اختر افزایشے تازہ زاید۔ و آرایشے چرخ اندازہ فزاید۔ کہن دودمان
نیاگان کہ بفروغِ فروغے گیتی افروز روشن و نو سازی و برگ و آبی نگار
آراے و بہار افزاے" تاب گونہ شیرین و آب دیدہ خسرو بمگا بر سفید
بیخی شاخ گستر گردی و سرافراز شاخی میوہ پرور زبردست ہر بالا و
پست آئی و نظارگاہِ ہر خودستائی خدا پرست۔ شعر

کار نہ این گنبدِ گردان کند ہر چہ کند ہمت مردان کند

ہر کس بکام و جاے رسیدہ و بہرہ نام و نواے دیدہ بلاوراں دان
است و خواستِ ہنرستران سنگ از تابش خورشید گوہر درخشان گردد
و خاک از فروغِ ماہ آزرم کانِ بدخشان۔ بدو دستش چنگ در دامن کسان
و بہر چہ فراں دہ گردن نہ بہر کہ دامن نیکبختی از دست ہلد و بسخت روئی
و سست رگی بہان نیکبختان در پاے برد ہمہ ہستی سختی و خواری
بیند و پستی و خاکساری۔ زنہار برین پند خرد پسند سخت چالاک و
مردانہ کاربند آیے۔ دگر نہ پشیمانی بری و پریشانی بینی۔ امید گاہا

آخوند را از من ستایشے مہر افزاے و درودے نیاز آمیز برگوے۔ و
جداگانہ نامہ را لابہ سازد پوزش اندیش شود۔ اگر آن پیشینہ نگارش
را کہ از تو سفارش رفتہ پاسخے گزارش یکرد و آرایش نام و آسایش
کام بیابان بود خاک گران پاے و چرخ سبک پوی را با بیدادی از
ستمگاری و دل آزاری دست در آستین و پاے در دامان۔

یکے از دوستان نگارش رفتہ است

بامدادان کہ دوبارش دربان پے نوشتہ خواست بالین فرشتہ اہرمن
بستر داشت و پاے پرتی ہر دم شکستہ تا لا ابر سرکار سالار خوان
گرم دگیر ادر آمدم و اندیشہ یا من بزم پذیرا بر آمد پیغام سرکاری
بجا با آنچہ سروش فراگوش دل گفت و دل با زبان پرداخت
پرسازندگی شیوہ و [illegible] شایان را ز سرودم و باز نمودم
شنیدم رسید و انست [illegible] فرسود از نقش و ردی دل آسودہ
[illegible] بر ساز کہ راست شنیدہ و درست
[illegible] گوی [illegible] رنگے دیگر درین انجمن جلسے
[illegible] باید گفت و گذاری گرم و سردی
[illegible] کہ گوش دارد کیست؟

یا دو بلۂ سگ از سرواے سروش باز داند کہ ام آسودہ زی و آرام پاے
کہ ازین فصیلۂ گاو خر را سر تا دم شناختہ ام" و تنہا دازو بلۂ این
روبہان یلۂ و بیلہ و گرگان بے ملۂ یک گلہ گوشش تا سم پرداختہ"
میسگویند و نمی شنویم میخواہند و نمی کرویم۔ استواریہاے دیرینہ
پیمان تو کہ با رشتۂ جان ناش پیوند است بیش از آنہا است کہ بازوے
سخت دلان سست گوہر تواند شکست و بیشینہ پیوندہرا نیز بندو
گرہ زرہ در زرہ۔ تیز از ان کہ نیروے ناخن و کاوش انگشت سر بے
سروپائی یار و کشود و سہ باد اد دیگر کہ بجواست پاک یزدان و فیروزی
فرخ اختر فرزری و تختگاہ کے از خاکبوس جمشید کامگاران و خورشید
شہریاران کیوان پایہ و بہروین پے گشت بکام دل و نام نیک آرب
بخت و تاب ستارہ سپاس ساخت و سازش ستایش نواخت و بخشایش
شاہانہ رار وے نیازمندی بر آستان خواہی سود و گردن سر بلندی
بر آسمان خواہی کشید۔ بیت

آسمان با صد ہزاران دیدہ چندان گو ببیت تا ترا بیند بدست دیگرے ندہد لگام

یکے از پیرہاے خود کہ متخلص بہ خطر است نوشتہ

خطر امسال ازین مرگہاے بے ہنگام و کارہاے نافرجام رنج فرسود

تیمارهای جانکاه آمدی و بار اندیشه بارهای نادلخواه خسته مشو و
دل شکسته مزی فرزند اسمعیل که امروز تیمار اپدر راست و پیدا و پنهان زن و
مرد بارکش و پیدر درار و زبین کارنگر از کارگزاریها و بردباریهای تو
کمابیش آگاهی یافت و نزد یاران و پیش من بر گوهر والای تو و
خرسندی خویش گواهی داد + بارها نوشت خط راستایش سرائی و
دلجوئی باید سزاوار اسپ و شال است و شایسته پر و بال + در کارش
نظری خوش تر از این باید کرد و بدین رو خجسته که نرم و درشت نیازموده
و تلخ و شیرین نچشیده بی پاس مزد و دستیار کارپیران دانا کنند و بار
جوانان توانا کشند بار خدا را سپاس سزد و در اندیشه نواختن شایان
و درخور + و فرزانگی روشن و پیدا باش در طهران تنگی هزار کوشش
و جویائی و جوشش و پویائی جست و بر هنجاری که زری و آئین بار است
ساز و برگی بران آراست + شنیدم میخواهد آرایش دوش تو ساز و
کدام مهربانی و نوازش برتر ازین تواند بود که مرد دلخواه و ستوده
خویشتن از خود جدا خواهد + و به دیگری اگر همه خود برادر باشد روا نبیند
اکنون که او تا این پایه و مایه با تو مهربان است و پدر سپاسخوار است
بر دست و آفرین بر زبان + مرا هم در نوازش و دلجوئی تو از هیچ در دریغی
نخواهد خواست + و مهر چه باید و شاید افسوسی نخواهد رفت + هان

تا در کار زندگی و چاره پراگندگی سازِ تن آسائی نیاری و سپاس این
بخشش که مایهٔ سرفرازی و کشایش کارها است فرونگذاری + پس از باژ
خدا اسے پاس او دار و سپاس او گذار شعر

مبادا آنکه کس را او کند خوار — که خوار او شدن کاریست دشوار

کارها همه در هستی و نیستی من بوے باز گذار است بهر نام که خوانند و بر
هر هنجار که رانند به همگان خداوندگار + در یکتائی و بندگی و فرمان پذیری
و پرستندگی احمد نیز هرچه فزون کوشی کم است مبادا خود را کسے دانی و
بخود درائی دیگ هوسی نپزی که پختها همه خام خواهد شد و آنها همه دام همه
روزنامه و پیامست در راه خوشتر که مرا چشم برگذرگاه است - از تربیت
و توحید چه گویم از آبگیر کلاغ و زاغ هنر چه جویم -

یکے از دوستان گرمان نگارش رفته است

پس از بدرود و آهنگ گرمان تا اکنون که کمابیش ماهی دو افزون
گذشته گذارش کارِ خجسته روزگار رت بندگذری از دلِ مهر پیوند
نکشوده و نوید به افتاد کار و تندرستی که سرآمد آرزوها است زنگ
تیره روزی وا اندوه از آئینه جان مستمند نزدوده + ندانم در راه از خور
و خواب و درنگ و شتاب بر سر کار و همراهان چه گذشت و کیل از رسید

خانهٔ خردمند و دیوانه و آشنا و بیگانه را، و رفتار و گفتار و گذار بر چه روش
و کدام منش بپیمودند۔ اگرچه رستگیها و گسستگیهای تو این چیزها را بسته است
و بود و خستگی کاست و فزود نیست + و در پیش آید زشت و زیبا جز
با خواست خدائی که همه اوست و با اوست گفت و شنود نه "ویرانی
و آبادی یک سنگ است و گرفتاری و آزادی یکرنگ" + بیچاره یغما
را که فر شکیب و برد باری نداده اند و از بند اندیشه و پندار در راه رهائی
و رستگاری نگشاده + کی دگا دل از چشم داشت کام گیرد و چگونه و
چون بی نامه و پیام آرام پذیرد + تا سرگذشت خود را نگارش آرند
یاره نوروان گذارش کنند جانم بخوابگه لب۔ و روز دام همسایهٔ شب
خواهد شد ناچار پژوهش و دریافت را نامه در مشت و خامه در انگشت
کرده رنج افزای فرخنده روان میگردم که از گوشه و کنار نگارنده را هست
گذار و گذارنده درست نگار بچنگ آورده درستی و شکست آنچه هست
نگارندگی کن و جان خسته روان را که در راه جستجو گوش و هوش بدین
گفتگو است رامش زندگی بخش امیدوارم رهی را از نوید فرخی
آگهی دهی در روز اندوه یار را نزا بی آنکه دل نگرانی در از افتد هنجار
او تهی بخشی۔ مصرع

بدست باش که کاری بجای خویشتن است

بیکی از دوستان طهران نگاشته

شعر

روز دل خوش که بکوی تو خبر داشت نگار   کو بجا ماند و من از بیخبری بستم بار

چه باری و چه کاری چه روزی و چه روزگاری روزی که بکوی و برزن نگاهی
که مپرس + روز خوش آن بود که بفر دیدار مهر فروغت خورشید در گریبان
داشت + و روزگار فرخ آن که بدان رخسار دلآرا بامداد رامش زیر دامان +
آهنگ با رنج جدائی و شکنج تنهائی چون نخچیر خدنگ خورده بهر گامم چشم
نگرانی از پی + و تن و جان را روی و راه در طوس + و پای و پویی در ری +
راه از پیش و دل از پس + کاری سخت دشوار است و شماری همه
درد و تیمار + دریغ آن انجمنهای رامش خیز که بدیدار یاران بهشتی
آراسته بود و گفت و گذار رنگین بهاری از آسیب خزان پیراسته +
بی سپاس لب و زبان گفت و شنیدی میرفت و بی پاس چشم و نگاه
تماشا و دیدی + گوشها از گفت شیوا گوهرافشان باستین و دامن کشیدی
و کامها از غنچه گویا شکر خرواره و خرمن بردی + راز مهر و پیوند بی پرده
می رفت و ساز سازش و سوگند بی زخمه میخواست تن از خوان یکرنگی
رنگین خورش داشت و جان از نای و نوش همسنگی سنگین پرورش +

یکتائی رخت آشنا و بیگانه بر دو رهی افگند و بے پروا سے بار دانشمند و دیوانه بر خسر رهی بست مصرع

جز من و دوست نبودیم و خدا با ما بود

بچرخ ستم پیشه و اختر رشک اندیشه بیک جنبش مژگان بر باد داد + و ازین تازه کیش آمد آئین آمیزش را بر ساز جدائی بنیاد نهاده و درین تیمار تنهائی ذانده ناشکیبائی اگر فرّ دیدار سر کار خداوندی سیف الدوله دست نمی داد در آمش گفت و گذارش دل شکسته و جان خسته را از پریشانی باز نمی جست + سر آئینه هوش را نام برسوائی رفته بود و خرد را ننگ بشیدائی + جان بر جاے گلم خار در گریبان میر سُست و بجاے لاله خس و خنجک از آستین و دامان میر زاد + گویا تو نشست از همه برخاست و آنکه بر تو فزود از همه در کاست + گرفتار تو آزادی بخوید و ویران تو آبادی نخواهد۔

یکے از بزرگان نوشته است

خدا گسار ان نوازا + هر روز هم آغاز با هم تا اکنون که نزدیک شام است بگوشه آبادی خجسته دیدار سر کار سرکار حاجی شیخ دامن بود کنید گردن + پیش تا از آنکه شاله غار در بر هم افروز شبستان با اختر آید و روز آمید

این برگشته اختر از شب تاری تیره تر گرد سرکار خان بدستور دیگر روزها هم بفرگاه بلند درگاه خویش خواند تا فرمانی را پوزش اندیش و بهانه جوی شدم + مگر فرپیوستگی خیزد + و آز بند نای فرسایی و لنگرانی و چشم داشت رستگی زاید + روز بیگاه افتاد و باز از سرکار خان پیک و پیام رسید + زبان پوزش بسته ماند و پیوند امید از نوید دیدار یاران گسسته + ایشان را بپذیرش فرمان کردم و رنج دوری شمارا بدیدار روی دربان + پاک یزدان را سوگند که بندگان حاجی را از جان و دل بنده ام و گوهر نیک اخترش که آورده مهر و پرورده مردی است از دریکتائی پرستنده + بهر زبان که دانند و توانند فزایش بندگی و دلبستگی های مرا بروی و خوی ایشان که از بخت کشایش و از بار خدا بخشایش است برشمارند و باز نمایند و هرگونه کاری که سر انگشت ایزدی نیروی ... گره کشائی آرد و ... فزایش کنند چه بسیار ازین آغاز بدرد و شرمنده ام و سر افگنده +

بشاهزاده ... میرزا ... است

سرکار ... و گوهر پاکش را ... پرستنده + این چند روز که میان سرکار ... بنده جدائی ... است + ...

گذاشته و آن نامه کز خطِ دستان[ع] چه نگاشته - شنبه تا آدینه یکهفته راه است
این هفته داران راهها نارفته چه گامی فشرده و کدام بیابان نه بیهوده
به پایان برده؟ راستی را در آموختن سروی و آندوختن را دوراز جان سایه
پرورد - سرکاری بسیار تن آساو بے درد در بالا و پیکر مرد کارزاری
و بخواندن و نگاشتنی کودک شیرخوار اگر کار نگارش این است و شمار
گذارش چنین + هم پیش کودکان دبستان مُشتِ سرکار و اخواهد شد
و هم این پیر شکسته نزدِ یاران شبستان رسوا خواهد گشت + تا زود
است و هنوز آموزگاری من و هنراندوزی شمارا زد نهها و افسانه
انجمنها نیست خوشتر آنکه هم تو همان راهِ پیشینه پیش آری و هم من
از دستِ تو دو پای دیگر وام کرده چار اسپه سرِ خویش گیرم -

[ع] دستان تخلص مرزا ابراهیم پسر یغما ست ام -

کلیات خاقانی

دل من پیر تعلیم است و من طفل زبان‌دانش — دم تسلیم سر عشر و سر زانو دبستانش

نه هر زانو دبستانست و هر دم لوح تسلیمش — نه هر دریا صدف دارست و هر نم قطره نیسانش

سر زانو دبستانست چون کشتی نوح آن را — که طوفان جوش دریا دوست جودی گرد دامانش

خود آنکس را که روزی شد دبستان از سر زانو — نه تا کعبش بود جودی و نه تا ساق طوفانش

نه هر در این دبستانست هر کز جنبش دردی — به هر دم چار طوفانست در بنیاد ارکانش

دبستان از سر زانوست خاص آن شیر مردی را — که چون سگ در پس زانو نشاند شیر مردانش

کسی کز بهر سگ جانی نشیند در پس زانو — بزانو پیش سگساران نشستن هست شایانش

کسی کین خضر معنی راست دانا گیر چون موسی — کنف موسی و آب خضر بینی در گریبانش

همه تلقینش آیاتی که خاموشیست تاویلش — همه تعلیمش اشکالی که نادانیست برهانش

مرا بر لوح خاموشی الف با تا بنشست اول — که در وی سر زبانست و ز خاموشیست دربانش

نخست از من زبان بستد که طفل اندر نوآموزی — چو الفش بر زبان باید نه چون بر لوح زبان فهمش

چو ماندم بی زبان چون نی جان در من دمید از لب — که تا چون نای سوی چشم راندم دم بفرمانش

چنان در لوح تلقین مرا بگداخت کاندر من — نه شیطان ماند و وسواسش نه آدم ماند و عصیانش

بگوشم من فرو گفت ابجد گر نسخه کنم شاید / صحیفه صفحه گردون و دوده جرم کیوانش

نبشتم ابجد تجرید و دیس چون نشره طفلان / نگاریدم بسرخ و زرد اشک و چهره فرمانش

چو از بر کردم این ابجد که هست از نیستی مهرش / زیادم شد معمایی که هستی بود عنوانش

چو دیدم کین دبستان راست کلی علم نادانی / هر انجم حفظ جزوی بود شستم ز ابنا نسیانش

نه بی تحصیل دانائی که سوی خود شدم نادان / گر استاد دانا بود چون من کرو نادانش

چو طوطی کاینه بیند شناس خود نیفتد پی / ز خود در خود شود حیران کند حیرت سخندانش

درین تعلیم شد عمر و هنوز ابجد همی خوانم / ندانم کی رقوم آموز خواهم شد بدیوانش

هنوزم عقل چو طفلان سر بازیچه می دارد / که این تاریخ گون حقه ببازی گرد حیرانش

نظاره میکنم و یک یک درین هنگامه طفلان / که مشکین مهر آسوده ست و نیلی حقه گردانش

بپایان آمد این هنگامه کاینک روز آخر شد / بود هر جا که هنگامه ست شب هنگام پایانش

خرد نا ایمنست از طبع زان حرزش کنم حیرت / چو موسی زنده در تابوت زان ارم بزندانش

خرد بر راه طبع آید که مهد نفس عیسی را / اگر در خیل فرعونست ناچار ست زنشانش

باول نفس چون زنبور کافر داشتم لیکن / بآخر یافتم چون شاه زنبوران مسلمانش

نگر هیچ است تا مرتد شود نفس [illegible] / هر آن سر کو چو پیدا شد بریدم سر بدندانش

میان چار دیواری تنا کش [illegible] / سر گور تن شده دم چو تلقین کردم ایمانش

که گور کشتگان باشد نخوابان [illegible] برون سو / [illegible] اندرون باشد بمشک آلوده [illegible]

نه تنها [illegible] نباشد طبیعت گور [illegible] / که [illegible] شریعت را نشب کردم نگهبانش

زگوهر نفس اگر بر رست خار الحمد لله گو — برون سو خار دیدی درون سو بین گلستانش

مرا همت چو خورشید است شاهنشاه زند پیدا — که چرخش زیر دست و سر علیین است بر رانش

بلی خود همت درویش چون خورشید می باید — که سامانش همه شاهیست و او فارغ ز سامانش

سلیمانیست این همت بملک خاص درویشی — که کوس رتبت هیبت لی منزل از پیش ایوانش

زبهتا بینی جهان و جان فتاده در کمند کوبش — دو سگ پای بی نیاز و آز بسته پیش دربانش

زهی خضر سکندر دل هوا تخت و خرد تاجش — خضر سرمست با قل جان بقا نزل و رضا خوانش

دو غازن فکر الهامش دو حارس شرع و توفیقش — دو خونی نفس و آمالش و زینسی چرخ و کیوانش

چو در میدان آزادی سواری آرزو کردی — سر آمال بودی گوی و پای عقل چوگانش

دلم فقیر مشبک داشت همچون خانهٔ زنبوران — برون ساده در و بام و درون نعمت فراوانش

زبان عنکبوت آسا سراپرده زده بیرون — درون ویرانه بر خوان مگس سفینه بریانش

نه چون ماهی درون سو صفر و بیرون درم گنجینش — که بیرون چون صدف غور و درون از گوهر پنهانش

برفتم پیش شاهنشاه همت تا زمین بوسم — اشارت کرد دولت را که بالا خوان ز پیشانش

[illegible] تا و صعت بالا سر [illegible] — گرفتم دست و افکندم بصفت پای [illegible]

[illegible] شاه خود [illegible] — که [illegible] زرین [illegible]

[illegible] — [illegible]

[illegible] نیست [illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]

مرا دل گفت گنج فقر داری در جهان منگر   نعیم مصر و دیده کس چه باید قحط کنعانش
مشو دامان شبستان کن بشرط آنکه هر روزی   بساطی سازی از رخسار و جاروبی ز مژگانش
چو بردند اسپ عمرت را عوانان فلک مسخره   بیضه جوئی زین علف خانه که قحط افتاد در خانش
نیابی جز تنوری را که دوران سوخت بنگاهش   نه بینی نان تنوری را که طوفان کرد ویرانش
بدیدی جو بجو گیتی ندارد جو درین خرمن   مخور بهر جوان ترک جو گفتی بیک جو نان دهقانش
چو هیچ آمد بخت با عقلی نه سر ماند نه دستارش   چو دزد افتاد در باری نه خر ماند نه پالانش
فلک هم تنگ چشمی دان که بر خوان نفع مهمانرا   نهد او شب دو سگ بنشست خوان لا ادری نانش
نترسی زین سگ ابلق که درنده است پیش از تو   بسی شیران دندان خای پی کردست دندانش
بچه سخ گنبد ناگون ببر دو نان ببینی دیگ خوشه   که یک ریگ تر آکشنیز نیاید زان دو تا نانش
برین نان ریزها منگر که شب دارد برین سفره   که از دریوزهٔ عیسی است خشکاری این نانش
نهادت بر بستانرا گل خندان گلخن دان   درون سو خبث ناپاکی برون سو دود هجرانش
سگان آز را عیدست چون میر تو خان سازد   تو شیری روزه میدار و مبین در سیخ الوانش
دریغا کاش دانستی که در گلخن چه افزاید   ز چندین خوردن خون زان خون حیوانش
بگو با میر کاندر پوست سگ داری جیفه هم   سگ از بیرون در گردد تو هم کاسه مگردانش
کشند در پوست میر دلیک افعی پوست بگذارد   تو کم ز افعی نه در پوست چون ندی بجا مانش
سلیمانی مکن دعوی نخست این دیو انسی را   بکش یا بند کن یا کار فرما یا برون رانش
چو جان کار فرمایت بباغ قدس خواهد شد   حواس کارکن در حبس تن بگذار و برهانش

که خوش نبود چو شاهنشه ز غربت ناگاه آید / بمانده خانگیان در بند و او فارغ ز ایوانش
سفر بیرون ازین عالم کن و بالای آن عالم / که دل زین هر دو مستغنی است برتر زین و آن آنش
دو عالم چیست دو کفه است میزان مشیت را / ازین دو کفه بیرون نیست هر کو هست در شانش
زنی باشد نه مردی کز دو عالم خانه همسازد / که ناهید است دنی کیوان که باشد خانه میزانش
ز خاک پای مردان کن چو تخت جاسبان تاجت / وگر تاج زرت بخشد سر اندر روز و مستانش
نه درویش است هر کش تاج سلطانی کند شعبه / که درویش آنکه در درویشی و سلطانیست یکسانش
وگر صف خاص تر بینی در و درویش سلطان ل / که خاک پای درویشی نماند تاج سلطانش
نه خود سلطان درویشان خاص است احمد مرسل / که از لولاک و القلم طغراست منشور فرقانش
چو درویشی بدرویشان نظر کن که ترس خور / بعریانان دهد زربفت و خود بیند عریانش
سخا هنگام درویشی فزون تر کن که شاخ رز / چو درویش خزان گردد بیاید زر فشانش
سخا هر چند اکردن ربا خوار است درهمت / که یک بدهی وانگه ده چرا خواهی زر دانش
ز بد گر نیکویی ناید تو عذرش ز آفرینش نه / که معذور است نه نسبت چون بخل عصیانش
اگرچه نخل دقیقه نوش وار و نیش هم دارد / تو آن منگر که او حی زیک آمد وحی در شانش
بدین اقبال یک هفته که بغزا یاد مشو غره / که خود ماه دو هفته است آنکه افزون نقصانش
بجالاکی به بیداد بخیس منگر در منه سیان / بدان افتادگی بنگر که بینی ماه آبانش
ز چرخ اقبال بی ادبار خواهی او ندارد هم / که اقبال مه نو هست با ادبار سرطانش
بقائی نیست هیچ اقبال را چند آزمودستی / خود اینک لا بقا مقلوب اقبالست خوانش

بترس از تیر باران ضعیفان در کمین شب
که هر گز ضعف نالان تر قوی تر زخم پیکانش

حذر کن ز آه مظلومی که بیدار ست خون باران
تو شب خفته بیالینی که سیل آید بر ایوانش

ز تعجیل قضای بد بناهی ساز کاندر پی
بخاک افگنده داری کارزد عرش ز افغانش

چو بیژن داری اندر چه منیژه را فراسیاب آسا
که رستم در کمین ست و نهنگی زیر خفتانش

تو همچون کرم قز مستی و خفته وآنکس آزردی
چو کرمی کان لب شب تا به بین بیدار و نالانش

سگی کردی کنون العفو میگو گر پشیمانی
که سنگ هم عفو میگوید مگر دل شد پشیمانش

اگر پیری که مردان چرا بینند خندانش
که طفل اینک که میزاید همی بینند گریانش

سرا از گوسپندی چرخ دنیا می نهد نیمه
تو برگاو زمین بر ده اساس قصر و ایوانش

رقمهای که اندر خرقه مرموز است از نجبه
رموز لوح محفوظ ست اگر خوانی بپایانش

مخور باده که آن خونیست کز شخص جهانوان
زمین خورد ست و بیرون داده از خاک مستانش

زمین از شخص جباران چو نفس ظالم رعنا
درون سو هست گورستان برون سو هست بستانش

خراسان کز حرم بودی همین کعبه ملک شاهش
سمرقند از فلک بودی همین اختر قدرخانش

قدرخوان هر چه چون قتی نمود خود سمرقندش
ملکشه رفت چون وزی گزید خود خراسانش

ملکشه آب و آتش بود و رفت آن آب مرد آتش
کنون خاکست و خاکیست مانده در صفاهانش

نه بیجر شبیخون برد اول گور خان آخر
شبیخون زد اجل کور خانه شد شبستانش

زهی دولت که امکان بهر بیت یافت خاقانی
کنون صد فلسفی فلسفه نیرزد پیش امکانش

این قصیده در زندان در شکایت و شدائد و نعت محمد مصطفی صلی اللہ علیه وسلم گفته

صبحدم چون کله بندد آهِ دود آساے من | چون شفق در خون نشیند چشم شب پیماے من
مجلس غم ساخت ست و من چو بید سوخته | تا بمن راوق کند مژگان مے پالاے من
رنگ بازیچه است کارِ گنبدِ نارنج رنگ | چند چو شمم کز بر دخم نگذرد صفراے من
تیر باران سحر دارم سپر چون نفگند | این کهن گرگ خشن بارانی از غوغاے من
این خماهن گون که چون ریم آهنم پالود و سوخت | شد سگاهن پوشش اندود دل دریاے من
روی خاک آلودِ من چون کاه بر دیوارِ حبس | از زرِ خم کهگل کند اشک زمین انداے من
مار دیدی در گیا پیچان کنون در غارِ غم | مار بین پیچیده در ساق گیا آساے من
اژدها بین حلقه گشته خفته زیرِ دامنم | زان نجنبم ترسم آگه گردد اژدرهاے من
تا نترسند این دو طفلِ هندو اندر مهدِ چشم | زیر دامن پیچم اژدرهاے جانفرساے من
دست آهنگر مرا در مارِ ضحاکی کشید | گنج افریدون چه سود اندر دل داناے من
آتشین آب از جوی خونین آنم تا کعب | کاسیا سنگی ست بر پاے زمین پیماے من
جیبِ من بر صدرهٔ خارا عنابی شد ز اشک | کوه خارا زیر عطف دامن خاراے من
چون کنارِ شمع بینی ساقِ من دندانه دار | ساقِ من خاید گوی گنجشت دندان خاے من
قطب وارم بر سرِ یک نقطه دارد چارمیخ | این دو مریخ ذنب فعل زحل سیماے من

تا کز زندان ساق من بر آهنی کرسی نشست
می بلرزد ساق عرش از آه صورآوای من

بوسه خواهم داد دیگ بند بند آموز را
لاجرم زین بند چنبر دار شد بالای من

در سیه کامی چو شب روی سپید آرم چو صبح
پس سپید آید سیه خانه شب مأوای من

پشت بر دیوار زندان روی بر بام فلک
چون فلک شد پر شکوفه نرگس بینای من

محنت و من روی در روی آمده چون جوز مغز
فندق آسا بسته روزن سقف محنت سرای من

غصه هر روز و یا رب یا رب هر نیم شب
تا چه خواهد کرد یا رب یا رب شبهای من

هست چون صبح آشکارا کین صبوحی چند را
بیم صبح رستخیز است از شب یلدای من

منجنیق صد حصار است آه من غافل چرا است
شمع سان بی منجنیق از صدمت یکتایی من

روزه کردم نذر چون مریم که هم مریم صفاست
خاطر روح القدس پیوند عیسی زای من

نیست بر من روزه در بیماری دل زان مرا
روزه باطل میکند اشک دهان آلای من

اشک چشمم در دهان افتد گه افطار زانک
جز بآب گرم بستی نگذرد در نای من

پای من گوئی بدر و کژ روی ما خود بود
پائی را این درد سر بود از سر سودای من

زانکه داغ آهنی آخر دوای دردهاست
زآتش آه من آهن داغ شد بر پای من

نی که یک آه مرا هم صد موکل بر سر است
گر نه چرخستی مشبک زآه پهلوسای من

رشته دیلم دیدم از غم هست زردین شد مرا
هیچ موی دیلم اندر هم شکست اعضای من

چون ربابم کاسه خشک است و خزینه خالی است
پس طنابم در گلو افکنده اند اعدای من

ای عفا الله خواجگان کز بهر صفرای جاه
خوانده اند امروز آبادش بر خضرای من

چون زر از پرواے عزت چون گل از پرواے شرم
نیست شان پروانه دار از بیخودی پروای من

قیمت زر و گل بدست الا که خار پنجه عقل
صید خاری کے شود عقل سخن پیرای من

زرد چون افتاد با هم سبز دو را پیوند نے
پس کجا پیوند سازد با دل یکتای من

سامری سحر هم نه موسی سیر قلم تا زنده هم
در شکم گوساله آلا ید بیضای من

در نمو زمه برگ بیدی نے دلی از روی قدر
با دزن شد شاخ طوبی از پی گرمای من

برگ شرمایم که از من با دزن سازند خلق
باد هر دم در لبست در ریزه ریزه اجزای من

نافه مشکم که گر بینم کهی در سید سار
سوی جان پروا زجید طبیب جان افزای من

نافه را کمخت رنگی سبز نقشها کرد و گفت
نیک بد رنگی نداری صورت زیبای من

نافه گفتش یا وه کم گو کاینت معنی مرا ست
اینک اینک حجت گویا دم بویای من

آتش رنگی که پیدا است تو از پنهان بیست
کیمیا فعلم که پنهانم به از پیدای من

کعبه دارم مقتدات سبز پوشان فلک
گر وطای عیسی آمد شانه دیبای من

در ممزج باشم و ممزوج کوثر خاطرم
در معرج غلطم و معراج منزل‌های من

چون گل رعناست شخصم گر پی کشتن برند
در شهید تو شاهد بود دارد گل رعنای من

چند پیغاره که در پیغوله غاری شدی
ای پی جولان گرفته دوری از صحرای من

آبنوسم در بن دریا نشینم چون صدف
خوش اخبار سرا یم کت بود بهنای من

ریا نفشانم عقل باشم فیض ناظم دل و جسم
طبع عامل گیست تا گردد عمل فرمای من

علوی دروانی و علمی و قدسی زاده‌ام
کے بود در بند استقسمات مستقصای من

دایهٔ من عقل و دفتر شرع و مهد انصاف بود
آخشیجان امهات و علویان آبای من

در دگر سو چون خلیل الله در آزر زاده ام
بود خواهر گیر عیسی مادر ترسای من

مالک ملک سخن خاقانیم کز گنج نطق
دخل صد خاقان بود یک نکتهٔ غرای من

دست من جوزا دکالکم حوت معنی سنبله
سنبله زاید ز حوت از جنبش جوزای من

از مضاف بولهب فعلان نه پیچانم عنان
چون رکاب مصطفی شد مقصد و ملجای من

قاسم رحمت ابوالقاسم رسول الله که هست
در ولای او خدیو عقل و جان مولای من

در نعت گوید

سنت عشاق چیست برگ عدم ساختن
گوهر دل را ز آتش مجمر غم ساختن

بدرقه چون عشق گشت از لب سبب تاختن
تفرقه چون جمع گشت با الم و کم ساختن

گرچه نوای جهان خارج پرده رود
چون تو درین مجلسی با همه دم ساختن

پیش سر پرسران آب ده دست باش
تا ت مسلم بود پشت بخم ساختن

نزد فسرده دلان قاعده کم کن چو آب
با دل آتش فشان چهره دژم ساختن

در نتوان در خط دهر وفا یافتن
در نتوان بر سطح آب نقش قلم ساختن

عمر نه ولاف عیش سرد بود همچو صبح
از پی یک لحظه عمر چتر و علم ساختن

تا کی در چشم و عقل خار مغیلان زدن
تا کی در راه نفس باغ ارم ساختن

رخش به هرای زر بردن در پیش دیو
پس خر افگنده سم مرکب جم ساختن

دل ز امل دور کن زانکه نه نیکو بود — مصحف و افسانه را جلد بهم ساختن
بر در شبهت امدار عقل که ناخوش بود — بر سر ژند مغان اسم رقم ساختن
چند رصدگاه دیو بر در دل داشتن — چند قدم گاه پیل بیت حرم ساختن
بر سر خوان جهان چند چو بر لیط (؟) مقیم — سینه و دل را ز آز جمله شکم ساختن
چند چو مار از نهاد با دو زبان زیستن — چند چو ماهی بشکل گنج درم ساختن
زر چه بود جز صنم بس نه اپسند خدا — دل که نظرگاه اوست جای صنم ساختن
هین که در دل شکست زاد (؟) نفخ صور — گوش و خرد شرط نیست جز ز رامم (؟) ساختن
زین دو دم معجز نمای گذر خاقانیا — گر سر این دم توان زاد عدم ساختن
گرچه ز روی قضا بر تو ستمها رود — جز برضا روی نیست دفع ستم ساختن
یوسف دلها توئی کایت است از سخن — پیش گرسنه دلان خوان کرم ساختن
چون بشماخی ترا کرد قضا شهربند — نام شماخی توان مصر عجم ساختن
غم ز جهان عبره کرد عبرت تو این بس است — نتوان با مرگ عمر برگ نعم ساختن
چون تو طریق نجات از در غم یافتی — شرط بود قبله گاه موقع غم ساختن
چون بدر مصطفی نایب حسان توئی — فرض بود نعت او عمر زاهم (؟) ساختن

در مدح جلال الدین اخستان بصنعت ذی المطالع

عید ست پیش از صبحدم فرخنده بختا در آمده — بر چرخ دوش از جام جم یک نیمه پیدا آمده

عید آمد از خلد برین شد شحنهٔ روی زمین ای ماه نو طغراش بین امروز بر کار آمده
کرده در آن خرم فضا صید گوزنان چند جا شاخ گوزن اندر هوا اینک نگونسار آمده
پرچم ز شب پرداخته از اطلس پرچم ساخته بیرق ز رنج افراخته روزش سپهدار آمده
بر چرخ بگشاده کمین داغش نهاده بر سرین ای عین عید اینک ببین بر چرخ دوار آمده
عید همایون فر نگر سیمرغ زرین پر نگر ابروی زال زر نگر بالای کهسار آمده
از گرد راهش آسمان تر مغز گشته آنچنان کز عطسهٔ مغزش جهان پر مشک تاتار آمده
گیتی ز گرد لشکرش طاوس بسته زیورش در شرق زرین شهپرش در غرب منقار آمده
پی گم کنان سی شب دوان از چشم قرابان نهان دزدیده در کوی مغان نزدیک خمار آمده
ساقی صنم پیکر شده باده صلیب آور شده قندیل از او ساغر شده تسبیح زنار آمده
هر بی ز گوش عنبری هر می ز بویش کوثری هر خوی زر ولیش عبهری بر برگ گلنار آمده
ریحان روح از بوی می جان را فتوح از روی می بزم صبوح از جوی می فردوس کردار آمده
می با خزان انسا زرد هم همرنگ اهل درد هم در وصفا پرورده هم تلخ شکربار آمده
خورشید رخشانست می زان روی رخشانست می جو جو همه جانست می فعلش بزدار آمده
آن جام جم پرورده کو آن شاهد رخ زرد کو آن عیسی هر درد کو با تریاک بیمار آمده
می آفتاب زرفشان زان جام نور آسمان مشرق کف ساقیش دان مغرب لب یار آمده
در ساغر آن صهبا نگر در کشتی آن دریا نگر بر خشک و تر صحرا نگر کشتی به رفتار آمده
مطرب چو طوطی بوالهوس انگشت در لب در کار بس از سینهٔ بربط نفس در حلق مزمار آمده

آن آبنوسی شاخ بین مار شکم سوراخ بین — افسونگر گستاخ بین لب بر لب مار آمده

بربط چو عذرا مریمی کابستنی دارد همی — از ورد زادن هر دمی در نالهٔ زار آمده

نالان رباب از عشق می در سینه بسته دست وی — بر ساعد تیغ چون خشک نی رگهای بسیار آمده

آن چنگ ازرق سار بین آهن رشته در منقار بین — در قید گیسو تار بین پایش گرفتار آمده

آن لعبت گردان نگر گردون شکارستان نگر — وان چند صف حیوان نگر با هم به پیکار آمده

کبکان به بانگ زیر و بم چندان سماع آورده هم — کان حلق نازکشان ز دم تا سینه افگار آمده

راز سلیمانی شنو زان مرغ روحانی شنو — اشعار خاقانی شنو چون دُرّ شهوار آمده

صفهای مرغان کن نگه در صفهای بزمگه — چون عندلیبان صبحگه فصّال گلزار آمده

وان کوس عیدی بین توان بر درگه شاه جهان — مانند طفل لوح خوان در درس تکرار آمده

جام می رنگین بهم صبح و شفق را بین بهم — تخت و جلال الدین بهم کیخسرو آثار آمده

خسرو اتسز سلطان نشان افسر ده گردنکشان — دستش سحاب زر فشان چون لعل دلدار آمده

مطلع ثانی

ای باد دل سودائیان عشق ترا کار آمده — ترکان غمزت را بجان دلها خریدار آمده

آئینه بردار و ببین آن غمزهٔ سحر آفرین — با زهر پیکان در کمین ترکان خونخوار آمده

تو بادی و من خاک تو تو آبی و من خاشاک تو — با خوی آتش ناک تو صبر من آوار آمده

گیتیم که نه بی داد من روز به بیاری دمن — بشنو شبی فریاد من داغ شب تار آمده

ای ترک من در گردنت ... — دارد دست زد و آزردنت جانم بازار آمده

هم خواب خز گوشم دهی خار جگر سوزم نهی — اے از تو آغوشم تهی خواهم همه خار آمده

خاقانی و دیده نهان خون دل از ناخن روان — وز ناخن غم هر زمان مجروح رخسار آمده

او بلبل مست آدلستان طبعش چه شاخ گلستان — در مجلس شاه اخستان لعل و زرش بار آمده

مطلع ثالث

خور مست با زرین صدف خرچنگ را یار آمده — خرچنگ را پرداز لطف پروانه تار آمده

بیمار بوده جرم خور سرطانش داده زور و فر — معجون سرطانی نگر داروے بیمار آمده

آن کعبهٔ محرم نشان آن زمزم آتش فشان — در کاخ مه دامن کشان یک مست پرواز آمده

هر سنگ اگر ساحری کرده صبا مینا گری — از خشت زر خاوری میناش دینار آمده

شمع روان بین در هوا آتش نشان بین در هوا — بر نرگسان بین در هوا پروانه دشوار آمده

خورشید زرین دهره بین صحرا آتش چهره بین — در مغز افعی مهره بین چون دانه نار آمده

روے سپهر چنبری بگرفته رنگ از عنبری — بر آئینهٔ اسکندری خاکستر انبار آمده

هر فرش سقلاطون که مه صباغ او بوده سنه — از آتش گردون سیه چون داغ قصار آمده

آفاق را از جرم خور هم قرص هم آتش نگر — هم مطبخ و هم خوان زر هم میده سالار آمده

گر بلبل بسیار گو مست از فراق گل گلو — گلگون صراحی بین در و بلبل بگفتار آمده

گر مے دهی ممزوج ده کین وقت مے ممزوج به — با مے گلاب ناب ده چون اشک احرار آمده

کافور خواه و بید تر خیش خانه باده خور — با ساقی فرخنده فر زو خانه فرخار آمده

مادر ز در ریحان کن طلب زی گلستان کن سبب — ور مے گلستان کن ز لب نجا کاین خار آمده

گه گه کن از باغ آرزو آن آفتاب زرد رو — پیرانش ده ماه نو هر سال یکبار آمده

چرخ از سموم گرم گه زاده وبا هر چاشت گه — دفع وبا را جام شه یاقوت کردار آمده

تریاک ما چهره ملک پور منوچهر ملک — با طاعن مهر ملک طاعون سزاوار آمده

خاقان اعظم چون پدر شاه گیان همچو پدر — فخر دو عالم چون پدر وز عالمش عار آمده

گردون روان در کار او چون سایه رزبنار او — خورشید در دیدار او چون ذرّه دیدار آمده

از بوس لبهاے سران بر پایه ایشتبان — از لعل سنبیش هر زبان یاقوت اسمار آمده

عدلش بدان سامان شده تا اقلیما یکسان شده — سنقر به هندوستان شده خوچلی سلغار آمده

رایش چو دست موسوی در ملکبانی ترکیا — دادش چو باد عیسوی تعویذ انصار آمده

شمشیر او قضا کین شسته بخون روی زمین — پیکان او خیاط دین دل دوز کفار آمده

سام نریمان چاکرش رستم نقیب لشکرش — هوشنگ هارون دربرش جمجاه حاجب بار آمده

مردان علوی هفت تن درگاه او را بوسه زن — خصمان چلیپا چار تن پیشش پرستار آمده

با تیغ گردون پیکرش گردون شده خاک درش — وزرای گیتی داورش گیتی نمودار آمده

با دولت شاه اختسان منسوخ داد هر نشان — کز خسروان باستان در تذکره اخبار آمده

تیرش که دستان ساخته زور جم شیطان ساخته — عقرب ز پیکان ساخته تیغش ز سوفار آمده

هر تیر با الله بردی صرصر صفت در صفدری — تیرش چو تیغ حیدری از حمله اسرار آمده

او نور بدخواهانش خاک از ظلمت خاکی چو ما — آنرا که حسن جان پاک از نور انوار آمده

اشرار مشتی بازپس پاینده بکین او نفس — پیکانش چون پر نرگس در چشم اشرار آمده

ناکرده ملک پیکان بجان محمد رازیان — چون عنکبوتی درمیان پروانه غار آمده

ای خانه دار ملک دین تهنیت حصار ملک دین — بهر عیار ملک دین رای تو معیار آمده

بهشت صف پهرامیان بسته غلامی را میان — درخانهٔ اسلامیان عدل تو معمار آمده

ای چنبر گوسست فلک گرد زمین بربست فلک — وز خصم منحوسست فلک چون سخت بیزار آمده

نیکان ملت را بدین باد تو تسبیح حصین — پیکان نصرت را کمین عزم تو بنجار آمده

از مدح تو اشعار من رونق فزا در کار من — دولت ازین دربار من با بخت بیدار آمده

من جان سپاره مدح تو تصویر نگار مدح تو — با آب کار مدح تو از نظم ابکار آمده

با دست زغایت هنر بر عرش رایات خطر — در شان آیات ظفر از فضل دادار آمده

تابع فلک فرمانت را دربان ملک ایوانت را — مهرهای بدخواهانت را هم رمح تو دار آمده

امروز احرار زمن خوانندم استاد سخن — صد عنصری در پیش من شاگرد اشعار آمده

لاف از درت اسلام را فال زبرت ایام را — تا ابلق بدرام را از چرخ مضمار آمده

قصاید انوری

ای قاعده تازه ز دست تو کرم را — ای مرتبه نو ز بنان تو قلم را

از سحر بنان تو اعجاز کف تست — گر کار گذارست قلم را و کرم را

دین عرب و ملک عجم از تو تمام اند — یارب چه کمالی تو عرب را و عجم را

آن صدر جهانی تو که در شارع تعظیم — همراه دوم گشت حدوث تو قدم را

از بهر وجود تو که سرمایه اشیاست — نشگفت که در خانه نشانند عدم را

تقدیم تو جایست که از پس روی او — افلاک عنان باز نتابند قدم را

اجرام فلک یک بیک اندر قلم آیند — گر عرض دهد عارض جاه تو حشم را

بر جای عطارد بنشاند قلم تو — گر در سر منقار کشد جبذر اصم را

ای در حرم جاه تو امنی که نیابد — از بوی او خواب خوش آهوی حرم را

با دایه عفو و سخطت الف گرفتند — چون ناف بریدند شفا را و الم را

تا خاک کف پای ترا نقش نه بینند — اسباب تب لرزه ندادند سقم را

انصاف بده تا در انصاف تو باز است — غمخوار تر از گرگ شبان نیست غنم را

سوهان فلک تا گل عدل تو شگفت است — تیزی نتواند که دهد خار ستم را

تا تر نشد قدر ترا دست وزارت — افزون نکند سعی شمر ساخت بهم را

گر شاه نشان خواجه بود خواجگی انیست
روزست در دو شک بنود هیچ حکم را

از حاصل گیتی چه توئی را چه تمتع
وز خاتم خضر اچه شرف خنصر جم را

زین بیش باندازهٔ هر طائفه مردم
آوازهٔ اعزاز قوی بود نعم را

امروز در اقبال تو آن صیت ندارد
بیچاره نعم چون تو شدی سخنه نعم را

دود ست که سر از مطبخ جود تو بر آرد
آماده تر از ابر بود زادن نم را

آنجا که در آید بنوا بلبل بزمت
جز چند زیارت نکند باغ ارم را

روزیکه دوان بر اثر آتش شمشیر
چون باد خورد شیر علم شیر اجم را

در نعرهٔ خناق آورد در جلوه تشنج
گر پاس تو یاری ندهد کوس و علم را

یک ناله که کلک تو کند در مدد ملک
آنجا که عدو عشوه دهد بخت دژم را

بافائده تر زانکه مه روز همه روز
از شست کمان ناله دهد پشت بجم را

در همت تو کس نرسد زانکه محالست
پیمودن آن پایه مقائیس همم را

خصم ار بکمال تو تشبه نکند به
تا می چه کند با زدبے دست علم را

بجنت نه چنین ست که ره گم کند اقبال
گر ذیل کشد دشمن بدبخت دژم را

بد خواه تو بر تختهٔ این ساکنهٔ خاکی
صفریست که بیشی ندهد هیچ رقم را

خشاد ترا در بدن از خوف تو خون نیست
در هست چنان نیست کز اصناف امم را

سبابهٔ بقراط قضا یک حرکت یافت
شریان حسود تو دشریان بقم را

جبر است مگر خصم تو زیرا که نپاید
در هیچ عمل منصب اندیشه عدم را

تا خاک در آمدش همه کابین وفا شد | پرداخته و پر نکند پشت و شکم را

بر پشت زمین باد قرارت بسعادت | کاندر شکم چرخ توئی شادی و غم را

در بارگهت شیوهٔ حجابست گزیننده | بهر اهم فلک نظم حواشی خدم را

در بزم گهت چهرهٔ معشوق تبسم | تا سینهٔ فلک شعبدهٔ مثلث دیلم را

خاک درت از سجدهٔ احرار مجدر | تا سجده برد هیچ شمن هیچ صنم را

این شعر بر آن وزن و قوافی ورد بیت است | تا هر و نشاط است فزون فضل و کرم را

در مدح

چرخ هم خورشید چو از حوت در آمد بحمل | آتش سب بر زد گند او هم شب را ارحبل

کوه را از مدد سایهٔ ابر و نم شب | پر ز ظر الفت شود و اطراف چو بامون بچیتل

سبزه چون دست بهم برزند اندر صحرا | لاله را پا سر گل بر شود اندر منقل

ساعد و ساق عروسان چمن را بینی | همه پیرامن حلی و همه پوشیده حلل

پیش پیکان گل و خنجر برقا ز پی آنکه | تا نسازند کمین و بشگافند جدل

بر محیط فلک از هاله سپر سازد ماه | بر لب بیجی کرده از غنچه زره پوشد طل

وز پی آنکه مزاجش نکند فاسد خون | نشتر چه بیاد از همه اعضا بگشاید اکحل

باد با آب شمر آن کند اندر صحرا | که کند با رخ آئینه لب و هان صیقل

هر کرا فضل وی از شغل نماغزی داد | شحنهٔ نفس بنالیش در آرد بعمل

وان کند عکس گل و لاله بگردش که بشب — عکس آتش نکند گرد تنور و مشعل

مرغزاری شود اکنون فلک از ابر و — راست چونانکه تو گوئی همه ناقه است و جمل

سیل طوفان نبات از جهت قوت و قوت — کرده یکروی با علی و دگر بر اسفل

هر نماز دگری بر اثر قوس قزح — در گیه نیستی افراشته بر اوج زحل

بلشانی که بنجیرش مثل نتوان زد — جز بعالی در دستور جهان صدر اجل

ناصر دولت و دین طاهر طاهر نسب آنکه — سبب تربیت دین شد و ترتیب دول

آنکه رایش دهد اجرام کواکب را نور — و آنکه کلکش کند اشکال حوادث را حل

آنکه داخل بود اندر سخنش صدق و صواب — همچو اندر کلمات عربی نحو و علل

آنکه خارج بود از فکرتش روی ریا — همچو از معجزهای نبوی زرق و حیل

طبع نامیزد بی رخصتش الوان حدوث — عقل نشناسد بی دفترش اکثر از اقل

زاید از دست عنانش همی اعجال صبا — خیزد از پای رکابش همی آرام جبل

نطق پیش قلمش لال بود چون اخرس — عقل پیش نظرش کج نگرد چون احول

روز مولود موالید وجودش گفتند — مرحبا ای ز عمل آخر و از علم اول

ای باجناس شرفت در همه اطراف سمر — وی بانواع هنر در همه آفاق مثل

جز در آئینهٔ ذاتت نتوان دید نظیر — جز در اندیشهٔ خوابت نتوان دید بدل

نه خدائی و دهد دست تو رزق مقدور — نه رسولی و بود نطق تو وحی منزل

هر چه در وصف تو گوئیم همه دانی کرد است — چیست کان بر تو واجبست اگر عز و جل

مدحتی کان نه ترا گویم بهتان و خطاست / طاعتی کان نه ترا دانم عصیان و زلل
شعر نیکو نبود جز بمحل قابل / شرع کامل نشود جز به نبی مرسل
تو انجم که جهان دگرت گویم زانک / این جهانیست مفصل تو جهانی مجمل
سبب از سعی تو دانند نه ز اسباب وجود / مدت از عون تو یابند همه افلاک و دول
با مکان تو زمین مه بود از هفت فلک / با کمال تو جهان کم بود از یک خردل
هست با جود تو ایمن همه عالم ز نیاز / هست با عدل تو خالی همه گیتی ز خلل
کهربا چون گره ابروی عدل تو بدید / خاصیت باز فرستاد مزاجش بازل
دست عدل تو گشاده است چنان بر عالم / که فرو بندد اگر قصد کند دست اجل
بر تو واقف نشود عقل کل از هیچ قیاس / ور تو ایمن نبود خصم تو از هیچ قبیل
بود بی بالش تو صدر وزارت خالی / بود بی حشمت تو کار ممالک مختل
خصم اگر دولتکی یافت بصد جهد آخر / روزکی چند نگهداشت به تزویر و حیل
آخر الامر در آمد بسر اسپ خیلش / تا در افتاد بیک واقعه چون خر بوحل
پس بقای نبود خصم ترا در دولت / چه عجب رائحهٔ گل نبرد روح جعل
ای دعاوی سخا بی کف دستت باطل / وی قوافی سخن بی سر کلکت مختل
بنده را لیست که تا در کنف دولت تو / غم ایام نخورد دست چه اکثر چه اقل
ورنه با او فلک آن کرد ازین پیش همی / کآتش و آب کند با شکر و موم عسل
گاه با ضربت رمحی ز سماک رامح / گاه با نکبت عزلی ز سماک اعزل

روئیش از غصهٔ ایام بر دشمن و دوست | داشتی چون گل خود در وا ثر خوف و خجل
گوش کاره شود از قصهٔ او لا تسمع | هوش وا لا شود از غصهٔ او لا تسئل
للله الحمد که تا حشر نمی باید بست | در قطار تعبش هیچ نه ناقه نه جمل
شد ز فیض تو همه مغز چو تجویف دماغ | گر چه شی بود همه پوست چو ترکیب بصل
بخت بیدار تو بود آنکه برانگیخت چنین | دولت خفتهٔ او را ز چنان خواب کسل
تا محل همه چیز از شرف او خیزد | جاودان بر همه چیز بیشتر شرف باد محل
تا بود فاعل اول ز سموات اعلیٰ | تا بود قابل آخر ز طبایع اسفل
باد خصم تو کم از قابل آخر بها | باد قدر تو بر از فاعل اول بمحل
صدر دیوانش ز تو آراسته در هر مجلس | دست مسند به تو افراشته در هر محفل
در گه مقصد ارکان و بر دبار رجا | مجلست ملجای اعیان در مدح و غزل
پاسی اقبال جهان سوی بداندیش تو لنگ | دست آسیب فلک سوی نکوخواه تو شل
روزه پذرفته در دولت همه فرخنده چو عید | در قضا بسته باد خلل به در جبر ازل

قصائد عرفی

در نعت سرور کائنات صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

اقبال کرم میگزد ارباب همم را / همت نخورد نیشتر لا و نعم را

از رغبت دنیا الم آشوب نگردم / زین باد پریشان نکنم زلف علم را

فقرم بسیاست کشد از مسند همت / در چشم وجود آرد هم جای عدم را

بی برگی من داغ نهد بر دل سامان / بیمهری من زرد کند روی درم را

این جوهر ذات از شرف نسبت آباست / مشهود است با براین دُر اگرچه سر یم را

هر چند که در کشمکش جاه و مناصب / گمنام نمودند همه دودهٔ جم را

از نقش و نگار در و دیوار شکسته / آثار پدید است صنادید عجم را

تا گوهر آدم نسبم باز نه استد / زآبای خود از شرم اصحاب کرم را

اما نه بود وصف اضافی هنر ذات / این فتوی همت بود ارباب همم را

این برق سخابت که جهد از گهر من / هیچ ست شبے گوهر ذات است کرم را

وصف گل و ریحان نه هوا باز نگردد / هر چند هوا عطر دهد قوت شمم را

الحمد لله که نیازم به نسب نیست / اینک بشهادت طلبم لوح و قلم را

اقبال سکندر جهانگیری و تنظیم   برداشت بیکدست قلم را و علم را
نوبت بمن افتاد بگوئید که دوران   آرایش از تو بکند مسند جم را
نی نی غلط این نغمه بموقع نسرودم   این نغمه نشیدست دگر صوت نغم را
دوران که بود تا کند آرایش مسند   مداح شهنشاه عرب را و عجم را
آرایش ایوان نبوت که ز تعظیم   خاک در او اوج شرف داد قسم را
روزیکه شمردند عدیلش ز محالات   تاریخ تولد بنوشتند عدم را
آنجا که سکر و حیش آید به تکلم   ز آسیب گرانی نخرد گوش صنم را
تا رایت عفو و غضبش سایه نیفگند   هیبت متصور نشد آرامش و رم را
تا شاهد علم و عملش چهره نیفروخت   معلوم نشد فائده نه کیف و نه کم را
تا تیر بر و سهم تو از حسکم کواکب   تغییر دهد هیبت تو طعم نعم را
انعام تو بر دوخته چشم و دهن آز   احسان تو بشگافته هر قطرهٔ یم را
زان گریه همه روشنی دل که بیاموخت   روشنگری آئینهٔ انصاف تو نم را
در کوی تو تبدیل کند مرد یک چشم   اجزای وجود خود و اجزای قدم را
از بس شرف گوهر تو منشی تقدیر   آنروز که بگذاشتی اقلیم قدم را
تا حکم نزول تو درین دار نوشته ست   صدره لعبث باز تراشید قلم را
گر جوهر اول بجسد بکر تو در آید   تن در ندهد قامت تعظیم تو خم را
آنروز که امکان حشم حادثه آراست   در سایهٔ انصاف تو میخواست حشم را

تا کون ترا اصل سمات تو خواندند
نشنید قضا ترجمهٔ لفظ اهم را

تا مجمع امکان و وجوب تو نوشتند
مورد متعین نشد اطلاق اعم را

تقدیر بیک نامه نشانید دو مجمل
سلمای حدوث تو و لیلای قدم را

تا نام ترا افسر فهرست نکردند
شیرازهٔ مجموعه نه بستند کرم را

عرفی مشتاب این ره نعت است نه صحراست
آهسته که ره بر دم تیغ است قدم را

هشدار که نتوان بیک آهنگ سرودن
نعت شه کونین و مدیح کی و جم را

شایستهٔ مدحت آر که سنجند درین شهر
شایستگی جنس چه بسیار و چه کم را

گردم که بخود حصر کند مایهٔ نقش
آن حوصله آخر ز کجا نطق رقم را

شاها به عطایت که ازان کام که دانی
نومید وصل عرفی محروم و دژم را

ز باغ نعمتش مده انعام و میامیز
با مطلب او مطلب اصحاب شکم را

آسایش همسایگی حق ز تو خواهد
از همسایهٔ دوزخ نکشد باغ ارم را

دانم نرسد ذره بخورشید و لیکن
شوق طیران میکشد ارباب همم را

هر چند طبیعی بود این مس تو بفرمای
تا جلوه دهد فیض تو اکسیر کرم را

من هم بخجالت لب خجلت نگشایم
ای آب حیات از لب تو خضر نعم را

هرگاه که در مدح بلیغم تو بخشای
گر مدح ندانم من حیران شده نادم را

تحصیل ثواب و شرف نسبت نعتت
از ننگ تخجل ساخته حسان عجم را

تا مدح تو آمد ز مشیت به نوشتن
بالا نگرستن نشد از یاد قلم را

دانش نگشاید بسر اعقده نعتت | زینجاست که اندیشه نگون کرد علم را
مدح تو ز اخلاص کنم گدیه نه از علم | از بتکده چون آورم آهوی حرم را

در نعت

سپیده دم چو زدم آستین بشمع شعور | شنیده ام آیت استفتحوا از عالم نور
بدل ز شاهد بزم ازل ندا آمد | که ای تمام وفا از رضای ما بس دور
زهی اطاعت حسن ادب خفی طاعت | که با اجازت مائی ز وصل ما مهجور
زیاده زین نه حلالست دوری از برما | اگر بحوصله تازهٔ درآ ببزم حضور
طلب بیار و مترس از متاع منع کلیم | بساط عذر میار اکنیتی معذور
اگر بجشمه مقصود دست عشوه ما | شکست ساغر امید او لبنگ فتور
نه کوتهی ز عطا بود عشق میدانست | که هر کرشمه ملنگ بود خلعت طور
تو در معامله اهبطوا امتناع مخر | که نا صحیح بود بیع دستی نا مشکور
در ملاطفت آشنا کشاد در آ | که آشتی طلبست ان سعیکم مشکور
می مشاهده از زان دراه میکده پاک | تو در مشقت نزع از طبیعت مخمور
بیا بنوش که در مستیت شهید کنم | که نیست قابل رحمت شهادت مستور
بیا که در طلبت بر فراز صدر سریر | بیا که سبز تو بر صفحه دسرای سرور
چو عشق تو همه بنیانیست شاهد دل | چو حسن با همه آرایش هست حجله سرور
بگیر زمزمهٔ ابن عطیه با دل من | همان اثر که با اهل فنا کند دم صور

دلم بناله درآمد که هان صبوری را / زحد مبر که درین راه کس مباد صبور

عنان فکنده جهاندم بزیر بام وصال / هنوز از اثر سعی گام و سیر ستور

بدست همت طاعت وران رها کردم / باولین قدم اسباب خلد و حور و قصور

زدم بحبل متین جوار دست ادب / بسعی بازو دل برشدم باوج حضور

کمال جذبهٔ لطف آستین کشانم برد / بجلوه‌گه که یکی بود رنگ سایه و نور

مبارک الله ازان بزم بی زوال که بود / ز نور حسن لبالب فضا ز مستی معمور

بسطح انجمن افتاده فرشهای لطیف / ز گونه گونه عنایت ز اطلس و سمور

جماعتی به یمین و یسار مسند وصال / که هر یکی ز سعادت گرفته صدر منشور

ز طعن مردم و دهر از سیاست آسوده / چکیده از نفس جمله نغمهٔ منصور

دلیل دعوی منصور کاتب است مبین / بلوح ناصیهٔ اتحادشان مسطور

پس از مشاهدهٔ جمع سروری دیدم / که بود بر صف اصحاب قرب صدر صدور

جمال صدرنشینان ز نور چهرهٔ او / چو انجم از اثر شاه اختران مستور

فرو شدم بتحیر که یارب این که بود / که هست صورت او زیب معنی جمهور

هنوز در دلم این معنی خجسته اثر / ز شاه راه تحیر نکرده بود عبور

که گفت شاهد تنها نشین مسند حسن / ز روی مهر که ای ذره بصیرت دور

کرا ز کحل که نگرفتی از هدایت ما / هنوز دیدهٔ معنیت هست عاری قصور

مرا شناسا هست گروی از ره وی / که ذره ذره از هست چشمهٔ نور

اجازت قدمم او بیار تا بدهم — که هست منت ازین توتیا بدیدهٔ حور
وگر صبور نه تا بگویم این آنست — که ما بروز ازل ناظریم و او منظور
بصورت آینهٔ حسن ما بمعنی ما — روان و صورت معنی بذات او مسرور
از آستین نرسیدی که جیب دست وجود — اگر نه گوهر او داشتی هوای ظهور
طراز صورت و معنی محمد عربی — که نطق ما بادب نام او کند مذکور
کنون که معرفتت حاصلست نزد بیار — باستغاثت آن نخل نخفه مقدور
بچون لطعت الستی بلجهٔ گفتم — تهیده کی بود مطلعش بدین دستور

مطلع ثانی

زهی لوای نبوت ز نسبتت منصور — مزاج عشق ز آمیزشش دلت رنجور
بنور و سایه چو امر سکون و سیر کنی — زمانه فاصله باید میان سایه و نور
بباغ طبع تو بر اوج استفادهٔ فیض — همای عقل طلبگار سایهٔ عصفور
هدایت تو نباید بچشم صورت بین — هر آنچه در حرم ایزدی بود مستور
ز نور ناصیهات ماه گر ضیا گیرد — بآفتاب و هر نشئه سنین مشهور
از آن نقش که برون داده اند گوهر را — به گنج ضبع نماند تعلق گنجور
بشعلهٔ شعلهٔ قهر تو گرفته سحاب — هوا و برق شود سرمهٔ صبا و دیوار
اگرچه هست به هر که در سپهر وجود — موثر اند صفات الهی نا نور
اجل رسیده چو نامت بجبهه نویسد — خجل شود ز نگه کردنش اجل از دور

ز سر کلاه حکومت بدامن تو نهاد — قضا که هست دو عالم بحکم او مجبور
که این کلاه بسرمان ز گوشه بر شکنش — که ورد و کون توئی آمر و شمس مأمور
بعهد حکم تو امر قضا چنان مشروح — که از شجر دل کلیم تجلیِ حکم ز طور
اگر ز رای صمیمت نقاب بر خیزد — برنگ سایه شود آفتاب با همه نور
شها توئی که زکوة شفاعت کرمت — دو کون راز گران مایگی کند معمور
منم که کرده ام از ننگ شرکت تو غنی — نصیب فرقهٔ انسان هزار گونه قصور
ز روزگار من آثار یاس می بارد — چو حالتِ سنوات از مآثر باحور
تنزل علم اگر بشود نسیم ریاض — بطبع سبزتر غورگی رود انگور
ز حرص نعمت عصیان که زهر معنویست — بدون هضم کند نفس ز آینه سحور
بشوی روی سیاهم ز آب احسانت — که تیرگی برد از چهرهٔ شب دیجور
لبن است صاحب اعمال ناسزا بودن — چه احتیاج که کس جاودان بود مقهور
نعوذ بالله اگر روز حشر طی نکند — شفاعتِ تو عمل نامهٔ اناث و ذکور
ز فتن کثرت عصیان من برعشه فتد — حسابگاه قیامت چو ارض نیشاپور
دم سوال که از تاب انفعال شود — نفس شکسته گلو از زبانه منعسر
امید هست که مهر لب سوال شود — عنایتیت که چو عصیان ما ست نا محصور
اگر نه نیمچه خورشید دل بیفشارم — بجای خون ز مسامش چکد شب دیجور
وفا نمی کند امید مغفرت با یاس — نه زانکه عفو الهی نه سازدم مغفور

ز طول معصیت استغفر الله اندیشم
که گرد قصر نشنید بذیل عفو غفور

همین بس است که گر ناجیم و گر مغضوب
که با ولاے تو قسم داهی شوم محشور

بعین نعمت عشق تو فارغم ز نعیم
نه جوے شیر شناسم نه طارم انگور

ز عود مهر گلاب وفاست عنصر من
اگر بر فتن دوزخ همی شوم مامور

بزم جنتیان انجمن طراز بهشت
ز دود آتش دوزخ برد بخار بخور

زکوة مهر تو حاشا اگر دهم بطباع
کند بباده تبسم طبیعت کافور

محبت تو ندارد بسینه ام داغی
که هست شوزش الماس و معنی ناسور

شبے ز دولت رویاے افتخار رسل
علم بعرش زدم درمیان خواب و شعور

خمیر مایه این سر قصیده آن رویاست
که شاخ و برگ فردوش زبان من چو طیور

کسے گمان نبرد کز براے زینت شعر
بر اصل خواب فزودم که نیست این منظور

لذیذ بود حکایت دراز تر گفتم
چنانکه حرف عصا گفت موسی اندر طور

همیشه تا جگر غنچگان گمراهان
بود ز نشتر شرم آشیانهٔ زنبور

خرابهٔ دل مجروح آستان تو باد
ز نوشدار د الطاف شما مدت معمور

ردیف النون

صبحدم چون درد دل صور شیون زاے من
آسمان صحن قیامت گرد از غوغاے من

گوش اهل آسمان و حلقهٔ ماتم یکیست
شیونم تا برکشید آهنگ هاے هاے من

مصر ویران کرد دور در وادی ایمن نهاد
رود نیل شوق یعنی گریهٔ موساے من

زان دل شوریده را زنار کی خود می نهم — کاشیان مرغ مجنون شد دل شیدای من
زان ملائک حسن نگس چو شنیدم از هر سو که مست — چشمهٔ لذت گشا هر موی غم پالای من
کام جان را تازه کردی ای غم لذت سرشت — نی غلط گفتم چه غم ای منّ و ای سلوای من
در خمار احتیاجم زانکه ایزد دو داشت — بادهٔ کام دو کون از جام استغنای من
آسمان دریوزه کرد آفتابش کرد نام — لعلی از آویزهٔ گوش شب یلدای من
نیلگون گردید دوش آفتاب از تکیه ام — بسکه هر مو گشته کوهستانی از غمهای من
منت بازیچهٔ عیسی مکش بهر حیات — ارزش مردان بپرس از نفس گیرای من
خرده هر دم صد شکست از فوج قدرش آشوب حسن — شوق بی هنگام تا زیست ناپروای من
منکه مستی کردن از خون جگر آموختم — تنگ هوشم با دگر جز خون بود صهبای من
شاهد عصمت تلاش صحبت من کی کند — خون حیض دختر رز چو شد از لبهای من
منکه از دل تا دماغم چیده خمهای شراب — کی شوم مخمور کی خالی بود مینای من
مریمم من فیض جبریل از مزاج خود گرفت — مریمی لا بر د بالا ذهن عیسی زای من
آن بهشت معنیم کز لعب رعنز دلی هنوز — خدمت طوبی بود ننگ چمن پیرای من
مرحبا ای بادهٔ کیفیت روح القدس — کامدی چون عشق در رفتن ز سر تا پای من
من قیامت زار عشقم دیده کو تا بنگرد — حله بهشت و دوزخ از هر گوشهٔ صحرای من
نفخ صور آمد بجای لحن داودی هنوز — رقص معنی میکند طبع سهی بالای من
من مطیع ملک استغنا ولی را شت حکم — دو دو تا نهاے همه مو ر ملک استغنای من

دامنم تر کرده طوفانی که در معنی یکیست
موجهٔ دریا و موج خجلت خارای من

نور و ظلمت را بود یکسایه در تابندگی
آن ز روی آفتاب و این ز پک سیمای من

لیکن در معنی بطفلی باز میگردم اگر
در حساب دی شمار و غفلت فردای من

آیت لا تقنطوا من رحمة الله شد گره
بر زبان جبهٔ چگلی از شرم عصیانهای من

معنی پنهان من آن الیق سبقت الله اسبق
گوشهٔ دیده با شمار صورت پیدای من

لوح دل نقش صمد دارد چه غم کافتاد چین
بافت تمثال صنم بر شقهٔ دیبای من

بال طاوس از گلاب عود رضوان پرورد
تا لباس از مروحه در موسم گرمای من

اصل من از دودمان نوع انسانی مجوی
عود غم رضوان در دامنت آدم جای من

چهر اول که فرزندم زیبا کی نوشت
آن زمان سنجید عیار گوهر یکتای من

گر جهان در بشر با آدم بدی در گوش آیدش
مرحبا یا امتی از مرقد مولای من

گر گزیند سرمه جز خاک درش مژگان چو باز
چنگل انداز د بزاغ دیدهٔ بینای من

شقهٔ دیبای جاهش گفت محمود کرام
آسمان گفته طراز حلهٔ خضرای من

موجهٔ دریای عطشش بانگ کوثر کرد گفت
تشنه بنشین الغیاث ای زادهٔ دریای من

در دمی اندیشهٔ قدرت تو بشگافد زبیم
حلبهای علم بر دوش دل دانای من

تا تو گشتی غایب چشم از ره نسبت گرفت
مردمک حکم سبل دارد دیدهٔ بینای من

سایهٔ من همچو من در ملک هستی هست
سایهٔ تو در عدم پیغمبر همتای من

آسمان وحدتم بر عالم فطرت محیط
تو امیت بر سنا بد پیکر جوزای من

دو زبان عشق را از من گرامی تر نزاد	چو هر من گرد در وشن گهر آیات من
تا زبان سعدی بشت جاکستر از تحت پرید	کر نبود آنکه گرد دمولد باد لی من
این کتاب آتش جان و شراب درد دل	گنج آتش ناست آنکه ریزد از لبهای من
من پریشان گوی و سودا اندیش و سودا هرزه دوست	من نسود نامم و باشد همین سودای من

در نعت

دل من باغبان عشق و حیرانی گلستانش	ازل دروازهٔ باغ و ابد حد خیابانش
چنان باغی که گلچین نیارد گل برون	نه آن باغی که با یغمار چین از نسیم دامانش
گلی کز خرمی دی رانخند تا چو فسردین	نه آن گل کز وداع شاخ گریاند مستانش
گلی زین باغ گر چینی بیاوردستی از بینش	که نقش لوح محفوظ است بر اوراق غفرانش
اگر سیر درین هوا گردد کسی بادی دران وادی	که گرد در ره فتنه بدرد و باشد کنعانش
نثار محرمان بزم عشق آیا چه با شد	که در درد و داغ سیر سینه سر بیرون نیستانش
فشاندم در ازل گردی ز دامن این مان بینم	کنار آتش عالم است و میکشند در دیده خاقانش
اگر طفل دلم را دایه حور آید و گر مریم	بهنگام مکیدن زهر محو شد ز پستانش
دلش این بست روز خیبر الماس بهر موئی	گلی در گشت عیش آباد و شاد و شین دربانش
دلی شوریده خواندش که در بازار عشوقی	خریدار پریشانیست صد زلف پریشانش
مسلمانی کسی داند که در یک رنگی عادت	ز هر موی چشمه خون ریزد از غوغای مسلمانش
بیا بر زبان معلم چه ای اندر حکمت آموزی	که لوح جوهر گل ساده یابی در دبستانش

صفا می‌جویید از قصر دل معمور جنت — که انواع خرابیها بود معماری ایوانش
حرامست اهل معنی را چشیدن نعمت خوانی — که نبود سینه‌شان گرم از دل ریش نمکدانش
دماغ آن کس که از بوی محبت عطر بیز آمد — که می‌سوزند عود عافیت در زیر دامانش
از آن بنشست بطور اهل ایمان خنده‌ها دارد — که هر دردی بعهد کودکی در کافرستانش
وفا را یاد گیرد از دوست گر ماتم سیه سازد — لباس کعبه در مرگ شهیدان بیابانش
چراغ دل نیفروزند در بزم سیه روئی — که شمع آفتاب از دود میرد در شبستانش
بران نشاید گشودن چشمهٔ معنی که چون بروی — فشانی قطرهٔ ذوق افگند در قعر عمانش
زبان گر دولت اسباب می‌یابد بدین پیش که — که بر بندند حرز کفر بر بازوی ایمانش
بدرس عشق خواندن گر کلیم و در خلیل آید — بدو دل گریه و زاری نیابد ذوق چندانش
بروح الله بخشند اند حسن آفتاب ما — مگر بینند گریانش مگر یابند بریانش
بر بحری کسی ازرد که هرگه میرد از لذت — در آن مردن بود صاحب عزا صد عیسی بانش
وصال آفتاب لرکسی یابد که از مژگان — سهیل و زهره دامن دامن افشاند بهجرانش
نشاید دل کنی آن گه هر که ملک می‌تواند شد — نه آن گوهر که دست مرگ بر چیند ز دامانش
چه شد تا نشتر تیغ بردارد چه جای سدره و طوبی — که گردد عرش و کرسی وقف تابوت شهیدانش
ز گنج عشق دامان گهر بستان که چون دل را — تبارک بر فشانی دُر شود در مغز ایمانش
محبت درس معنی گوید افلاطون مطلب کو — که صغری خنده و کبری فرد گریه برهانش
فغان از عشق بیچیز دکه سر دل از چراغ ما — نگر و آرایش هر صبح داغی وای بر جانش

گرامی کار زر و بر سفره چیند نعمت کامی | که صد نوبت دهی اندیشه با نیست مهمانش
با این بیرنگی دیه قیمتی آن طرفه یاقوتم | که لعل آفتاب این بی رنگ آورد از کانش
اگر بی قیمتم تحصیل از رشم میکنم کاخر | رساند این قطره را از زنگ خوانی در غلطانش
لب داود دستی می نهد بر سینه نغمه | دل تنگم همانا گر دلب میگردد افغانش
دلم آهنگ افغان دارد و لب شکر غم گوید | لبی خواهم که لعل بر ستم با استقبال افغانش
سلامت را بدار البیتی بر میکشد شاهی | که فرمان میرود در کشور دلهای ویرانش
ز هر مو عالمی زنار و تا نوستش فرو ریزد | اگر کافر دلم در رعشه آرد بوسه پیمانش
کسی کز لذت طاعت بود محروم من خواهم | که بگذارند در جنت شبی با داغ حرمانش
بسنبل سیر ندید چو گلها زلف سیلی خجلت | که ناف آهوی چین می تراشد گوی میدانش
پریشان دیدهٔ این گوی میدان مجازی را | زمام هوش سر بر کن که رنگین میدهم سامانش
امام شهر یعنی هادی مادر دم مردن | شهادت بر زبان راند مبارک باد ایمانش
بصد صفه رقصان می برد از نخ رق صوفی را | ازین آهسته تر سیران که بر تمییز تی شانش
کسی کز علم منطق دم زند بی عشق بیشانیم | گرفتاری بدون انتساب فصل حیوانش
بنازم مرشد گریان دهربان را که میخشارد | بطوق گردن شیطان ز بی طوق گریبانش
مرید مرشد ما جبهٔ گلد و زمی خواهد | خر عیسی است این رنگین بیا را ستید پالانش
بمیدان محبت گوی خورشید ار بیند آرزی | کسوفش جاودان یابد ز سایه های چوگانش
بحال عافیت تا کی بپرداز آدمی دل را | بحل کن تا از اوج ز مهر آدمیم بر پالانش

سلام آموزان مجنون که در هنگامهٔ هستی   برنگ شعله دارد جنبشی با طبع رقصانش

من آن دریای آشوبم که از تاثیر نا امنیت   که تسکین هست موج انگیز و آرام است طوفانش

غزالان از عرصهٔ صورت بگردان کاندرین وادی   ز زاغ آموزد آئین روش کبک خرامانش

بیا غلتان معنی رو که تا تیر هوا ار رو   سراول تدر رو از سیر طالع و مهان لبتا انش

بهنگام زخمه در کشتی کن از طوفان سبک باشد   دران دریای بی ساحل که تسلیم است پایانش

دل از حسن عمل بستان و بشکن در کف عصیان   که عصمت سر کند ز معصیت دامان ز شیوانش

بجهد کوثری لعلی طلب کز وی چو کس نوشد   برنگ لالهٔ از نار کی بیند جام مرجانش

بنوش آن می که گر آئینه گردد کفر و ایمان را   بچشم هم امام و برهمن گردند حیرانش

بنوش آن می که گر بر صورت شیرین بر افشانی   برد از دل آرزو تیشه بیستون سرمست و رقصانش

بیا آن می اگر تلخ است و گر شیرین با ستاد در   تبرک دین و دل بخش کن و بشمار ارزانش

سفال زهر می جستم دران دیر مغان تا که   خضر برسنگ و لها زد سبوی آب حیوانش

اگر از حرمت اندیشی بیا تا حکم بنمایم   ز سلطان شریعت لیک نشانی بجا قانش

شهنشاه سریر قاب قوسین احمد مرسل   که بر پیشانی تقدیر مرقوم است فرمانش

شهنشاهی که قرآن است ترسم از لصید منت   بفرق عرش سیر نهد گرد فرش ایوانش

شهنشاهی که هست از غایت درویشی همت   وجود خود فراموش و غم عالم فرادانش

شهنشاهی که چون آماده شد بگشاده جاهش   فرو بستند از عرش برین محمل بگوهانش

بحسنت گر برات نعمت جاوید بنویسد   سواد از دیدهٔ آلاید چو کی خامهٔ رضوانش

دوان حالت کز نیرو توش بر توش از لب دانش — پر و بال همای جوهر اول مگس رانش
بنازم عزت و شان را که در ایوان سلطانی — علی آرایش بزم است و جبریل است مهمانش
گلستانی همای فیض او در زیر پر دارد — که مینا زد بر اغصے [illegible] صبح سلیمانش
بهشتی نزهت گلگشت او دارد که هر ساعت — ز طوبی تاج میگیرد و بی بازیچه ریحانش
نخوردند از محبت انبیا لذت رسان زخمی — که جان مست او نگذاشت یک زخم نمایانش
کسی کز خوان نافرمانیش نعمت خورد دوزخ — حلال از شعلهٔ آتش بافرستند بهر دندانش
گل رحمت بود خود رو گیاه گلشن طبعش — صفت امکان بود حق ناشناس نعمت خوانش
عتاب او بود رخشی که هر گاهش برانگیزد — غبار مرگ خیزد اندر آب خضر جولانش
عطای او بود ابری که در صحرای ناکامی — گل مقصود روید از خار یأس بارانش
زهی عزت که بی نعت تو لوح معصیت گردد — هر آن نامه که بسم الله بود زیب عنوانش
زهی حرمت که بهبودی نخابق آیینه ردی — که ایزد در نقاب حسن تو میداشت پنهانش
کسی کز راه اولادت بزرگان شماری چنینا باید — ز بس رباغبان روضهٔ طوبی گل افشانش
شهابه عرفی بپژمرده همی کن که می شاید — چنان پژمرده باشی زیر شاخ زین ابر نیسانش
دهانش چشمهٔ زهر است از لذت دری بگشا — که شیرین کام سازد میوه های باغ احسانش
نه بس کز مهر مهر پیش ترا ده چشمه خونی — بود فوارهٔ خون جگر طوق گریبانش
دلی او در هوای عالم قدس است میدانم — که چون رخصت ز جهان خلد دادن گلشن سلیمانش
دلم هر نه گرد های این گمراه می سوزد — مهل زین بیشتر گشته صحرای جدا لانش

متاع شعر هاتم گر ز دل مانند زبان دارد
برون میریزم از دل تا شوم فارغ ز نقصانش

حکیم شعر سخن اینک حدیثم فاش میگوید
که افلاطون بود عرفی و شیراز است یونانش

دم عیسی تمنا داشت خاقانی که برخیزد
بامداد صبا اینک فرستادم بشیروانش

ندارد ساده زینت بخشی که نظم امکان سرم
گذار از قافیه هرگز نیفتاده بسلمانش

بمشرق میرود ترسم که روح انوری ناگه
برات از تنگ دستی آورد و ملک خراسانش

میان انوری و عرفی از جوید کسی نسبت
حدیث ماه نخشب عرضه دارد ماه تابانش

دگر نشنیده است این قصه را الیدا از شکر خندی
مگو از حالت یوسف شماری گیرد اخوانش

نگندم جوشن آوازه بر دوشش نام خود
که لشکرگاه در میدان قیامت تیغ نسیانش

بباغ نظم خود مینازم آخر چون ننازد کس
که دارد عطر گیسوی رسول الله ریحانش

خجل با او ز من آنکس که حسد عیبش کند لیکن
زبان لفظ و معنی میکند شمشیر بارانش

بصد جانش خریدم کی روا باشد که بفروشم
بتحسین تنک فهمان و احسان لئیمانش

بیک ارزان گرانش می شمارم گر تو بستانی
و هر گر خرمن ماه آسمان بشمارم ارزانش

تو دانی قیمت آبش که هم خضری و هم چشمه
دار اسکندر که از لب میگریزد آب حیوانش

تعالی الله چه خجلت است این آب دیده میرود فیه
که بی تحریک میریزد گل معنی ز دامانش

شمار از حد و صفتش تا صر آمد این اشارت بس
که عمان الجواهر نام کردند اهل عرفانش

در مدح میر ابوالفتح

جبیره پیدا از جهان رحمت کشید چون مجمل
شب شود نیمرخ و روز شود مستقبل

چشم شب تنگ شود دائره مردمکش | دیدهٔ روز بتدریج بمآید احول
مردم دیدهٔ آن ژالهٔ گرما بصفت | بیضهٔ دیدهٔ این روغن دیبا بمثل
خون سودائی شب زائد و فاسد گردد | لاجرم نشتر روزش بگشاید اکحل
روز چون کرم بریشم همه بر خویش تند | هرچه شب رو کند از معده چو زنبور عسل
بعد ازین از جمهٔ زور غرور صاحب گل | بعد ازین شب به نگین ثبت کند عبد ازل
وقت آلست کنون کز اثر عیش و نشاط | می نگنجد بصراحی و صراحی به بغل
جام یاقوت دمے لعل بهم پالاید | اثر نامیه چون لاله و داغش بمثل
نامیه چون چمن سبزه وهم تماشش | تا قص از کارگه آرند بباغ از مخمل
عرق از شبنم گل داغ شود بر رخ حور | اخگر از فیض هوا سبز شود در منقل
چمن آید به چمن بهر تماشای جمال | بلبل آید بر بلبل بتمنای غزل
گیرد از فیض هوا طبع جواهر دارد | تهمت از سودهٔ الماس کند در کحل
بسکه هر خار گلے کرده عجب نیست اگر | یاسمن بشگفد از نشتر زنبور عسل
پیش باغ چمن دهر کنون گر رضوان | نسخهٔ خلد برین باز کشاید بمثل
صورت خلد ازین باغ مفصل یابد | سیر شد این چمن از خلد ببیند مجمل
حور گیسو بمیان بسته در آید به چمن | تا الیالب کند از سنبل و گل جیب و بغل
بسکه از سنبل و گل یافت صفا نرد و یکیست | گر پی بوسه دو لب را بهم آرد چه دول
شاید از عذر پرستار بپذیرند بحشر | بسکه برداشت صفا صورت عزی و هبل

اشتباهیست درین فصل که پیکاوش عقل
شاید ار باز شود عقدهٔ لاینحل

لیلی از گوشهٔ محمل بنمودست جمال
یا بود لاله که سر برزده از گوشهٔ تل

حاسد آزار شوم زین غزل تازه که باز
موسم شادی بلبل شد و اندوه جعل

این شبها هجر تو در دیدهٔ خورشید سبل
چشم روح القدس از شوق جمالت احول

مژده بهم نزده ام دوش که در بیت حزن
تا صباحم در دل گذشت تمنای اجل

از دل و دامن آلوده در پاس مزن
و حیلهٔ عفو بانبها نشود مستعمل

لیک داند ابدی دل نگذارد غم دوست
این نه موسیست کز آتش بکند ترک عسل

لذت تلخی درد تو اگر شرح دهم
نوشدارو بفرستم بسلام حنظل

چند ازین آتش حسن تو برانگیزی دود
ای بخوبیش جوهری آیینهٔ حسن تو مثل

آستینی نه و فا برمژه ام کش تا چند
پوشم این چشم تر از حدس خداوند اجل

بهر انا فتحنا که در سینهٔ دولت مهرش
آفتابیست که تحویل ندارد ز حمل

زده در روی رود سایهٔ او با خورشید
چشم بر چشم کند پایهٔ او جنب زحل

لب او خنده اگر چشم جهان گریه زار
دست او بیند اگر دست قضا گردد شل

یا هوا داری لطفش ز سر سبز رنیج
بهمن و دی برابیند کلاه مخمل

لب درم دار نباید ز رخانص بسیر ذلت
اگر شمشیرش زر خورشید در آرد و لعل

عنقش اندر کنف عدل نجو البست و بود
راز دار عدم و مصلحت اندیش اجل

در مقامی که کنار روی کنایت بیدر و
ضرب شمشیر ندارد اثر ضرب مثل

آسمان گفت نه آنم که حوالی زپیچه نکرد
صورتش پیشتر از صورت عالم مجمل

زانکه چون روز ارادت ز جهان سر بر زد
صبحدم دولت او زاد شبانگاه ازل

زین سخن جوهر فعال برآشفت و بگفت
کاسه تنها بهره ز فهم رصد علم و عمل

بیم آن بود ز خاصیت یکتائی او
که هیولی نه پذیرد صور مستقبل

ای تجلی وجود تو جهانگیر بقا
دے تمناے حسود تو عنان گیر اجل

صفوت ذهن تو صراف مطالب چو دلیل
جودت لفظ تو کشاف دقائق چو مثل

فلک عدل تو هردم بجهان آرائی
آفتاب دگر از حوت بر آرد بحمل

تا گرفته ز سخاے تو جواهر دارد
جود حاتم شده در دیدهٔ امید سبل

بهر پاتابهٔ خدام تو چون رفت بچرخ
گر نبود اطلس افلاک چنین مستعمل

چون دماغ فلک از صیت تو مختل گردد
عیسی از مهر نشاید که کند دفع خلل

گر جعل درد سر از رائحهٔ گل یابد
بلبلی ز بهر مداواش بساید صندل

جمله هم سنگ گهرهاست دل و طبع نسیم
این جواهر که فشاند کف جودت بامل

فاش گویم نکنم شعر هم اینست که کرد
اشتیاق کف تو صورت لو عیش بدل

وحش الله ز شبگیر سمندی که تو هست
ودومان گسل از شوخی او مستاصل

آن سبکسیر که چون گرم عنانش سازی
از ازل سوی ابد وز ابد آید به ازل

قطرها کش دم رفتن چکد از پیشانی
شبنم آسا نشنید گه رجعت بکفل

گر بخورشید دهد سرعت او در یکدم
آید از ثور بترتیب منازل بحمل

سکنات قدم از شوخی او نا معلوم — چو حکایت فلک از سرعت او مستعمل
گر سر خصم تو بندد بپایش گه زرع — تا قیامت بگلویش نرسد چنگ اجل
در عنان گردش او تا گره نارد هوا — سطح شود دائره بر دائره مانند بصل
داد ره داد او ریت هست اشارت فرما — تا بساید فلک از بهر صداعش صندل
داد یک شهر ز عرفی بستان کین معزور — گهر و نازش نه باندازهٔ قدر ست و محل
به غروریست که تا من در مدحت نزدم — این گمان داشت که در دانش نیاورده دل
نیم تحسین بکن از گوید صد بیت بلند — که دماغش شده از حسن طبیعت مختل
هر سر مویش اگر باز تگاتی بخرد — سومناتیست که چیدست در دولات هبل
بهر اصل و نسب خویش نویسد بیرون — هر چه خواهد ز نسب نامهٔ ارباب دول
گوهر آماس رموز است نه دریا و نه کان — حکمت آموز عقول است نه علم و نه عمل
دعوی همت داز شرم خسان در خلوت — بشکند رنگش اگر جامه نباشد مخمل
گر بیازیچه نهد در کف اندیشه عنان — می نهد غاشیه بر دوش جریر و اخطل
چه بلا عیب تراشم که حسد کم بادا — مشنو عیب ز بد گهری از سیم رذل
گرچه ابله ذکنون هست و دگر خواهد بود — اینک آن ماضی و حال اینک و این مستقبل
هر که با او چو عطارد نبود هم مصاف — صلح و تحسین خوش آید نه تهور نه جدل
آنچه ابیات بلند است که از طبعش زاد — انتخابیست ز دیوان سخن بخش زحل
آنچه ذرات هوا نیست که بر دی جوشند — همه خورشید شود گر بشناسند محل

دارد از عزت اصل گهر و لذت شعر
عزت او نه شهیدیست که حشرش باشد
اگر او نامزد ننگ شد از لذت شعر
شعر از و نیک وگر بد تو زبانش دانی
لله الحمد که تا قدر تو نشناخت نبود
ایکه در عهد تو عهد جم و سکے گر بودی
شکر طالع کند و چون نبود شکر گذار
صله نپذیرد و این حسن طلب نشماری
او که پیداست قدریست نسوزد زین نار
صله بر هان گدائی دستانش گریست
انچه دادی و دهی گرچه بمعنی صله است
قطعه مهر و وفا با تو بسیارم گفتن
گویم از تنا عصیانش هر چه نوشتست بخوان
در شمارت گهر چند طبع داشت قضا
شکر [illegible] تا ز نخوان نوبت دیگر شعرست
طیبه عد احسن و حسنه [illegible] دو این اول کلام
بر عارد که اجابت نذرش بر لب تست

یافت در تحت ثری دست ز آغوش زحل
ورنه بگریستی از ستم مدح و غزل
شعر از عزت او نیک بر آید ز ملل
شعر بد این با تو غلط جز تو بر سم لات و هبل
جوهر بندگیش چون هنرش مستعمل
همه بر خویش فشاندے گهر مدح و غزل
آن یک اندیش که چشمش بتو افتاد اول
خود تو دانی که چها کرده بامید و امل
او که تا مرگ غرض ست نیفتد بوجل
بر ثنا گسترت این آیه مباد امنزل
صله دو دستیش باد نه مدح و نه غزل
کین حکایت چو نهایت نپذیرد اول
این نه گویم که متصل شعر یا مجمل
زان باختلاط عمل توانشک [illegible] عزه درش اول
گر شمه چشم نمود [illegible] مخل
هیچ شعرم آورد از نکته اقوال دل
گرچه محتاج دعا ماندهٔ مسعود اول

تا ز تحویل حمل خاک زبرجد گردد — تا ذبول از عمل نامیه ماند مهمل

کشتهٔ مزرع بخت تو پذیراد نمود — تا بجدیکه چرندش بمیان جدی و حمل

بعدم خصم درون خسته چو در توبه گناه — تو بر دون تاخته از علم چو از علم عمل

در تحریض مخاطب بسوی همت

عادت عشاق چیست مجلس غم داشتن — حلقهٔ شیون زدن ماتم هم داشتن

بر سر عمان درد موج حلاوت زدن — برد بمیدان دل موج ستم داشتن

حمد غم و نعت درد بر لب دل دوختن — شهر دل باغ جان وقف الم داشتن

نغمهٔ داؤد را از لب شیون زدن — آتش نمرود را باغ ارم داشتن

با خط آزادگی بندگی آموختن — با دل بی آرزو چشم کرم داشتن

زاهدی ذوق غم روی زبان تافتن — در ازل بیع درد سود و سلم داشتن

حسن عبادات را بر رقع نسیان زدن — نزهتی اعمال را لوح و قلم داشتن

در ته دوزخ ز شوق جرعهٔ کوثر زدن — بر لب کوثر ز شرم حسرت نم داشتن

آئینهٔ دیده را صیقل حسرت زدن — زاویهٔ سینه را مخزن غم داشتن

هم ز غبار کنشت عطر کفن ساختن — هم تبر از دیر سنگ حرم داشتن

در دهن بخت عیش تاوک لا ریختن — در گهر درس عشق دست نعم داشتن

تا به شرر ریگ آب چشم از لب هم ریختن — تا بفلک داغ دلکم سر قلم داشتن

در جگر ما شتها آب هوس سوختن | وز اثر ابتلا درد شکم داشتن
مستی و دیوانگی جام مسیحا شکست | صرفه درین بزم نیست ساغر جم داشتن
دین ز دل و عمر و جان جمله بسیلاب ده | دشمن درویشی است خیل و حشم داشتن
خامه تراشی ستم نامه تراشی گناه | ساده و بی زخم به لوح و قلم داشتن
شیب نگویم بطبع به ز شباب است لیک | به ز رعونت بود قامت خم داشتن
بهر نعیم بهشت طاعت ایزد مکن | بر لب جیحون خطاست چشم به نم داشتن
با صنم آمیختن کفر ادب دان ولی | شرط بود در میان فاصله کم داشتن
رهروی راه عشق بر تو شمارم که چیست | گام بفرسخ زدن پاس قدم داشتن
رو بقفا کن ببین عمر تلف کرده را | تا بتو روشن شود رو بعدم داشتن
چند بتزویر و فن پرده کشیدن بعیب | صورت مدح آمدن معنی ذم داشتن
عدل و کرم خسرویست ورنه گدائی بود | بهر دو ویرانه ده طبل و علم داشتن
صرفه زبانم ببست ورنه بشم گفتمی | کز دل درویش پرس ذوق ستم داشتن
دم مزن از دور چرخ زانکه نه آزادگیست | زو متاثر شدن پس گله هم داشتن
این ده کثرت اساس بشکن و آنگه ببین | مالک حدت شدن ملک قدم داشتن
نسخهٔ این باغ را زیر و زبر کن بس است | از سر گل تا بکی منت شبنم داشتن
مایهٔ افزونگی از گهر خویش گیر | تا بکی این عز و ناز از اب و عم داشتن
مذهب عرفی بگیر ملت قارون بهل | گنج هنر بهر گنجیدن به زر و درم داشتن

او دست مسیحای وقت لیک مسیحا که هست — دون اخرهای او ست معجزه وم داشتن
تیغ زبانش فگند بر سر هم مهر و ماه — شهرتِ او ز اجلال ملک عجم داشتن
طے کنم این نامه را گر نه کنم چون کنم — حوصلهٔ خامه نیست تاب رقم داشتن

در مدح امیر المومنین علی علیه السلام

ای مرتفع به نسبت ذاتِ تو شانِ علم — کلکِ گهر فشانِ تو رطب اللسانِ علم
ای ساکنانِ مصرِ معانی بحسن عقل — نادیده یوسفے چو تو در کاروانِ علم
سلطان دین علی که ز شست کمال اوست — هر ناوکے که یافت کشاد از کمانِ علم
جیب و کنارِ عقل ز گوهر لبالب ست — تا باز کرده لب بگوهر فشانِ علم
سلکِ نقودِ نظم جواهر بیاد رفت — تا صیت گوهرِ تو بر آمد ز کانِ علم
پیش از وجود صلبِ فلک بود ذاتِ تو — در بطنِ صنع نادره زا توامانِ علم
امکان اگر نه تکیه ز دے بر وجودِ تو — کے داشتے تحمل بارِ گرانِ علم
دستِ مجردات ستونِ ز نخ شود — آنجا که فطرتِ تو زند سائبانِ علم
علم است جان هر که بود معنوی نهاد — الا فطانتِ تو که گردید جانِ علم
ذاتِ تو اعتدال و سلیمانِ مزاجِ عدل — عقلِ تو مغز و جوهرِ کل استخوانِ علم
صد ره فتد بچاهِ ضلالت بهر قدم — دستِ هدایت ار نکنی بر میانِ علم
بر گوشِ فطرتِ تو ز اول نفس نمرد — هر نکته که داشت لبِ داستانِ علم

آنجا که دانش تو نهد رسم تقویت
اے آیت شعور تو نازل بشان علم

دست ضعیف جهل که در آستین شکست
از عقل اولین بر باید عنان علم

بر آسمان علم ضمیر تو آفتاب
اما سیر او نهمین آسمان علم

آن پایه دشمنی که بعلم است جهل را
اے کعبهٔ وجود تو دار الامان علم

اندر ضمیر جوهر اول شدے تباه
تقدیر پرستیش نشدے گر ضمان علم

ارزان متاع بردی دکان کهنه هستی است
آنجا که فطرت تو گشاید دکان علم

تا عزم خاک بوس حریم خطا نشست
دارند ساکنان نهم آسمان علم

انجم ز دور باش ادب هر صباح و شام
صد بوسه برده بر لب روحانیان علم

گر صنع ایزدی ز ازل مصلحت نداشت
تا سازد امتیاز تو خاطر فشان علم

الا در آستان حریم فطانتت
ذیل ملازمت نزدے بر میان علم

روزے ز روی نسبت اجزاے یکدگر
ترتیب دادے به تصور جهان علم

در دل فتاد سایهٔ طبع بلند تو
گفتیم که این سزد بصفت آسمان علم

آشفته گشت طبع غیورم که هان خموش
زین پی غلط مکن که بلند است شان علم

کز سایهٔ طبیعت تو بسطیش هست
آن ذره می سزد که شهود لامکان علم

شاها توئی که فیض هواے طبیعتت
سازد بنو بهار مبدل خزان علم

از دست پخته طبع تو با لذت و بس
بر خوان عقل هر که شود میهمان علم

دارم امید آنکه بعمری زعین لطف
بخشی وظیفهٔ ز نعیم جنان علم

در مجمعی که قوّتِ معنی دهی که فیض
مسندنشینِ خاکِ درِ دانشش کنی
با آنکه دست بستهٔ میدان دانشم
چون دانهای گوهرِ مدحت بسلکِ نظم
تا دل شگافِ جهلِ بسیط و مرکبست
یادا هدایتِ تو که معمارِ دانش است

دستم ز آستین بفرستی بمجرانِ علم
ای فضلِ ما ببخش تو سلطان نشانِ علم
گر نامزد کنی بکفِ من عنانِ علم
سرهای خیل را ز کشم بر سنانِ علم
زخمِ دلیلِ قطعی و تیغِ زبانِ علم
تیغِ زبان جوهریان را فسانِ علم

قصائد حکیم میرزا حبیب قاآنی

در مدح علی ابن موسی الرضا علیه التحیة و الثناء

بگردون تیره ابری بامدادان بر شد از دریا | جواهر خیز و گوهر ریز و گوهر بیز و گوهر زا
چو چشم اهرمن خیره چو روی زنگیان تیره | شده گیتی همه چیره بمغزش علت سودا
شبه گون چون شب عاشق گرفته چون دل عاشق | بانک دیده وامق برنگ طرهٔ عذرا
تنش با قیر آلوده دلش از شیر آموده | بگردن بر سر مه سوده در دامن پر لولوی لالا
بدل گلشن بتن زندان گهی گریان گهی خندان | چو در بزم طرب رندان ز شور نشاء صهبا
چو دیو دست بر هوا رفته چو دیوی مست و آشفته | زده بس دُر ناسفته ز مستی خیره بر خارا
شده خورشید نور افشان بتاری جرم او پنهان | چو شاه مصر در زندان چو ماه چرخ در ظلما
ز باد تیره چهر زن نهفته چهرهٔ روشن | و یا دشمن گهر بهمن شده در کام اژدرها
لب غنچه برخ لاله بر بهمن آمده تبخاله | ز بس باران ازان ژاله بطرف گلشن صحرا
ز فیضش او دمیده گل شمیده طرهٔ سنبل | کشیده از طرب بلبل بشاخ سرخ گل آوا
عذار گل خراشیده خط ریحان تراشیده | ز بس الماس پاشیده بباغ از ژاله بیضا
ازو اطراف خارستان شده یکسر بهارستان | وزو در شاخ نگارستان زمین از لاله حمرا

فگنده بر سمن سایه دمن را داده سرمایه — چمن زو غرق پیرایه چو رنگین هوی رعنا

زبیمش مرغ جان پرد زبیمش زهر باد آرد — چو او چون اژدها غرّد و یا چون دد کشد آوا

خزو شد هر دم از گردون بپوشد بر تن هامون — ز سنبل کسوت اکسون ز لاله خلعت دیبا

فشاند بر چمن ژاله و ماند از دمن لاله — چنان از دل کشد ناله که سعد از فرقت اسما

کنون از فیض او بستان نماید از گل و ریحان — برنگ چهرهٔ غلمان ببوی طرّهٔ حورا

چمن از سرو و سیسنبر همال خلّخ و کشمر — دمن از لاله و عبهر طراز تبّت و یغما

ز بس گلهای گوناگون چمن چون صحن انگلیون — تو گوئی فرش سقلاطون صبا گسترده در صحرا

ز بس خوبان فرّخ رخ گلستان [illegible] — همه چون نوش در پاسخ همه چون سیم در سیما

ز بس لاله ز بس نسرین دمن رنگین چمن مشکین — ز بوی آن ز رنگ این هوا دلکش زمین زیبا

گل از باد وزان لرزان ز زلف مشکبو خندان — بلی نبود شگفت از زان کسای عنبر سارا

ز فرّ لاله و سوسن ز نور آذر دستورون — دمن چون وادی ایمن چمن چون سینهٔ سینا

[illegible] هامون چه در بستان صف اندر صف گل ریحان — ز رنگ لالهٔ نعمان ز گیسو نرگس شهلا

تو گوئی اهل یک کشور برهنه پا برهنه سر — چنان در خشکسالی اند به هامون بهر استسقا

همه از فرّ فرّ دین چنان نازان به تشبیهین — که طوطی از فرّ شاه دین بر این نه گنبد خضرا

هنر پیشه دهکان نهنگ [illegible] ایسان — ولی از دشمنان علی عالی اعلا

امام شاه دین دهقان ... چون حرم امن — زمین از حزم او ساکن سپهر از عزم او پویا

... رخ ملتین مهار مهر ... اردین — نسیم روضهٔ گیتی ... سیم دو ... طه

سحاب عدل او ماند اله ریاض شرع را لاله | خرد بر چهره والهٔ روان از مهر او شیدا
زرخش مهرے فروزنده لبش یاقوتے از زنده | ازان جان خرد زنده ازین نطق سخن گویا
ز جودش قطرهٔ قلزم ز رویش پرتوے انجم | جنابش قبلهٔ مردم ردائش کعبهٔ دلها
بهشت از خلق او بوئے محیط از جود او جوئے | بجنبت حشمتش گوئی گرایان گنبد مینا
ستاره گوئے میدانش هلال عید چوگانش | ز لعل تبسمش یکدانش غبارے تودهٔ غبرا
قمر رنگے ز رخسارش شکر طعمے ز گفتارش | بشر را مهر دیدارش نهان چون روح در اعضا
زمین آثارے از حزمش فلک معشارے از عزمش | اجل در بیشهٔ رزمش ندارد دم زدن یارا
شه و طفل دبستانش قمر شمع شبستانش | بمهر چهر رخشانش ملک حیران ز اوج ثریا
نظام عالم اکبر قوام شرع پیغمبر | فروغ دیدهٔ حیدر سرور سینهٔ زهرا
ابد از هیبتش آنے فلک در مجلسش خوانے | بخوانے همتش نانے فرزندان بیضهٔ بیضا
وجودش با قضا توام ز جودش ماسوا خرم | عدوئش با قدم همدم حیاتش با ابد همتا
قضا تیرے است در شستش جهان تیغیست در دستش | چو ماهی بستهٔ شستش همه دنیا و ما فیها
زمین گوئی است در مشتش فلک مهرے بود در انگشتش | دوتا چون آسمان پشتش به پیشش ایزد یکتا
بسائل بحر و کان بخشد خطا گفتم جهان بخشد | اگر گفتم که تنها بخشد ز بسیاری شود پیدا
ملک مست جمال او فلک محو کمال او | ز دریاے نوال او حبابے گنجهٔ خضرا
زمان را عدل او زیور جهان را ذات او مفخر | زمان را او زمان پرور جهان را او جهان پیرا
ز قدرش عرش مقدارے ز صنعش خاک آستانے | بباغ شوکتش ظلے ریاض جنت المأوی

امل را جود او مرتع اجل را قهر او مضجع
فلک را قدر او مرجع ملک را ید او ملجا

رضای او رضای حق قضای او قضای حق
دلش را ماسوای حق گزیده عزلت عنقا

کواکب خشت ایوانش فلک آجر سی اخور خوانش
بزیر خیط فرمانش چه جابلقا چه جابلسا

زخشش پیرایهٔ هستی دلش سرمایهٔ هستی
وجودش دایهٔ هستی چه در منتها چه در مبدا

ملک را روی دل سویش فلک را قبله ابرویش
بگرد کعبهٔ کویش طواف مسجد الاقصی

جهان را او بود آمر چه در باطن چه در ظاهر
بامرش شود صادر ز دیوان قضا طغرا

کند از یک تشکر خنده هزاران مرده را زنده
چنان کز مهره رخشنده جهان پیر را برنا

روانش قدسیان شیده بهشتم نفس کوشیده
به بزم انس نوشیده می وحدت ز جام لا

می از مینای لا خورده سبق از ماسوا برده
وزان لب سبز آورده ز جیب جامهٔ الا

در ستایش محمد شاه طاب ثراه

ساقی بده رطل گران زان می که دهقان پرورد
اندوه برد غم بشکند شادی دهد جان پرورد

در خم دل پیر مغان در جام مهر زر فشان
در دست ساقی قوت جان رخسار جانان پرورد

در جان جهد زان پیشتر کز وی گلو یابد خبر
تا رفته از لب در جگر کز رخ گلستان پرورد

چون بر فروزد مشعله کیسر بدوزد مشغله
دیوار شود زو حامله حور سیه زهدان پرورد

بر دل گشاید بوستان بر رخ نماید ارغوان
در مغز کار و عنبر زان روح ریحان پرورد

شادی دهد غمناک را اکسیر کند ضحاک را
سجاده سازد خاک را وز خاک انسان پرورد

از سنگ سازد توتیا و ز خاک آرد کیمیا — از درد انگیزد صفا و ز درد درمان پرورد

بر گل فشانی گل شود بر خس بچکد سنبل شود — زاغ از خورد بلبل شود صد گونه الحان پرورد

جلاب جان قلاب تن با یه خرد دایه فطن — طعمه بیان لقمه سخن کان لقمه لقمان پرورد

تبیان کند تلبیس را انسان کند ابلیس را — هوش هزار ادریس را او معجز داودان پرورد

نے چون دل بینا بود کو را بدن بینا بود — یا آتش سینا بود کش آب حیوان پرورد

دل را از و زاید شغف جان را از و خیر و خرف — چونانکه گوهر را صدف از آب نیسان پرورد

از جان پاکان خاک او و ز روح آب تاک او — کابیدن عصیر پاک او جان سخندان پرورد

زان جوهر خورشید فش گر عکس افتد در حبش — خاک حبش فردوس وش تا حشر غلمان پرورد

لعل بدخشانش لقب ماه درخشانش سلب — ماه درخشان ای عجب لعل بدخشان پرورد

جان را سرور و سور ازو دل را نشاط و شور ازو — مانا جمال حور ازو در خلد رضوان پرورد

در خم روان دارد همی [illegible] — در جام جان دارد همی زان جان جهانی پرورد

[illegible] — [illegible]

چون مطرب آید در طرب یا در طلب یاقوت لب — سیمین بری گلگون قصب ماه درخشان پرورد

عقد ثریا در لبش [illegible] ماه در غبغبش — وان زلف هندو مشربش کفر [illegible] پرورد

زلفش بود دیوی خیره سر روز و شب [illegible] — گر زیر یک گردون قمر [illegible] پرورد

[illegible] پرورده مشک جبین گوهر فشاند [illegible] — بیضا نماید ز آستین سر در گریبان پرورد

[illegible] از گهر [illegible] فشاند از شکر — گر دم گذارد بر قمر گوهر به [illegible] پرورد

بیمار لعبت جهان بادا بی بیند غرش ترکان نوش جان — بیمار تن و دل گر زین آن بیمار دو پنهان پرورد

زلفش زدیبا نرم تر در فتنه بی آزرم تر — آب نه آتش گرم تر کز شعله عطشان پرورد

خورشید در ذره دهان تاریک مور وحش وان — فربه سر این لاغر میان کان خود نزن پرورد

زلفش چو طنازی کند پر اژدهان بازی کند — بر سر زره سازی کند در حلقه شیطان پرورد

پوشیده گلبرگ تری در زیر زلف عنبری — گوئی روان مشتری در بزم کیوان پرورد

مشکین خطش بر گرد لب زر بست جز شان بر سبب — گرد نمکدان لب بشب یکدسته ریحان پرورد

دارد غمم دایم تر ساز دو دلم را ریش تر — ما نان هزاران نیشتر در نوک مژگان پرورد

جز نقطه آن سیمین بدن کافزود حسنش ای انجمن — هرگز شنیده تا اهرمن مهر سلیمان پرورد

هرگه سخن راند ز لب در من فتد شورش عجب — ناچار شور است آن لب کش و نمکدان پرورد

چون برد شاق آید همی بر پیچیده ساق آید همی — تکلیف شاق آید همی آن کافر ایمان پرورد

تیز است نگاه وه و لها آن رسم دیرین کن بلیه — بگذار جنگ و مشغله کاین هر دو خسران پرورد

در خیره جو فا آنی کسی کو را بود حرمت بسی — زیرا که در مجلس بسی مرغ هما نیان پرورد

با هیبت شاه جهان غیبت زمین مغو شی زمان — کز قیروان تا قیروان در ظل احسان پرورد

دارا حشم شاه رادآن قید مهر گستر زاد — آن کز رسوم عدل و داد آئین یزدان پرورد

آن حزم او اندر خیر و شر از عزم او گر وحجر — از جود بخشد خشک تر و ز عدل گیهان پرورد

گیتی چو بی سوی امداد بخشم جهان از باد — و ز عدل او در عهد او مهتاب کتان پرورد

قهرش همه زهر اجل در شهد زنبوران عسل — مهرش به طعم عسل در کام ثعبان پرورد

چون بر افکند بر زراد در پنجه گیرد گرز را ‌ ‌ مانند آن کالبد زرادر بحر عمان پرورد

از مهابتش خصم و رزم زان پیش کاید از عدم ‌ ‌ تن را چو ماهی در شکم با درع و خفتان پرورد

ماریست کلکش گفته سر کز زهر بار دنیشکر ‌ ‌ ماریست تیغش جان خنجر گز شعله طوفان پرورد

دستش چو بخشد مال را در نهی دهر آمال را ‌ ‌ چون دایه کاطفال را از شیر پستان پرورد

گر حفظ ابنای بشر از خرم او یابد اثر ‌ ‌ چو لوح محفوظش نگر حاشا که نسیان پرورد

تا در کمین خصم دغل باوسے بنیاغاز حیل ‌ ‌ از هر سر مویش اجل حیشی نگهبان پرورد

مداح او با خویشتن گر راند از خلقش سخن ‌ ‌ حالی طبیعتش فی والمنن هر شت رضوان پرورد

ور بد سگال بد سیر خشمش دمی آرد در نظر ‌ ‌ در دم بجانش داد گر هر هفت نیران پرورد

شاها مرا در انجمن خوانند استاد سخن ‌ ‌ واکنون پریشان طبع من نظم پریشان پرورد

این نظم را تا گفته گیر این طبع را آشفته گیر ‌ ‌ این بنده را آشفته گیر زانکه هذیان پرورد

این مدح را یا تا بسر ته بسته او نه خبر ‌ ‌ آری زبد گوید هنر شے که نقصان پرورد

هم بس عجب نبی کاین ثنا افتد قبول پادشاه ‌ ‌ آخر پسند مصطفی شعری که حسان پرورد

شعری و دلکش غیب آمده وز غیب عیب آمده ‌ ‌ وحی است ولاریب آمده تا مدح سلطان پرورد

الهام مطلق دانمش اعجاز بر حق دانمش ‌ ‌ وحی محقق دانمش وحی که ایقان پرورد

بی واسطه روح الامین یابد پرده وز جان آفرین ‌ ‌ تا پرده دار ملک یقین در پرده جانان پرورد

... آب گفتش داد گر کاسے از خرد بیدار تر ‌ ‌ خلاق بیداری شمر خوابی که ایمان پرورد

بیخود شو از صهبای من صهباکش از مینای من ‌ ‌ فیضی بود سودای من کز مشکل آسان پرورد

تو سحاب فیض بودی هست از و را کنون ‌‌ ‌ کان چنان باران رحمت زین سحاب آمد پدید
غلط پاداش ثواب است ز لیس کردی ثواب ‌‌ ‌ این بهشتی بود پاداش ثواب آمد پدید
چون سلیمان خواستی ملکی نه حق بی منتهی ‌‌ ‌ این کرامت زان دعای مستجاب آمد پدید
تا ازین پس خود چه کامی خواهی از خدای ‌‌ ‌ کاین چنین بودست می رو کامیاب آمد پدید
باد پاینده در پناه دولت فیروزه روز ‌‌ ‌ تا نگوید کس که در شب آفتاب آمد پدید
سال هجرت باد تا روزی که گوید روزگار ‌‌ ‌ اینک اینک شورش یوم الحساب آمد پدید

قصیده در مدح

گشودی زلف قیرآگین جهان را قیروان کردی ‌‌ ‌ نمودی چهر مهرآگین زمین را آسمان کردی
قمر آوردی از گردون بشاخ نارون بستی ‌‌ ‌ گهر دزدیدی از عمان نهان در ناردان کردی
یکی گردنده کوهی را لقب سیمین سرین دادی ‌‌ ‌ یکی باریک مویی را صفت لاغر میان کردی
بدان غمزه که گیسو نرم نرمک پای دل بستی ‌‌ ‌ وزان شمشیر ابرو اندک اندک قصد جان کردی
و دو پرچین کردی از سنبل بگرد یک گلستان گل ‌‌ ‌ وزان پرچین پرچینم نژند و ناتوان کردی
نمودی چهره ماه آسمان را زان ستان راندی ‌‌ ‌ گشودی غنچه گنج شایگان را رایگان کردی
دو جلباب از شب مشکین فگندی بر مه و پروین ‌‌ ‌ و یا در باره پرچین دو پرچین از قیروان کردی
رخم چون شام تاریک است روز روشنم تا تو ‌‌ ‌ شب تاریک را بر روز روشن سایبان کردی
ز چین گیسوی مشکین فگندی رخنه ام در دین ‌‌ ‌ جزاک الله خیرا کز زره کاسنان کردی

زبس نامهربانی با من ای آرام جان کردی / فزونک ابا هم تا مهربانی مهربان کردی

تنگا ا دبس ابا اد الارا ما وفا دارا / خجل زین نامها بازی که ما را پشان کردی

پری هرگز پدید از آهوی تو اسه ماه پری چهره / چرا یکباره آهوی انسانان در پریشان کردی

سر شیب از کمر پیدا نیست در کمر پنهان / بمقدسی که دو سی هست اگر خواه بیان کردی

نگندی بر سر شب از لبس دو بو با سنبل مشکین / بنازم زور بستی کز دو لنگر بادبان کردی

دل دل ارغوانم را نمودی زعفران آخر / ز خون دیده در دل زعفرانم ارغوان کردی

سیه شد روی من ز خط و زین خطانان زلفکان سبزد / که صد ره در سیه کاری مرا آخر امتحان کردی

چو دهقانی که گه در زعفرانم ارغوان کشتی / چو صباغی که گاه از ارغوانم زعفران کردی

شگفتم زلف تو دیدست از کید شب ها شب امینا / از روغافل شدی تا یک طبق گوهر زبان کردی

کس از زهد و شود امین که بسیار و بد گوهر / بنا بس ساده کو را این خود گمان کردی

سیاهی خانه کن را اختیار انجمن دادی / غرابی راهزن را رهنمای کاروان کردی

نه این زلفت همه هندو که دزدی از زهر سو / کجا دیدی امانت دزد کاو را پاسبان کردی

نه این زلفت همان راهزن که تیغ در راه مرد و زن / چه مو سیب شده که او را خازن گنج روان کردی

نه این زلفت همان زنگی کش ... / چه شد کاو را درین در زر ... مرزبان کردی

نه این زلفت همان کافر ... / چه شد کاندر حریم کعبه او را حکمران کردی

نه این زلفت همان شیطان ... / چه شد کادم صفت نسیان ... رایگان کردی

نه این زلفت همان زاغی کز ... / چه شد کان ... عاقبت باغبان کردی

گره کردی چو مشت پهلوانان زلف مشکین را   بصد نیرنگ شیرین افتاده را پهلوان کردی
الا ای زلف خم در خم چرائی این چنین درهم   چه شد کامروز با ما هم ز نخوت سرگران کردی
گهی بر مه زدی پهلو گهی بر گل گرفتی خو   کلاه چتر نمودی گوگه از پیچ صولجان کردی
ز لب چین و گره داری به تن مانا زره داری   خدنگ کین بزه داری ازان قد چون کمان کردی
نه ماری از چه بر گنج لآلی پاسبان گشتی   نه زاغی از چه بر شاخ صنوبر آشیان کردی
نه طاوسی چرا بر ساحت جنت قدم سودی   نه شیطانی چرا بر روضهٔ رضوان مکان کردی
تو خود یکمشت مو افزون نه ای زلف حیرانم   که چون از بوی جان پرور جهانی بوستان کردی
معاذالله نه چینی نهفتی زیر هر سپچینی   و یا آهوی تاتاری بهر تاری نهان کردی
بسوی اینچنین بوی کرا بالله شگفت آید   سیه زلفا مگر جیب و بغل پر مشک بان کردی
کجا استغفرالله مشک بان این بوی و این نکهت   سیه زلفا کمانم آستین پر ضیمران کردی
نه هرگز حاش لله ضیمران این طیب این طینت   سیه زلفا یقین جا در بهشت جاودان کردی
علی الله عارض حور جنان این زیب این زینت   سیه زلفا مگر روح القدس را میهمان کردی
نیاید از دم روح القدس این طیب بی الک   که از یک بوی جان پرور جهانی شادمان کردی
سیه زلفا تو خود برگو چه کردی تا شدی مشکین   که من با اینکه بسر دو عم نه این کردی آن کردی
ولیکن برده ام بوی که این بو از چه شد پیدا   چرا سربسته گویم کاینچنین با آنچنان کردی
معاذالله بهشت جاودان این را و این ره   سیه زلفا مگر الفت تو با حور جنان کردی
نهانی رشوتی دادی نسیم صبح را و زا   غباری عاریت از درگه فخر زمان کردی

مسمّط در مدح ناصر الدین شاه قاجار دام اللّه اقباله گوید

بنفشه رسته از زمین بطرف جویبارها | و یا گسسته حور عین ز زلف خویش تارها
ز سنگ اگر ندیدهٔ چسان جهد شرارها | ببرگهای لاله بین میان لاله زارها
که چون شراره می جهد ز سنگ کوهسارها

ندانم از کودکی شکوفه از چه پیر شد | بخورده شیر مادرش چرا برنگ شیر شد
گمان برم که همچو من بدام غم اسیر شد | ز پا فکنده دلبرش چه خوب دستگیر شد
بلی چنین برند دل ز عاشقان نگارها

درین بهار هر کسی هوای راغ دارها | بیاد یار غمگسلی خیال باغ دارها
بهر شب ز جام می بکف چراغ دارها | همین دل من است و بس که درد و داغ دارها
جگر چو لاله پر ز خون ز عشق گلعذارها

بهار را چه می کنم چو شد ز بر بهار من | کناره کرد هم از جهان چو او شد از کنار من
خوشا و خرم آن دمی که بود دیار یار من | دو زلف مشکبار او بچشم اشکبار من
چو چشمه که اندرو شنا کنند مارها

غزال مشکبوی من ز من خطا چه دیدهٔ | که همچو آهوان چین از آن خطا رمیدهٔ
بنفشه موی من چو سر بچهره آرمیدهٔ | نشاط سینه بردهٔ بساط کینه چیدهٔ
بسان نقل آتشی لب است گیرودارها

بصلح درکنارم آ ز دشمنی کناره کن — دلستاره از غمی دهار زدودست استشاره کن
بیا چو هجر رشته ز زلف خویش پاره کن — برو به بند صد گره وزان پس استخاره کن

که سخت عاجز آمدم ز رنج انتظارها

نه دلبری که بر رخش بباده نظر کنم — نه محرمی که پیش او حدیث عشق سر کنم
نه همدمی که یکدمش ز حال خود خبر کنم — نه بادهٔ محبتی که زود دماغ تر کنم

نه طبع را فرحتی که تن دهم بکارها

کسی نپرسدم خبر که کیستم چه کاره ام — نه مفتیم نه محتسب نه زاهد باده خوارده ام
نه خادم مساجدم نه موذن مناره ام — نه کدخدا کسی چو شقا نه عایلی زداره ام

نه مستشیر دولتم نه جز دستشارها

بهشت را چه می‌کنم بتا بهشت من توئی — بهار و باغ من توئی ریاض و گشت من توئی
بکن هر آنچه می‌کنی که سرنوشت من توئی — بدل نه غایتی ز من که در سرشت من توئی

نهفته دید و دل من چه بوده ها بستارها

دمن ز خندهٔ لبت عقیق را یمن شود — یمن ز سبزهٔ خطت بخستری چمن شود
چمن ز جلوهٔ رخت پر از گل و سمن شود — سمن چو بنگرد رخت بجان و دل شمن شود

از آنکه منظر و چه تو نگار رسه از نگارها

به پیش شکرین لبت چه دم زند طبرزدا — که با لبت طبرزدا بحنظلی سپر زدا
خیال عشق رد کسی تو اگر زمین بر زدا — باضطراب عشق تو چو آسمان طبرزدا

نه تنها ببوسمت قدم بسان خاکسارها

بت دو هفت ساله من مرا مے دوساله ده   چشم خویش مے فشان به نقل تو پیاله ده
نگار لاله چهره من مے برنگ لاله ده   ز بهر نقل بوسه مرا بلب حواله ده
که واجب است نقل مے برائے مے گسارها

بهل کتاب راهم که مرد درس نیستم   نهال را چه می کنم که زاهل غرس نیستم
شرابم آشکار ده که مرد ترس نیستم   بخنده گفت عمر خود بکم از ترس نیستم
که منع جانور کنند همی ز کشت زارها

من ار شراب میخورم ببانگ کوس میخورم   بهار گاه شوشتری ببزم طوس میخورم
پیالهاے دو مستی علی الروس میخورم   شراب گبری چشم مے مجوس میخورم
نه چون گیم که خفته ام ببرگ گو کنارها

الا چه سالها که من مے و ندیم داشتم   چو سال تازه می شدے قدیم داشتم
پیالها و جامها ز زر و سیم داشتم   دل جواد چه هنر گفته کریم داشتم
چه خوش بناز و نعمتم گذشته روزگارها

کنون هم ارچه مفلسم ز دل نفس نمی کشم   بهیچ روی منتے ز هیچ کس نمی کشم
فغان ز جور نیستی بداد رس نمی کشم   کشیدم ارچه بیش ازین ازین سپس نمی کشم
نگر بدانکه عهد هم رهانده ز افتقارها

حسینیه گر از صفا بهشت جاودان بود   کرمیه گر از کرم سحاب زرفشان بود

فرشتهٔ زمین بود ستارهٔ زمان بود ؛ عفاف اوست که از ازل حجاب چشم جان بود
گلیش نوش رحمتش مصون ز نیش خار را

سپهر عصمت و حیا که شاه اوست باب او ؛ شهی که هست روز و شب زمانه در پناه او
سپهر در قبای او ستاره در کلاه او ؛ الا تراده مادری شهی قرین شاه او
بجود از این شرافتش سزاست افتخار را

یگانه‌ای که از شرف دو عالم اند چاکرش ؛ ز کائنات منتخب شده روح و جان گوهرش
[illegible] دشمنش بهشت خلد و نه فلک نگنده سایه بر سرش
بخلق داد و سیم و زر [illegible] را

حیا [illegible] چهر او [illegible] بود [illegible] ؛ از آنکه [illegible] کسی [illegible]
و ایک [illegible] چهر او گمان برم بر آینه ؛ که عکس ما هم نیفگند چو نقش جان در آینه
خود از خرد شنیده ام هزار این حدیث بارها

بحکم شرع [illegible] روا [illegible] او ؛ دگر [illegible] او
حیای او [illegible] آفتاب او ؛ دگر [illegible] شرم او [illegible] آفتاب او
شعاع نور طلعتش شکافتی جدار را

ز [illegible] بندگی [illegible] رکوع و سجدهٔ تو ؛ بهشت عدن آینه ز خلق [illegible] تو
تو عقل عالمی از آن کسی ندیده روی تو ؛ نهان ز چشم در میان همیشه گفتگوی تو
زبان بشکر رحمتت گشاده شیرخوار را

خصائل جمیل تو به هر که بنگرد   وجود کائنات را دگر به هیچ نشمرد
چو ذره آفتاب را بچشم در نیاورد   به نسبت وجود تو ز هست و نیست بگذرد

همی ز وجد بشگفد بچهره اش بهارها

از آنکه هر نفس ترا بجان ثنا کنم   برای طول عمر خود بخویشتن دعا کنم
حیات جاودانه را تمنا از خدا کنم   که تا ترا بجان و دل ثنا بجا کنم

ز گوهر ثنای خود فرشته نثارها

چه گفتم ز مردمان که اصل مردمی توئی   چه فرقه ام ازین و آن که صرف آدمی توئی
جهان پر ملال را بهشت خرمی توئی   بجان غم رسیدگان بهار بی غمی توئی

همی نشاند از سمن بمرد و زن نثارها

غزلیات امیر خسرو دہلوی

ای ز خیالها برون در تو خیال کی رسد
با صفت تو عقل را لاف کمال کی رسد

گر همه مردم و ملک خاک شوند بر درت
دامن عزت ترا گرد زوال کی رسد

کنگره کبریای تو هست فراز لامکان
طائر بادران هوائے پر و بال کی رسد

بر در بی نیازیت صد چو حسین کربلا
تشنه بماند بر گذر تا بزلال کی رسد

هست تجلیگاه دل جلوه قرب روز و شب
لیک بجلوه چنان چشم خیال کی رسد

آیت رحمت از حرم هست برای جاهلان
خسرو بت پرست را جز خط و خال کی رسد

جان ز تن بردی و در جانی هنوز
دردها دادی و درمانی هنوز

آشکارا سینه ام بشگافتی
همچنان در سینه پنهانی هنوز

ملک دل کردی خراب از تیغ ناز
واندرین ویرانه سلطانی هنوز

هر دو عالم قیمت خود گفته
نرخ بالا کن که ارزانی هنوز

پیری و شاهد پرستی ناخوش است
خسروا تا کی پریشانی هنوز

مدتی چندم که من در سینه سودائے دارم
زبان با خلق در گفتست و دل جائے دگر دارم

خرامان هر طرف می برد جان من بیا سایه
که من در دل خار خار از سرو بالائی دگر دارم

مرا این تشنگی از بهر آبی دیگرست ارنه
نمی بینی که در هر دیده دریائی دگر دارم

طبیبا خویش را زحمت مده چون به نخواهم شد
که من اندر سر شوریده سودائی دگر دارم

نمی اندیشی از دمهای سرد من همی گوئی
که در هر کوچه خسرو باد پیمائی دگر دارم

آئین تو دل بردنست ای چشم خلقی سوی تو
خوی تو مردم کشتنست آن من غلام روی تو

گه جان بر سینه نهم گه دل بسوی می نهم
کاریست افتاده مرا با هر خم گیسوی تو

از بسکه گردیدستم هیچگه خالی نباشد راه کس
هر لحظه بینم تازه تر داغ سگان کوی تو

تا زد یکم دیوانه ای شوم از بوی زلف تو زکم
تا حال چون خواهد شدن روزی که نبود بوی تو

گر من نخواهم [illegible] بهر کوی [illegible] اندر آن کشتم
با باد همراهی کند خاک من اندر کوی تو

گیم که [illegible] هر شبی چون خواب نابد چون کنم
مشغول دارم تا سحر خود را بگفت گوی تو

دست [illegible] بس بود گر تیغ بر من می زنی
بیکار خسرو چون نهم بر ساعد و بازوی تو

[illegible] زیبا ای تو رشک بتان آزری
هر چند وصفت میکنم در حسن زان بالاتری

هرگز نیاید در نظر نقشی زرویت خوبتر
شمسی ندانم یا قمر حوری ندانم یا پری

آفاقها گردیده ام مهر بتان ورزیده ام
بسیار خوبان دیده ام اما تو چیزی دیگری

عالم همه یغمای تو خلقی جهان شیدای تو
آن نرگس شهلای تو آورده رسم کافری

خسرو غریب ست تو گدا افتاده در شهر شما
باشد که از بهر خدا سوی غریبان بنگری

غزلیات عرفی شیرازی

دلم به قبله اسلام مایل افتادست
صنم تراش من از کفر غافل افتادست

مرا معامله در کوچه الست با مرهم
که صد مسیح به یک زخم بسمل افتادست

به پیری روداسی کعبه بورجهت فریاد
که رسته خوابی و آتش به محمل افتادست

طواف کعبه مبادا که نا امید شوم
مرد کشید که جنازه در گل افتادست

من از فریب امارت گدا شدم ورنه
هزار گنج به ویرانه دل افتادست

چگونه گریه بجوشم که چشم حیرانم
به آفتاب قیامت مقابل افتادست

نه بار درد به سر مایه داران شهیدان را
که در محیط محبت به ساحل افتادست

ز جستجو که همی کشته در طلب است
هزار پایه گله تر ز ساحل افتادست

آستان تو بخت شد عرفی
به رتبه بدر کعبه اهل افتادست

Successful

حرم به خوبان درسه رامی پرستند
قیصران و فرسه را سه پرستند

گروهی زشت نو بینه اهل دانش
که زیبا و دیو رسه راسه پرستند

از آن دعوای شیخ و برهمن ماند
که هر یک داورسه راسه پرستند

برافگن پرده تا معلوم گردد
که یاران دیگرسه راسه پرستند

عجب داریم ما از اہل عصیان — کہ دامان ترے راے پرستند
بہر عزت کہ عشاق مجازی — ازاں خود خوشترے راے پرستند

زاہل درد شو عرفی کہ این جمع
گرامی گوہرے راے پرستند

درچمن حور وشان انجمنے ساختہ اند — چشم بد دور بہشتی چمنے ساختہ اند
نہ نشینند دل این طائفہ در قصر بہشت — کہ بمعمورۂ دلہا وطنے ساختہ اند
چون ببخشند بقصر یاد مرا با مجنون — کہ ببازیچۂ ہر یک سخنے ساختہ اند
Examine the way of wealth
انگہے بر ہمہ جنگ نبید صوفی دریا — کین طرف دیر بت دبر ہمنے ساختہ اند
mistry and secrecy
Real Existence God
دل شہید غم او بود کہ از شہد وجود — ابلہ اوارہ کہ جانے و تنے ساختہ اند
world is the manifestation of God's glory
جگرہا سوختہ اند اہل بہشت از غیرت — تا شہیدان تو گلگون کفنے ساختہ اند
jealousy.
Spiritualism is Divine
Garments
تیران غمزہ حلال است و نہ بی جہلہ — کہ زدل جامہ و از جان بدنے ساختہ اند
lawful.

صفت تجرید -
لذت شعر تو عرفی ہمہ عالم گفت
Delicate prose.
کہ ترا اہل شیرین دہنے ساختہ اند
others
Poet addressing himself through Sign of person

ناصح ترا خود خلاق ناء

عاشقان گر بدل از دوست غبار دارند — گریۂ گرد فشان در شب تار دارند
آب حیوان ہمہ بی خضر کہ ارباب نیاز — چشم امید بلب تشنہ سوالی دارند
زاہد ارباب محبت افتادند یک سر — سوزے در کف و در پای ہمہ خار دارند
جان و دل را بنہ فرحت آتش زدہ اند — بادہ در شیشہ نگاہ مست و خمار دارند

جان حقیر است مبر نام نثارے محرم — تو همین گوے که احباب نثارے دارند

چه باطاعت طلبی بر همشان راز اهد — تو ریا ورز که این طائفه کارے دارند

بنده خلوتیان دل چاکم کایشان — بشنوید ان غمت لذت خارے دارند

هر کرامی نگرم سوخته مے سوزد — شمع د پروانه ازین بزم کنارے دارند

عرفی از صید گه اهل نظر دور مگرد
کز کمین گوشهٔ چشمے بشکارے دارند

خوش در خور است حسرت تو با گریستن — بے یاد تو حلال مباد اگریستن

بے گریه دوستدار تو آرام گیر نیست — یا کاوکاو دیده و دل یا گریستن

گوئی که یاد مے کنمت گه گهے وے — بیهوده نیست درد دل شبها گریستن

نازم بغمزهٔ تو که یک کام کرده است — صد ساله ره نه دیدهٔ من تا گریستن

من خود کیم که گریه بجا آم کنی وے — می زیبدت بنرگس شهلا گریستن

گر کام دل زگریه میسر شود ز دوست — صد سال می توان به تمنا گریستن

عرفی حریف دیدهٔ ترنیستی وے
بسیار گریه آورد این تا گریستن

غزلیات نظیری نیشاپوری

ترا که کعبه سر و کار با دل افتاده است	به کعبه بتکده من مقابل افتاده است
صدای پی جرس از بشنوی غریب مدان	که روح ما است بدنبال محمل افتاده است
پسند طالع اگر حرص این نگاه کند	صلیب زلف بتانم حمائل افتاده است
بعزم کعبه کنید اتفاق خلوتیان	که پیر صومعه را بار در گل افتاده است
نه کج ز مستی می کرده قبله باده فروش	دلش بگوشه میخانه مائل افتاده است
شکسته بر ورق جبهه تو نامه حکیم	که ابروان ترا عقده مشکل افتاده است
حریف بین چه براحت بساط می چیند	ز نیزه بازی افلاک غافل افتاده است
حریم خاک چو قربانگه منا دیدم	که هر طرف نگری صید بسمل افتاده است
یکی بگو عزیزان شهر سیر سخن	ببین که نقش اطها چه باطل افتاده است
هجر دان سبکبیر از جهان رفتند	گهر بقعر یم و خس بساحل افتاده است
گدای پیر مغان شو که بادشاه و فقیر	بر آستانه میخانه سائل افتاده است

خبر ز حال نظیری پیش بین نرسد
که او بوادی درخش بمنزل افتاده است

دوشم بر سوز دل و سینه براتم دادند	سر چشمه ببرید و حیاتم دادند

نالہ کردم بہ نہان عشوہ خموشم کردند … گریہ کردم ز شکر خندہ نباتم دادند

ور دو صاف غم و شادی بمن ارزانی شد … تا خم و خمکدۂ عشق براتم دادند

پارہ پارہ جگر طور ز غیرت خون شد … کہ گہی بودم و چون کوہ ثباتم دادند

گرسنہ دیدہ تر از مفلس کنعان بودم … خواجہ گشتم کہ از آن حسن زکاتم دادند

تا بمقصد سپرم کشتی مشتاقان را … از خضر همت و از نوح نجاتم دادند

اخترم شعشعہ بر چرخ **نظیری** زدہ است
کس چہ داند کہ چہ عالی درجاتم دادند

کنم بے بادہ بدمستی کہ سودائے دگر دارم … بساقی تلخ می گریم کہ دل جائے دگر دارم

نظر گردد حجاب آنجا کہ من دیدارے بینم … نہان از چشم ظاہر بین تماشائے دگر دارم

بردے عقل ریزم مزد عقل کار فرمان را … کہ غیر از کار او ہر سر تقاضائے دگر دارم

ندانم یا کہ در حیرت فہم ہمین مقدارے دانم … کہ با خود ہر نفس آشوب و غوغائے دگر دارم

حدیث طور از من پرس از محمل چہ می پرسی … کہ من پے بر پے مجنون صحرائے دگر دارم

بمژگان ابر سیرابم بشارت کوہ و صحرا را … کہ در ہر قطرہ آب دیدہ دریائے دگر دارم

چہ داند فہم کوتہ بال جولانگاہ شوقم را … کہ او را ہر دگر وقت بہ سمت وزن رجائے دگر دارم

خرد را نیست در سودای من یک ذرہ گنجائی … کہ او را ہر دگر گرد دست و من را سودای دگر دارم

نظیری بر تر از مطلب بجز در جان است ہمت را
کہ برتر از تمنا من تمنائے دگر دارم

لبسے الطاف احسان کرد حیرانی چه دید از من
گلم را نبود سرشت عشق خود را آفرید از من

عنایتهای پنهانیش را گویم معاذ الله
بجز از دیگرے یوسف که بتوانی خرید از من

خیال او لب لب دیدن و درد دلم را
بصد شمشیر نتوان یکسر مو را برید از من

سخن شوریده می آید نمی دانم چه می گویم
ترش می بینم آن رو را اگر حرفے شنید از من

بهارے بر سرم بگذشت تخم از گلم نشگفت
همان خاکم که دائم خار کلفت می دمید از من

تقاضا بر تقاضا چون توانم لب فرو بستن
در هفت آسمان را عشق میخواهد کلید از من

ز دیگر کشتگان خود را چون غلطیده تر خواهم
که در روز جزا مظلوم تر نبود شهید از من

بمحشر هر کسی کارے دهر باسے و باز ایسے
من را آبلے صحرائی که دائم می رمید از من

نظیری بس بلا زین آمد از فغان دلخراش آخر
خبر دهم تا بکے آزار دل خواهد رسید از من

به تسبیح و مصلا کرده ام میخانه آرائی
کنون از شاخ رنگین می کنم پیمانه آرائی

زبان وا گویش هم چه بند است حجاب خلوت را
بذکر یاهو و شاهد می کنم افسانه آرائی

بدست فکر از هم می کشایم تار گیسوئی
ز عاشق خوش بود شایستگی جانانه آرائی

مگر یار به مسافر گشته من یا خوی آید
که جان در حجره آرائیست دل در خانه آرائی

بطاعات غزل ذوق آشنائی دل نمی گردد
بزیب عاریت تا کے کنم بیگانه آرائی

جمال عیش دنیا تیرتر از جلوه برق است
کند شمع از فروغ سوختن پروانه آرائی

نشد شاد از بهار دهر کین زال فریبنده
ببرگ و شور عالم می کند کاشانه آرائی

گهی گل ریزدم در بر گهی سنگم زند بر سر
بلی می زیبد از مستان جبین دیوانه آرائی

بلا شد در کمین حسن خال و خط ما هوشمندان را
بعشق ما که صیاد دام و دانه آرائی

دلم از هر نگاهش سینه آشوب دگر دارد
پری در چشم مجنون می کند ویرانه آرائی

نظیری با المرش اکنون نه بخشد قدر عاقل را
بزیب فضل و دانش خود بود فرزانه آرائی

غزلیات میرزا محمد علی صائب تبریزی

سهل مشمر همت اسیران تدبیر را
گر کمان بال پر پرواز باشد تیر را

دشمن خونخوار را کوته باحسان ساز دست
پیچ زنجیرست جوهر از پی برش نباشد شمشیر را

حسن را خط غبارش بی‌نیاز از زلف کرد
احتیاج دام نبود خاک دامنگیر را

عقل کامل می‌شود از گرم سرد روزگار
آب و آتش میکند صاحب جوهر شمشیر را

با دلیها نیست عاجز نالی از آهن دلان
نیست در دلها سرایت ناله زنجیر را

ریشه نخل کهن‌سال از جوان افزون ترست
بیشتر دلبستگی باشد بدنیا پیر را

در گذر از چشم پوشیدن که شد دور از کمان
تیر تا پوشید چشم حلقه در زنجیر را

عالمی را کشت و دست تیغ او رنگین نشد
تیزی شمشیر پاک از خون کند شمشیر را

خنده گر ز دل نیست چون سوفار نتواند گشود
عقده پیکان زهرآلود از دل تیر را

سالها شد با گرفتاری بهم پیچیده‌ایم
چون کند آب روان از خود جدا زنجیر را

جوی شیر از قدرت فرهاد می‌بخشد خبر
می توان در زخم دیدن جوهر شمشیر را

در حرم هر کس گناهی کرد حدش می زنند
نگذراند عشق از اهل محبت تقصیر را

می رسد آزار بدگوهر به زندگان فزون
زخم اول بر نیام خود بود شمشیر را

کشور دیوانگی امروز معمور از من است
من بپا دارم بنای خانه زنجیر را

نیست صائب ممکن از دل عقدهٔ غم وا شود
ناخنی تا هست در کف پنجهٔ تدبیر را

به دنیا ساختم مشغول چشم روشن دل را
به این مشت گل مسدود کردم روزن دل را

ندانستم که خواهد رفت چندین خار در پایم
شکستم بی‌سبب در خرقهٔ تن سوزن دل را

فریب چشم خوردم گشتم در گل نشست آخر
همی ماندم بجا گر می‌گرفتم دامن دل را

مرا گر بیند در دوزخ کند افسوس جا دارد
که بی برگ ثمر کردم نهال ایمن دل را

ولی از سنگ خارا گوشه‌ای از آهن است آخر
که با این گوش دل نتوان شنیدن شیون دل را

اثر پیدا از شب چون به سر مغز استخوان من
به آه آتشین تا نرم کردم آهن دل را

ندانستم که خواهد شد سیه عالم به چشم من
عبث بر باد کردم خرمن [illegible] دل را

حیات تازه دادی از غذا چون خضر میخواهم
که پاک از سبزهٔ بیگانه سازم گلشن دل را

خورد را تیر پرواز از رطل گران باشد
نگیرد کوه غم دامان از خود رفتن دل را

نمی‌شد تنگ چون دست بخیلان پردهٔ چشمت
اگر می‌دید یکبار آفتاب روشن دل را

ز آتش طلعتان باغ و بهاری داشتم صائب
ندیدم روز خوش تا سرد کردم گلخن دل را

به نامرادی ما عشق مایل افتاده است
دگر نه مطلب کونین در دل افتاده است

در آن محیط که هم دور باش معنی نیست
کف از سبکسری خود به ساحل افتاده است

همان که در طلبش رفته‌ام ز خویش برون
تمام روز به همخانهٔ دل افتاده است

مرا که دست ز دل از کار رفته است چه سود
که دست یار به دوش حمائل افتاده است

ز عاجزانه نگاهم ز دست قاتل تیغ
به روی خاک مکرر چو بسمل افتاده است

سیه دلی که ترا بسته است بند قبا
ازان لطافت اندام غافل افتاده است

زهی به همت خشک ای فقیر قانع شو
که کار ما به جوانمردی دل افتاده است

عجب که گریهٔ ما در دلش اثر نکند
که دانه پاک و زمین سخت قابل افتاده است (نکند)

ز بزم وحشت پروانه می کشد آثار
وگرنه شمع مکرر بمحفل افتاده است

نظر ز حال فرو ماندگان دریغ مدار
ترا که چشم به دیدار منزل افتاده است

بخاکساری افتادگان نمی خندد
کسی که یک دو قدم در پی دل افتاده است

به تخم سوختهٔ ما چه می تواند کرد
زمین میکده هر چند قابل افتاده است

بشوخی مژهٔ یار می توان ره برد
ز رخنهای نمایان که در دل افتاده است

نشسته است بگل بارها سفینهٔ چرخ
بگو چه کم که مرا رخت در گل افتاده است

نصیب کشتهٔ عشق از بهشت جاویدان
همین بس است که در پای قاتل افتاده است

نظر ز حلقهٔ فتراک بر نمی دارم
که این دریچه بجنت مقابل افتاده است

ز آتشین رخ صائب گمان مبر در دل
که آتش بگریبان محفل افتاده است

قدح لبریز چون شد از شراب ناب می لرزد
به قدر آب بر خود گوهر [illegible] می لرزد

چنان بر آشنایان تنگ وقت می لرزم
که بر آیینه ها [illegible] سیماب می لرزد

نیفگنده است پیری خواجه را این رعشه بر اعضا / که از دلبستگیها بر سر اسباب می لرزد

نه در بتخانه ها ناقوس بیتاب است از آزان کافر / دل قندیل هم در شیشهٔ محراب می لرزد

نه لرزد هیچ کس بر دولت بیدار در عالم / بعنوانیکه دل بر دیدهٔ بیخواب می لرزد

چه شد گر عشق را بر عاشقان دل مهربان باشد / که بر هر ذرهٔ خورشید عالمتاب می لرزد

ز عریانی عرق می ریزد از درویش صاحبدل / توانگر در سمور و قاقم و سنجاب [illegible] می لرزد

مبادا [illegible] چشمان عقده در کار کسی بندد / ز طوفان بیش بر خود کشتی از گرداب می لرزد

سراپا دست شو چون عمر در تسکین ما ناصح / که هر عضوی ز عاشق چون دل بیتاب می لرزد

بکن در بزم وصل از بیقراری منع من صائب
که از برق تجلی کوه چون سیماب می لرزد

آنکه منع من [illegible] ز صهبا می کرد / لب میگون ترا کاش تماشا می کرد

دل پرخون مرا گر آبله بیرون می داد / از گهر بادیه را دامن صحرا می کرد

آنکه میگفت که در پردهٔ کفر ایمان نیست / روی نوخط ترا کاش تماشا می کرد

گر نمی بود تماشای غزالان [illegible] / گرد ما را که درین بادیه پیدا می کرد

گر ز افتادگی این راه نمی شد کوتاه / دوری کعبهٔ مقصود چه با ما می کرد

وصل جاوید حباب نظر آگاه ست / قطره تا سفری کاش ز دریا می کرد

مردم از عشق مراد دو جهان می جستند
صائب از عشق همان عشق تمنا می کرد

سکندر نامهٔ نظامی

پیروزی یافتن اسکندر بر دارا و کشته شدن دارا

جهان گرچه آرامگاهی خوش است	شتابنده را پای در آتش است
دو در دارد این باغ آراسته	در و بند از این هر دو برخاسته
درآ از در باغ و بنگر تمام	ز دیگر در باغ بیرون خرام
اگر زیرکی با گلی خو مگیر	که باشد بجا ماندنش ناگزیر
دمی را که داری به شادی بسنج	که آینده و رفته هیچ است و هیچ
نیایم آمده از پی دل خوشی	نگردم پی رنج و محنت کشی
خران را کسی در عروسی نخواند	مگر وقت آن کآب و هیزم نماند
گزارندهٔ نظم این داستان	سخن راند بر سنت راستان
که چون آتش روز روشن گذشت	پر از دود شد گنبد تیزگشت
شب اژدها بربست پیرایه	شگفتی بود نور در سایه
طلایه ز لشکرگه هر دو شاه	شده پاسدارنده تا صبحگاه
بیاسودگی آمد شدن چون خراس	نیاسوده دراج از بانگ پاس

بسا خفته کز هیبت پیل مست — سراسیمه از ساعت هر خواب جست
غنوده تن مردم از رنج و تاب — نظر هر زمانی در آمد ز خواب
نیالیش کسان هر دو لشکر براز — که ای کاشکی بودی این شب دراز
مگر کان درازی نمودی درنگ — بدیدی پدید آمدی روز جنگ
سگالش چنان شد دو کوشنده را — که ریزند صفرای جوشنده را
چو خورشید روشن برآرد کلاه — پدید از گرد و سپید از سیاه
دو خسرو عنان در عنان آورند — ره دوستی در میان آورند
بآرزم و رنو شنودی از یک دگر — بپایند وزان برنتابند سر
چو دارا دران داوری رای جست — دل رای زن بود در رای سست
سوی آشتی کس نشد رهنمون — نمودند رایش به شمشیر و خون
که ایرانی از رومی نیش خورده — بقایم کجا ریزد اندر نبرد
چو فردا فشاریم در جنگ پای — ز رومی نمانیم یک تن بجای
بدین عشوه داد اندیشه را شکیب — یکی بر دلیری یکی بر فریب
همان قاصدان پیش کردند [illegible] — که بر خون ادبسته بودند [illegible]
سکندر [illegible] — که چون پشت دارد دران ترکتاز
خیال دو سرهنگ را پیش داشت — جز آن خود که سرهنگی خویش داشت
چنین گفت با پهلوانان [illegible] — [illegible] ازین [illegible] سخت [illegible]

بکوشیم کوشیدنی مردوار — رگ جان بکوشش کنیم استوار
اگر دست برد بهم ماراست ملک — دگر باشد هم آن داراست ملک
قیاست که پوشیده از رای ماست — بود روز آن زند فردای ماست
به اندیشهای چنین هولناک — دو لشکر غنودند با ترس و باک
چو گیتی در روشنی باز کرد — جهان بازی دیگر آغاز کرد
بآتش بدل گشت مشت شرار — کلیچه شد آن سیم گاورس دار
درآمد بجنبش دو لشکر چو کوه — کز ان جنبش آمد جهانی ستوه
فریدون نسب شاه بهمن نژاد — چو برخاست از اول بامداد
همه ساخت لشکر به ترتیب جنگ — برآراست از جیبه تیر خدنگ
ز پولاد صد کوه بر پای کرد — بسپایش از گنج را جای کرد
چو بر میمنه ساز در گشت کار — همان میسره شد چو روئین حصار
جناح از هوا در زمین برد میخ — پس آهنگ شد بر زمین پای میخ
جهاندار در قلب گه کرد جای — درفش کیانیش بر سر بپای
سکندر که تیغ جهان سوز داشت — چنان تیغی از بهر این روز داشت
برانگیخت رنگی چو بارنده میغ — تگرگش زپیکان و باران ز تیغ
جناح سپه را بگردون کشید — ستم بارگی بر سر خون کشید
گرانمایگان را بر انسان که خواست — بفرمود رفتن سوی دست راست

گروهے که پرتابیان ساخت شان | چپ انداز شد جیب افشانشان
بسان اسپواران درگاه را | گزینشان بود ایمنی شاه را
بقلب اندرون داشت با خویشتن | چو پولاد کوهی ستادن چو پیلتن
برآمد ز قلب دو لشکر خروش | رسید آسمان را قیامت بگوش
عقابی بسر پیچ چون تند شیر | درآمد بجنبش اژدهاے دلیر
ز شوریدن نالۂ کرناے | درافتاد تب لرزه بر دست و پاے
ز فریاد رویین خم اندر نبرد پیل | نفیر نوشگان برآمد ...
ز بس بانگ شیپور زهره شگاف | بدرید زهره به پیچید ناف
ز غریدن کوس غالی دماغ | زمین لرزه افتاد در کوه و راغ
درآمد بنجران سر بید برگ | گشاده بر در روزن درع و ترگ
ز بس تیر باران که آمد بجوش | فگند ابر بارانی خود ز دوش
گر آن تیر باران کنون آمدے | بجاے نم از ابر خون آمدے
خروشیدن کوس و یکسر طاس | بنوشنده را داد بر جان هراس
جلاجل زنان از نواهاے زنگ | برآورده خون از دل خاره سنگ
بجنبش درآمد دو دریاے خون | شد از موج آتش زمین لاله گون
ز شیر کر ... آمد آرا ستیز | غبارے شد از جاے جمله ستیز
یا بر در آمد کمان را شکنج | شتابان شده تیر چون مار گنج

ستیزنده از تیغ سیماب ریز … چو سیماب گرده گریزا گریز
ز پولاد پیکان پیکر شکن … تن کوه لرزید بر خویشتن
ز بس زخم پولاد خارا ستیز … زمین را شده استخوان ریز ریز
ز نوک سنان چرخ دولاب رنگ … ز پرگار گردش فرو ماند تنگ
ز بس بر دهن تاختن انداختن … نفس را نه راه برون تاختن
سنان در سنان رسته چون نوک خار … سپر بر سپر بسته چون لاله زار
گریزندگان را دران رستخیز … نه روی رهائی نه راه گریز
سواران همه تیر پرداخته … گهی تیر و گه ترکش انداخته
دران سلخ آدمی زادگان … زمین گشت کوه از بس افتادگان
بجان برد خود هر کسی گشت شاد … کس از کشتن کس نیاورد یاد
ندارد کسی سوگ در حرب گاه … نه کس جز قراگنده پوشد سیاه
سخن گو سخن سخت پاکیزه راند … که مرگی با انبوه را جشن خواند
چو مرگ از یکی تن بر آرد هلاک … شود شهری از گریه اندوهناک
بمرگ همه شهر نیز شهر دور … نگرید کسی گو بود ناصبور
ز بس کشته برکشته مردان مرد … شده راه بر بسته بر ره نورد
بران دجله خون بلند آفتاب … چو نیلوفر افگند زورق بر آب
سنان سکندر دران داوری … سبق برد بر چشمه خاوری

شرارے کہ شمشیر دارا فگند
تپش در دل سنگ خارا فگند

چو لشکر بہ لشکر در آمیختند
قیامت ز گیتی بر انگیختند

پراگندگی در سپاه اوفتاد
پژوهش در آرزم شاه اوفتاد

سپہ چون پراگنده شد سست چنگ
فراخی در آمد بہ میدانِ تنگ

کس از خاصگان پیش دارا نبود
کزو در دل کس مدارا نبود

دو سرهنگ غدار چون پیل مست
بران پیلتن برگشادند دست

زدندش یکے زخم پہلو گذار
کہ از خون زمین گشت چون لالہ زار

در افتاد دارا بدان زخم تیز
ز گیتی بر آمد یکے رستخیز

درختِ کیانی در آمد بخاک
بغلطید در خون تن زخمناک

بہ یکجہ تنِ نازک از درد و داغ
چہ خویشی بود باد را با چراغ

کشندہ دو سرهنگ شوریدہ رائے
بہ نزدِ سکندر گرفتند جائے

سر آتش زد دشمن بر انگیختیم
باقبال شہ خونِ او ریختیم

بیک زخم کردیم کارش تباه
[illegible] نقد اک شاه

بیا تا بہ بینی و باور کنی
[illegible] بارگی تر کنی

چو آمد زمان آنچہ کردیم راست
[illegible] گفتی بیاور بجاے

بجا بخشش گنجے کہ [illegible] رفتہ
[illegible] کہ خود گفتہ

سکندر چو دانست کان گمرهان
دلیرند بر خونِ شاهنشهان

پشیمان شد از کرده پیمان خویش | که برخاستش عصمت از جان خویش
شد و میر را امیدواری ز مرد | که هم سال را سر در آید بگرد
نشان جست کان کشور آرای کی | کجا خوابگه دارد از خون و خوی
دو بیداد پیشه براه اندرون | به بیداد خود شاه را رهنمون
چو در موکب قلب دارا رسید | ز موکب روان هیچکس را ندید
تن مرزبان دید در خاک و خون | کلاه کیانی شده سرنگون
سلیمانی افتاده در پای مور | همان پشه کرده بر پیل زور
به بازوی بهمن بر آسوده مار | ز رویین تن افتاده اسفندیار
بهار فریدون و گلزار جم | به باد خزان گشته تاراج غم
نسب نامه دولت کیقباد | ورق بر ورق هر سوی برده باد
سکندر فرود آمد از پشت بور | در آمد ببالین آن پیل زور
بفرمود تا آن دو سرهنگ را | دو گرز زخمه خارج آهنگ را
بدارند بر جای خویش استوار | خود از جای جنبید شوریده وار
ببالین گه خسته آمد فراز | ز روی کیانی گره کرد باز
سر خسته را بر سر ران نهاد | شب تیره بر روز رخشان نهاد
فرو شست خون از تن خوابناک | بدو گفت برخیز ازین خون و خاک
چو دارا بر ویش نظر کرد دید | بسوز جگر آه از دل کشید

چنین گو دارا بخسرو جواب | که بگذار تا سر نهم من بخواب

رها کن که در من رهایی نماند | چراغ مرا روشنایی نماند

سپهرم بدان گونه پهلو درید | که شد در جگر پهلوم ناپدید

تو ای پهلوان کامدی سوی من | نگهدار پهلو ز پهلوی من

که با اینکه پهلو دریدم چو تیغ | همی آید از پهلوم بوی تیغ

سر سروران را رها کن ز دست | تو مشکن که ما را جهان خود شکست

چه دستی که با ما درازی کنی | بتاج کیان دستبازی کنی

نگهدار دستت که دار است این | نه پنهان چو روز آشکار است این

چو گشت آفتاب مرا روی زرد | نقابی بمن درکش از لاجورد

ببین سرورا در سرافکندگی | چنان شاه را در چنین بندگی

دریغا بسندم از زحمت آزاد کن | بآمرزش ایزدی یاد کن

زمین را منم تاج تارک نشین | ملرزان مرا تا نه لرزد زمین

رها کن که خواب خوشم می برد | زمین آب و چرخ آتشم می برد

بگردان سر خفته را از سریر | که گردون گردان برآرد نفیر

زیان من اینک رسد بیگمان | رها کن بکام خودم یک زمان

اگر تاج خواهی ربود از سرم | یکی لحظه بگذار تا بگذرم

چو من زین ولایت کشادم کمر | تو خواه افسر از من ستان خواه سر

سکندر بنالید کاے تاجدار — سکندر منم چاکر شہریار
نخواہم کہ بر خاک بودے سرت — نہ آلودہ خون شدے پیکرت
ولیکن چہ سوداست کاین کار بود — تا سعی ندارد درین کار سود
اگر تاجور سر برافراختے — کمر بند با چاکری ساختے
دریغا بدریا کنون آمدم — کہ تا سینہ در موج خون آمدم
چرا مرہم را نیفتادسم — چرا پے نکردم درین راہ گم
مگر نالہ شاہ نشنیدمے — نہ روے چنین روز را دیدمے
بداراے گیتی بدانائے راز — کہ دارم بہ بہبود دارا نیاز
ولیکن چو بر شیشہ افتاد سنگ — کلید در چارہ ناید بچنگ
دریغا کہ از نسل اسفندیار — ہمین بود بس ملک را یادگار
چہ بودے کہ مرگ آشکارا شدے — سکندر ہم آغوش دارا شدے
چہ سودست مردن نشاید بزور — کہ پیش از اجل رفت نتوان بگور
بہ نزدیک من یک سرمُوے شاہ — گرامی تر از صد ہزاران کلاہ
گر این زخم را چارہ دانستمے — طلب کردمے تا توانستمے
مبادا کہ از رنگ شاہنشہی — زدارائے دولت بماند تہی
چراغی نکو بد برین تاج و تخت — کہ دارندہ را بر درافگند رخت
مبادا آن گلستان کہ سالار او — بدین خستگی باشد از خار راہ

تغیر از جهانے که دارا گذشت — نه پنهان چو روز آشکارا گذشت
بچاره گری چون ندارم توان — کنم نوحه بر یاد سرو روان
چه تدبیر داری تو رائے تو چیست — امید از که داری و بیمت ز کیست
بگو هر چه خواهی که فرمان کنم — بچاره گری با تو پیمان کنم
چو دارا شنید این ز همدل نواز — بخواهش گری دیده را کرد باز
بدو گفت کای بهترین بخت من — سزاوار پیرایه تخت من
چه پرسی ز جانے بجان آمده — گلے در سموم خزان آمده
جهان شربتے هر یک از تلخ سرشت — بجز شربت ما که بر تخ بنشست
ز بے آبیم سینه سوزد درون — قدم تا سرم غرق دریاے خون
چو برقے که در ابر دارد شتاب — لب از آب خالی و تن غرق آب
سبوئے که سوراخ دارد نخست — بموهم و سر لشکم نگردد درست
جهان غارت از بهر ما مے برد — یکے آرد و دیگرے مے برد
نه زو ایمن آنان که هستند نیز — نه آنانکه رفتند رستند نیز
ببین روز من راستی پیشه کن — تو نیز از چنین روز اندیشه کن
چو هستی به چند من آموزگار — بدین روز ننشاندت روزگار
نه من سر به بهمن سپردم کلاه — بخاریدن سر نگردش رها
نه اسفندیار جهانگیر گرد — کز انچشم زخم جهان جان نبرد

چو در نسل ما کشتن آمد نخست | کشنده نسب کرد بر من درست

تو سرسبز بادا به شاهنشهی | که من کردم از سبزه بالین تهی

چو درخواستی کارزوی تو چیست | بوقتی که بر من بباید گریست

سه چیز آرزو دارم اندر نهان | بر آید باقبال شاه جهان

یکی آنکه بر کشتن بیگناه | تو باشی درین داوری دادخواه

دوم آنکه بر تخت و تاج کیان | چو حاکم تو باشی نیاری زیان

دل خود بپردازی از تخم کین | نه پردازی از تخم دارا زمین

سوم آنکه بر زیردستان من | ستم نکنی در شبستان من

همان روشنک را که دخت منست | بدان نازکی دست بخت منست

بهم خوابی خود کنی سربلند | که فرخ بود گوهر ارجمند

دل روشن از روشنک برمتاب | که با روشنی به بود آفتاب

سکندر پذیرفت زو هرچه گفت | پذیرنده برخاست گوینده خفت

کبودی و کوری درآمد بچرخ | که لعبتها در اکره‌ای کاخ و کرخ

درخت کیان را فروریخت بار | کهن دو درخت برومند اسفندیار

چو سهر از جهان مهربانی برید | سپهر شه ماند با تربت شد ناپدید

سکندر بران شاه فرخ نژاد | شبانگاه بگریست تا بامداد

دریده بر خویشتن نوحه کرد | که او را همان زیر پا پست خود

چو روز دگر صبح ابلق سوار — طویله برون زد برین مرغزار
سکندر رفیقی نمود کارساز — برندش بجای نخستینه باز
ز هر سو در آن گنبد سنگ بست — مهیاش کردند جای نشست
چو خلوتگهش آنچنان ساختند — ازو زحمت خویش پرداختند
تنومند را قدر چندان بود — که در خانه ارکان آن جان بود
چو بیرون رود جوهر جان ز تن — گریزد ز همخوابه خویشتن
چراغی که بادی در او در دمی — چه بر طاق ایوان چه روی زمی
اگر بر سپهری دگر در مغاک — چو خاکی شوی عاقبت زیر خاک
بسا ماهیان کو شود خورد مور — چو در خاک شور افتد از آب شور
چنین است رسم این گذرگاه را — که دارد بآمد شد این راه را
یکی را در آرد به هنگامه تیز — یکی را ز هنگامه گوید که خیز
مکن زیب این لاجوردی بساط — باین مهرهٔ کژ باژگون نشاط
که رویت کند سیب با دار زرد — کبودت کند جامه لاجورد
تذروی که در شهر شیران بود — بمرگ خودش خانه ویران بود
چو مرغ از پی کوچ بر کش جناح — مشو بسته با لح اندرین سنگلاخ
بزن برق وار آتشی در جهان — جهان را ز خود دار رهان و رهان
سمندر چو پروانه آتش دو دست — دوا یک این کهن انگشت آن خود پرست

خرے جو زمی خورد بر جاے جو / خر افتاد و جان داد و خربنده ده
اگر شاه ملک است وگر ملک شاه / همه راه هیچ است یا هیچ راه
کرد انکه این خاک دیرینه دور / بهر غارے اندر چه دارد زغور
زر از کیسه تو برآرد خروش / سبوے نو از تهی آید بجوش
کهن کیسه شد خاک پنهان شکنج / که هرگز برون نارد آواز گنج
که داند که این دخمه دام و دد / چه تاریکیها دارد از نیک و بد
چه نیرنگ با بخردان ساخت است / چه گردن کشان را سر انداخته است
فلک نیست یکسان هم آغوش تو / طرازش دو رنگ است بر دوش تو
گهت چون فرشته بلندی دهد / گهت با دوان دست بندی دهد
شبانگه بنا نیست نارد بیاد / کلیچه چو گردون دهد بامداد
چه باید درین هفت چشمه غراش / ز بهر جوے چند مردن سپاس
چو خضر از چنین روزی روزه گیر / چو هست آب حیوان چه خرما چه شیر
ازین دیو مردم که دام و دد اند / همان شو که هم صحبت [illegible] اند
سپے گور گز دشت با نان گم است / ز نامردمی [illegible] مردم [illegible] است
گوزن گزا زنده در خرخسراند / ز مردم گریزند [illegible] کوه [illegible]
همان شیر کو جاے در بیشه کرد / ز [illegible] اندیشه کرد
نگر گوهر مردمی گشت خرد / که [illegible]

اگر نقش مردم نخوانی شگرف / بگوئی که مردم چنین است حرف

بچشم اندرون مردمک را کلاه / هم از مردن مردنی شد سیاه

نظامی بجادو شکاری بپیچ / به گفتار ناگفتنی بر مپیچ

چو هم رشتهٔ خفتگانی خموش / فرو خسپ یا پنبه در نه بگوش

بیاموز ازین مهرهٔ لاجورد / که با سرخ سرخ است با زرد زرد

شبانگه که صد رنگ بندد نگار / بر آید بصد دست چون نوبهار

سحرگه که یک چشمه یابد کلید / بآئین یکسا چشمی آید پدید

بیا ساقی آن خون رنگین رز / در افگن بمغزم چو آتش بجز

مے کز خودم پاسے لغزی دهد / چو صبحم بتاریخ دو مغزی دهد

شاهنامهٔ فردوسی

لشکر آراستن تورانیان و ایرانیان

چو از کوه بفروخت گیتی فروز — دو زلف شب تیره بگرفت روز
از آن چادر قیر بیرون کشید — بدندان لب ماه در خون کشید
تبیره برآمد ز پرده سرای — برفتند گردان لشکر ز جای
سپهدار هومان به پیش سپاه — بیامد همی کرد هر سو نگاه
که ایرانیان را که یار آمدست — که خرگاه و خیمه بکار آمدست
ز پیروزه دیبا سراپرده دید — فراوان بگرد اندرون پرده دید
درفشی درفشان سپید از پیش — همان گردش اختر آمد به پیش
سراپرده دید دیگر سیاه — درفش درفشان بگردار ماه
فریبرز کاوس با پیل و کوس — فراوان زده خیمه نزدیک طوس
بیامد به پیران پر از غم بگفت — که شد روز بازار رنج و بلا جفت
از ایران دو ده دار و بانگ خروش — فراوان ز هر شب فزون بد بگوش
به تنها برفتم ز خیمه نگاه — بلشکر بهر جای کردم نگاه

از ایران فراوان سپاه آمدست	بیاری برین رزمگاه آمدست
ز دیبا یکی سبز پرده سرای	یکی اژدها فش درفشی بپای
سپاهی بگرد اندرش زابلی	سپردار و با خنجر کابلی
گمانم که رستم ز نزدیک شاه	بیاری بیامد برین رزمگاه
بدو گفت پیران که بد روزگار	اگر رستم آید برین کارزار
چنان دان که یکتن نباشیم شاد	گر اینجایگاه آید آن دیوزاد
نه کاموس ماند نه خاقان چین	نه شنگل نه گردان نه توران زمین
هم آنگه ز لشکرگه اندر کشید	بیامد سپه را همه بنگرید
وز انجا دمان پیش کاموس شد	بنزدیک منشور و فرطوس شد
چنین گفت پیران بکاموس گرد	که ای نامبردار جنگی بخرد
که شبگیر از ایدر برفتم بگاه	بگشتم همه گرد ایران سپاه
بیاری فراوان سپاه آمدست	بسی نامور کینه خواه آمدست
گمانم که آن رستم پیلتن	که گفتم همی پیش این انجمن
بیاری بیامد کنون کینه خواه	ز نزدیک شاه ایران سپاه
بدو گفت کاموس کای پرخرد	دلت یکسر اندیشهٔ بد برد
چو نادان که کیخسرو آمد بجنگ	مکن خیره دل را بدین کار تنگ
ز رستم چه رانی تو چندین سخن	ز زابلستان یاد هرگز مکن

تو ترسانی از رستم نامدار	نخستین از و من برآرم دمار
درفش مرا گر ببیند بجنگ	دلش ماتم آرد بهنگام جنگ
برو لشکر آرای و برکش سپاه	درفش اندر آور بآوردگاه
چو من با سپاه اندر آیم بجنگ	نباید که باشد شما را درنگ
ببینی تو پیکار مردان کنون	شود دشت یکسر چو دریای خون
برافرازم این تیغ و گوپال را	ببرم سر رستم زال را
دل پهلوان زان سخن شاد گشت	ز اندیشهٔ رستم آزاد گشت
بیامد دلی شاد و رای درست	روان را بآب دلیری بشست
سپه را همه ترگ و جوشن بداد	همیکرد گفتار کاموس یاد
وزان جایگه پیش خاقان چین	بیامد ببوسید روی زمین
بدو گفت شاها انوشه بدی	خرد را باندیشه توشه بدی
سپردی یکی راه دشوار دور	خریدی چنین رنج با رانبسود
از ایشان بآزرم افراسیاب	گذشتی بکشتی ز دریای آب
سپاه از تو دارد همی پشت راست	چنان کن که از گوهر تو سزاست
بیارای پیلان برنگ درای	جهان کن از ناله کرنای
من امروز جنگ آورم با سپاه	تو با پیل و با کوس در قلبگاه
نگهدار پشت سپاه مرا	بابر اندر آور کلاه مرا

چنین گفت کاموس جنگی بمن / که تو بشنو و باش ازین انجمن
یکی سخت سوگندهای دراز / بخورد و برآهیخت گرز از فراز
که امروز من جز برین گرز جنگ / بجویم دگر بار داز ابر سنگ
چو بشنید خاقان بزد کرنای / تو گفتی که دارد مگر خاک پای
ز بانگ تبیره زمین و سپهر / بلرزید وز ایشان بپژمرد مهر
بفرمود تا مهد بر پشت پیل / ببستند و شد روی گیتی چو نیل
بیاورد گرازان بقلب سپاه / شد از گرد گردون چو ابر سیاه
خروشیدن زنگ هندی درای / همی دل برآورد گفتی ز جای
زمین تخت فیروزه بر پشت پیل / در افشان بکردار دریای نیل
بچشم اندرون روشنائی نماند / همی ساروان آشنائی نماند
پر از خاک شد چشم و کام سپهر / تو گفتی بشب اندر اندود چهر
چو خاقان بیامد بقلب سپاه / بچرخ اندرون ماه گم کرد راه
ز کاموس چون کوه شد میمنه / کشیدند [illegible]
سوی میسره نیز پیران برفت / برادرش هومان و کلباد تفت
چو رستم بدید آنکه خاقان چه کرد / بیاراست در قلب جای نبرد
بفرمود تا طوس بربست کوس / بیاراست لشکر چو چشم خروس
چنین گفت رستم که گردان سپهر / ببینیم تا بر که گردد بمهر

چگونه بود گردش آسمان گر ازین بزرگان سر آید زمان
درنگی نبود دم براه اندکی سه منزل همی کرد در خشم یکی
کنون سخت آن بارکش کوفتست ز راه و ز رنج اندر آشوفتست
نیارم برو کرد نیرو بسی شدن جنگ جستن به پیش کسی
یک امروز در جنگ یاری کنید برین دشمنان کامگاری کنید
ببینیم فردا که تا چون شود گر از اختر بخت پر خون شود
سپهبد بزد نای و رویینه خم خروش آمد و ناله گاو دم
بیاراست گودرز بر میمنه فرستاد بر کوه چار آینه
فریبرز کاوس بر میسره جهان چون نیستان شده یکسره
بقلب اندرون طوس نوذر نژاد زمین پر ز خاک و هوا پر ز باد
جهان شد بگرد اندرون ناپدید کسی از یلان خویشتن را ندید
بشد پهلوان تا سر تیغ کوه بدید ار خاقان و توران گروه
سپه دید چندانکه دریای روم از ایشان نمودی چو یک مهره موم
کشانی و شگنی و هری سپاد دگرگونه جوشن دگرگون کلاه
چغانی و چینی و سقلاب هند کیانی و رومی و نهری و سند
زبانی دگرگون بهر گوشه درفشی نو آیین و نو نوشته
ز پیلان و آرایش تخت عاج همان یاره و افسر و طوق و تاج

جهان بود یکسر چو باغ بهشت — بدیدار ایشان چه خوب و چه زشت
بران کوه سر ماند رستم شگفت — بهر گشتن اندیشه اندر گرفت
که تا چون نماید بما چرخ مهر — چه بازی کند چرخ گشته سپهر
بنالید کای کردگار بلند — بگیتی تو ای برتر از چون و چند
نگارندهٔ گونا گون جانور — فروزندهٔ انجم و ماه و خور
درین رزم یاری ده ای بی نیاز — که بیچاره مانیم و تو چاره ساز
اگر بخت شد یارمندی دهد — بفیروزیم سربلندی دهد
فرود آمد از کوه دل بدنگرد — گذر بر سپاه سپهبد نکرد
همی گفت تا من کمر بسته ام — بیکسال یکجا نشسته ام
فراوان سپه دیده ام پیش ازین — ندیدم که لشکر بدی بیش ازین
بفرمود تا برکشیدند کوس — بجنگ اندر آمد سپهدار طوس
ازان کوه سر سوی هامون کشید — همی نیزه از کینه در خون کشید
همی نیمی از روز لشکر گذشت — کشیدند صف بر دو فرسنگ دشت
زگرد سپه روشنائی نماند — زخورشید شب را جدائی نماند
زنیزه زپیکان هوا تیره گشت — همی آفتاب اندران خیره گشت
خروش سواران و اسپان بدشت — زبهرام کیوان همی برگذشت
زجوشن سواران و زخم تبر — همی سنگ خارا برآورد پر

همه تیغ و ساعد ز خون گشته لعل　　همه روشان شده خاک در زیر نعل

دل مرد بد دل گریزان ز تن　　دلیران ز خفتان بریده کفن

بلشکر چنین گفت کاموس گرد　　که گر آسمان را بباید سپرد

همه تیغ و گرز و کمند آورید　　بدین رزمگاه بلند آورید

جهانجوی را جان بجنگ اندر است　　دگر زیر سرش زیر سنگ اندر است

نبرد رستم با اشکبوس و کشته شدن اشکبوس بدست رستم

دلیری که بُد نام او اشکبوس　　همی بر خروشید برسان کوس

بیامد که جوید ز ایران نبرد　　سر هم نبرد اندر آرد بگرد

ز گردان ایران هم آورد خواست　　ز جولان او در جهان گرد خاست

بشد تیز رهام با خود و گبر　　همی گرد رزم اندر آمد با بر

بر آویخت رهام با اشکبوس　　بر آمد ز هر دو سپه بوق و کوس

بران نامور تیرباران گرفت　　کمانش کمین سواران گرفت

جهانجوی در زیر پولاد بود　　بخفتانش بر تیر چون باد بود

بر آهیخت رهام گرز گران　　غمی شد ز پیکار دست سران

نبد کارگر گرز بر ترگ اوی　　اگر چند می جست خود مرگ اوی

بگرز گران دست بر اشکبوس　　زمین آهنی شد سپهر آبنوس

بزد گرز بر ترگ رهام گرد　　کله خود او گشت زان زخم خرد
چو رهام گشت از کشانی ستوه　　بپیچید از او روی و شد سوی کوه
ز قلب سپه اندر آشفت طوس　　بزد اسپ کاید بر اشکبوس
تهمتن برآشفت و با طوس گفت　　که رهام را جام باده است جفت
بمی در همی تیغ بازی کند　　میان یلان سرفرازی کند
چرا شد کنون روی چون سندروس　　سواری نبد کمتر از اشکبوس
تو قلب سپه را بآیین بدار　　من اکنون پیاده کنم کارزار
کمان را به بازو به زه برفگند　　به بند کمر بر بزد تیر چند
یکی تیر در دست ژنگ آبنوس　　خرامید و آمد بر اشکبوس
خروشید کای مرد جنگ آزمای　　هم آوردت آمد مبر باز جای
کشانی بخندید و خیره بماند　　عنان را گران کرد و او را بخواند
بدو گفت خندان که نام تو چیست　　تن بی سرت را که خواهد گریست
تهمتن بدو گفت کای شوم تن　　چه پرسی تو نامم در این انجمن
مرا مام من نام مرگ تو کرد　　زمانه مرا پتک ترگ تو کرد
کشانی بدو گفت بی بارگی　　بکشتن دهی تن بیکبارگی
تهمتن چنین داد پاسخ بدوی　　که ای بیهوده مرد پرخاشجوی
پیاده ندیدی که جنگ آورد　　سر سرکشان زیر سنگ آورد

بشهر تو شیر و پلنگ و نهنگ / سوار اندر آیند هر سه بجنگ
هم اکنون ترا ای نبرده سوار / پیاده بیاموزمت کارزار
پیاده مرا زان فرستاد طوس / که تا اسپ بستانم از اشکبوس
کشانی پیاده شود همچو من / بدو روی خندان شود انجمن
پیاده به از چون توسی صد سوار / برین دشت و این روز و این کارزار
کشانی بدو گفت کو بیت سلیح / نه بینم همی جز فریب و مزیح
بدو گفت رستم که تیر و کمان / ببینی کت اکنون سرآرد زمان
چو نازش باسپ گرانمایه دید / کمان را بزه کرد و اندر کشید
یکی تیر زد بر بر اسپ اوی / که اسپ اندر آمد ز بالا بروی
بخندید رستم بآواز گفت / که بنشین بنزد گرانمایه جفت
سزد گر بگیری سرش در کنار / زمانی برآسائی از کارزار
که نازیدنت بود با او بسی / ندارد چو تو نیز آزاد هم کسی
کمان را بزه کرد پس اشکبوس / تنی لرز لرزان و رخ سندروس
برستم بر آنگه ببارید تیر / تهمتن بدو گفت بر خیره خیر
همی رنجه داری تن خویش را / دو بازو و جان بد اندیش را
تهمتن به بند کمر برد چنگ / گزین کرد یک چوبه تیر خدنگ
خدنگی برآورد پیکان چو آب / نهاده برو چار پر عقاب

بمالید چاچی کمان را بدست — بچرم گوزن اندر آورد شست
ستون کرد چپ را و خم کرد راست — خروش از خم چرخ چاچی بخاست
چو سوفارش آمد به پهنای گوش — ز چرم گوزنان برآمد خروش
چو پیکان ببوسید انگشت اوی — گذر کرد از مهرهٔ پشت اوی
چو زد تیر بر سینهٔ اشکبوس — سپهر آن زمان دست او داد بوس
قضا گفت گیر و قدر گفت ده — فلک گفت احسن ملک گفت زه
کشانی هم اندر زمان جان بداد — تو گفتی که او خود ز مادر نزاد
نظاره برایشان دو رویه سپاه — که دارند پیکار گردان نگاه
نگه کرد کاموس و خاقان چین — بدان برز و بالا و آن روز کین
چو برگشت رستم هم اندر زمان — سواری فرستاد خاقان دمان
کز آن نامور تیر بیرون کشید — همه تیر تا پرش در خون کشید
میان سپه تیر بگذاشتند — هر آن تیر را نیزه پنداشتند
چو خاقان چین پر و پیکان تیر — نگه کرد بر ناوکش گشت پیر
به پیران چنین گفت کین مرد کیست — ز گردان ایران ورا نام چیست
تو گفتی که لختی فرومایه اند — ز گردن کشان کمترین پایه اند
کنون نیزه با تیر ایشان یکیست — دل کوه در جنگ شان اندکیست
همی خوار کردی سراسر سخن — جز آن بد که گفتی ز سر تا به تن

بدو گفت پیران کز ایران سپاه / کسی را ندانم بدین پایگاه
کجا تیز او بگذرد بر درخت / ندانم چه دارد بدل شوربخت
از ایرانیان گیو و طوس و گرد / که با فر و برزند و با دست و برد
در آورد هومان پسی پیش طوس / جهان کرد بر گونه آبنوس
با ایران ندانم که این مرد کیست / وزین لشکر او را همی آورد کیست
شود تا بپرسم به پرده سرای / بیاریم ناکام نامش بجای
بیامد پر اندیشه و روی زرد / بپرسید از آن نامداران مرد
که این نامدار پیاده که بود / کزین گونه آمد نبرد آزمود
همانا که رستم بدین رزمگاه / بیاری بیامد ز نزدیک شاه
بزرگان ایران گشاده دلند / تو گویی که آهن همی بگسلند
ز پیران چنین گفت هومان گرد / که دشمن ندارد خردمند خرد
کنون تا بیامد از ایران سپاه / همی برخروشند از آن رزمگاه
بدو گفت پیران که هر چند بار / بیاید بر طوس از ایران سوار
چو رستم نباشد از او باک نیست / نه با او دگر کین دلم چاک نیست
چنان دان که جنگی چو طوس نیست / فریبرز و گرگین چو کاموس نیست
سپه را چه رزم گرانست پیش / بجنگند هر یک بنام خویش
وزان جایگه نزد کاموس تفت / بنزدیک اشکبوس و فرطوس رفت

چنین گفت کامروز رزمی بزرگ — برفت و پدید آمد از پیش گرگ
ببینید تا چاره کار چیست — برین خستگیها پر آزار کیست
چنین گفت کاموس کامروز جنگ — چنان بد که نام اندر آمد به ننگ
برزم اندرون کشته شد اشکبوس — وزان شادمان شد دل گیو و طوس
دلم زین پیاده بدو نیم شد — کزو لشکر ما پر از بیم شد
ببالای او بر زمین مرد نیست — وزین لشکر او را هم آورد نیست
کمانش تو دیدی و تیر ابدرست — به نیرو ز شیر ژیان برترست
همانا که آن سگزی جنگجوی — که چندان همی برشمردی تو روی
پیاده بدین رزمگاه آمدست — بیاری ایران سپاه آمدست
بدو گفت پیران که او دیگرست — سواری سرافراز و کند آورست

ضمیمۂ اوّل۔ اقسامِ نظم و نثر

۱۔ باعتبار الفاظ کے نثر کی تین قسمیں ہیں۔

۱۔ نثرِ مُرجّز۔ وہ نثر جسکے دو فقرون کے کلمے مقابل باہم ہموزن ہوں اور قافیہ نہ رکھتے ہوں جیسے صرف اوقات بے ذکر واجب کار سازِ حقیقی و انقضائے عمر بر شغلِ غیر لائق کرونگا۔ یعنی نقصان ست (مُرجّز رجز سے مشتق ہو جو ایک بحر سبک کا نام ہے)

۲۔ نثرِ مسجع۔ سجع سے نکلا ہے جس کے معنی آواز کبوتر و قمری کے ہیں۔ اصطلاح میں اُس نثر کو کہتے ہیں جس کے فقرون کے آخر کے کلمات میں قافیہ ہو اُسی کو مقفّیٰ بھی کہتے ہیں مسجع کی تین قسمیں ہیں۔

(۱) متوازی۔ قافیہ کے کلمات شمار حروف میں برابر ہوں اور آخر حرف دونوں میں مشترک ہو۔ جیسے از دوست محجورم و بر فراق مجبور۔

۲۔ سجع مطرف۔ دونوں لفظوں کا حرفِ آخر ایک ہی ہو مگر شمارِ حروف مختلف ہوں جیسے مرد با وقار خجستہ اطوار است۔

۳۔ سجع متوازن۔ دونوں لفظوں کے شمار اور وزن ایک ہوں مگر آخر حرف مختلف ہو جیسے فقیر اور جلیس کو قافیہ لائیں۔

تنبیہ اگر ایسے کلمات دو فقرون یا دو مصرعون میں جمع کریں کہ ہر ایک لفظ فقرہ یا مصرعہ کا اپنے مقابل کے لفظ فقرہ یا مصرعۂ ثانیہ کے ہموزن اور حرف آخر متحد ہو تو ایسے نثر اور شعر کو مرصّع کہینگے۔

۳۔ نثر عاری۔ وہ ہے جسکے فقرے نہ مرجز ہوں نہ مسجع عاری ننگے کو کہتے ہیں
یہ نثر دونوں تکلفات سے برہنہ ہے لہذا یہ نام رکھا گیا۔
۲۔ لحاظِ معنی کے نثر کی دو قسمیں ہیں۔
۱ سلیس۔ وہ نثر ہے جس کے معنی آسانی سے سمجھ میں آئیں۔
۲ دقیق۔ وہ ہے جس کے معنی دقت سے سمجھ میں آئیں۔
ان میں سے ہر ایک کی دو قسمیں ہیں۔
۱ سادہ۔ وہ ہے جس میں مطلب کو بدون رعایت مناسبات کے ادا کیا ہو
۲ رنگین۔ وہ ہے کہ ادائے مطلب میں ایسی طرح کے الفاظ کی رعایت کی ہو
مثلاً شروع میں اگر بہار کا ذکر آیا ہے تو آخر تک اسی کے مناسبات لکھے جائیں
نظم کی باعتبار علم عروض کے چھ قسمیں مشہور ہیں۔
۱۔ قصیدہ۔ ۲۔ غزل۔ ۳۔ مثنوی۔ ۴۔ رباعی۔ ۵۔ فرد۔ ۶۔ قطعہ۔
۱۔ قصیدہ۔ قصیدہ کے معنی مغز سطبر کے ہیں۔ بعض کے نزدیک قصید قصد
سے مشتق ہے قصد کے معنی لغت میں کسی جانب یا کسی چیز کی طرف متوجہ ہونا ہیں
چونکہ شاعر ہی کا مقصود قصیدہ تھا اسواسطے اس نظم کا یہ نام رکھا گیا۔
قصیدہ۔ دو طرح کا ہوتا ہے۔
۱۔ تمہیدیہ۔ اوّل چند اشعار بطور تمہید لکھکر اسکے بعد مدح شروع کریں
تمہید کے معنی لغت میں فرش بچھانے کے ہیں اور فرش جلیس کے لئے بچھاتے
ہیں یہاں جلیس سے مراد نام ممدوح اور مدح ممدوح ہے جو بعد تمہید کے لکھتے ہیں۔
قصیدہ تمہیدیہ کے واسطے کئی چیزیں ضرور ہیں۔

۱ ممدوح کے حسب حال تمہید لکھنا۔

۲ تمہید کے بعد مناسب طریقے سے ممدوح کی مدح کیطرف رجوع کرنا جسکو اصطلاح مین مخلص اور گریز کہتے ہین۔

۳ اول ممدوح کے اوصاف ضمیر غائب سے بیان کرین پھر خطاب کرکے چند بیتین اسکی تعریف مین لکھین اور اسی ضمن مین اپنا مطلب ظاہر کرکے دو تین شعر دعائیہ لکھکر ختم کرین

۲ **خطابیہ**۔ اس مین تمہید نہین لکھتے مطلع ہی سے خطاب کرکے ممدوح کی تعریف شروع کرتے ہین۔

قصیدہ کے لئے الفاظ باشان و شوکت پر زور پر جوش۔ بلند و متین ہونا چاہیئے

قصیدہ مین متقدمین کی پیروی کرنی چاہیئے متاخرین کا قصیدہ غزل کا رنگ رکھتا ہے۔ قصیدہ کہنے والے شعرا مین خاقانی۔ ابوالفرج رومی۔ عبدالواسع جبلی۔ رشید وطواط اور نظامی وغیرہ خاص طرز رکھتے ہین فصحاے حال مین قاآنی ہدایت طبرستانی عبدالوہاب نشاط اور میرزا ابوالقاسم قائم مقام وغیرہ نے قدما کے طرز کو از سر نو تازہ کیا۔ بعض موقعون پر قدما اور متاخرین کے طرز کو جمع کرکے ایک نیا رنگ نکالا ہے جو فی الحقیقت خوبی مین دونون طرز سے فوقیت رکھتا ہے

۳ **غزل**۔ غزل کے معنی لغت مین عورتون سے باتین کرنے کے ہین۔ غزل مین پانچ بیت سے کم اور پندرہ یا سترہ سے زیادہ نہین ہوتین اور طاق ہونا ضروری ہے۔ غزل مین سوائے مضمون عشق حسن۔ آوارگی۔ شوریدگی۔ آرام فراق۔ ولولہ اشتیاق۔ آرزوے وصال اور تعریف خط و خال وغیرہ کے اور کچھ نہ لکھا جائے۔ غزل کے الفاظ نازک لطیف شستہ صاف۔ روان اور شیرین ہونے چاہئین

روزمرہ صاف فصحا کا سا ہو۔ جو مضمون مطلع میں لکھا جائے مقطع تک وہی چلا جائے۔ لیکن متاخرین نے اسکے خلاف بھی کیا ہے یعنی متاخرین کے غزل میں ہر شعر کا مضمون جدا جدا ہوتا ہے۔ غزل میں جسقدر جنون آمیز اور عشق انگیز باتیں اور یاس و تنا امیدی زیادہ ہو گی اسیقدر عام و خاص طبیعتوں کو دلچسپ ہو گی ہر شعر دوسرے سے بلند اور برجستہ ہونا مناسب ہے۔

تنبیہ۔ قصیدہ اور غزل کے پہلے شعر کے دونوں مصرعوں میں قافیہ ہوتا ہے اسکو مطلع کہتے ہیں جو شعر مطلع کے بعد ہوتا ہے اُس کو حسن مطلع کہتے ہیں جس شعر میں شاعر اپنا تخلص درج کرتا ہے یعنی آخر شعر کو مقطع کہتے ہیں۔

قدما کی غزل بالکل سیدھی سادی ہوتی تھی مولانا نظامی نے اسمیں نزاکت لطافت اور رنگینی پیدا کی سعدی۔ حافظ۔ جامی اور خسرو غزل کہنے والوں میں مرتبۂ امتیاز رکھتے ہیں۔ متاخرین نے غزل میں پند و وعظ۔ اخلاق اور فلسفہ کے مسائل بھی بیان کئے ہیں۔

۳۔ مثنوی۔ مثنوی کا اسم منسوب ہے الف مقصورہ کو واو سے بدلا ہے معنی مثنیہ کیا گیا ہو چونکہ مثنوی کے ہر بیت میں دو قافیہ ہوتے ہیں اسلیے اسکا نام مثنوی رکھا ہے بقول مولانا قاسم کاہی شعرا کے نزدیک غزل میں ردیف زینت ہے اور مثنوی میں اسکے برعکس ہے۔

فارسی میں قصیدہ۔ غزل۔ مثنوی اور رباعی کا سنگ بنیاد رودکی نے رکھا جس کی وفات ۳۴۳ھ میں ہوئی ہے قصیدہ اور غزل جذباتی شاعری ہے مثنوی مظاہر قدرت کی تصویر ہے فصاحت سخن میں مثنوی سب سے زیادہ مفید زیادہ وسیع اور زیادہ مہتم بالشان ہے

اس میں جذبات انسانی مناظر قدرت۔ واقعہ نگاری تخیل وغیرہ جو مضمون چاہیں بیان کر سکتے ہیں۔ اخلاق۔ فلسفہ اور تصوف کے مسائل نہایت تفصیل سے ادا کئے جا سکتے ہیں۔

فارسی۔ فارسی میں تمام مثنویاں ذیل کے عنوان میں داخل ہیں۔

ا رزمیہ یا تاریخ۔ مثلاً شاہنامہ۔ سکندرنامہ وغیرہ۔

۲ عشقیہ۔ شیریں خسرو۔ نل دمن۔

۳۔ اخلاقی۔ حدیقہ سنائی و بوستان وغیرہ۔

۴۔ قصہ و افسانہ۔ ہفت پیکر۔ ہشت بہشت۔

۵۔ تصوف و فلسفہ۔ مثنوی مولانا روم۔ جام جم وغیرہ۔

اساتذہ کے نزدیک مثنوی کہنا تمام اقسام اشعار سے مشکل ہے اس فن میں فردوسی طوسی اور نظامی گنجوی کمال رکھتے ہیں۔ امیر خسرو اور مولانا جامی وغیرہ ان کے متبع ہیں بالاتفاق مثنوی کے سات وزن ہیں۔ دو ہزج مسدس سے دو رمل مسدس سے۔ ایک بحر سریع سے ایک بحر خفیف مسدس اور ایک بحر متقارب مثمن سے ان کے علاوہ میں مثنوی کہنا جائز نہیں ہے۔

داستان مثنوی کے لئے تمہید شرط ہے اور ربط کلام کا سلسلہ واجب مثنوی کے دیباچہ میں حسب ذیل امور ہونا ضروری ہیں (۱) توحید و تمجید (۲) مناجات (۳) نعت (۴) مدح سلطان زمان (۵) تعریف سخن و سخنوران (۶) سبب تالیف و تصنیف کتاب مثنوی۔ دیباچہ میں ان سب باتوں کے موجد حضرت نظامی گنجوی ہیں ان سے پہلے مثنوی کو صرف قصہ سے شروع کرتے تھے جیسے مثنوی مولانا روم و تحفۃ العراقین خاقانی وغیرہ۔

۴۔ رباعی (ترانہ یا دو بیتی) اس نظم میں چار مصرعے ہوتے ہیں جن کا قافیہ

اور وزن یکسان ہوتا ہے۔ رباعی کے تیسرے مصرعہ میں قافیہ ہونا مستحسن ہے اور جو نہو تو عیب نہیں اور رباعی کی دوسری بیت اوّل سے زیادہ بلند ہونی چاہئیے بلکہ چوتھا مصرعہ سب سے زیادہ بلند اور چست ہونا چاہئیے اور وہی رباعی کی جان ہے اور دوکو۔۔۔ رباعی کے ۲۴ وزن بحر ہزج سے نکالے ہیں۔

۵۔ فرد۔ اُس شعر کو کہتے ہیں جس کے دونوں مصرعوں میں سے ایک پر بھی قافیہ کا اطلاق نہ کر سکیں کیونکہ اگر دونوں مصرعوں میں قافیہ ہوگا تو وہ شعر قصیدہ یا غزل کا مطلع ہوگا اور جو مثنوی کا شعر ہوگا تو اسکو بیت کہینگے اور جو ان دونوں سے خارج ہوتا ہے فرد کہتے ہیں۔

۶۔ قطعہ۔ اس نظم کو اس لئے قطعہ کہتے ہیں کہ مطلع سے قافیہ منقطع ہو گیا ہے اگر کسی قصیدہ یا غزل کا مطلع دور کریں تو قطعہ رہ جائیگا اور قطعہ کے اشعار دو سے کم نہیں ہوتے اور زیادہ کی کوئی حد نہیں۔

ضمیمۂ دوم صنایع لفظی و معنوی

ا صنایع لفظی

۱۔ تجنیس تام مماثل۔ ایسے دو لفظ لانا جو شمارِ حروف ہیئت و ترکیب اور نوع (یعنی اسم یا فعل یا حرف ہونے) میں ایک ہوں اور معنی میں جدا جیسے جنگ (بمعنی لڑائی) اور چنگ (بمعنی ساز)

۲۔ تجنیس تام مستوفی دونوں لفظ نوع میں مختلف مگر شمار حروف ہیئت اور

ترکیب مین ایک ہون جیسے مدار (اسم فاعل) مدار (فعل نہی)

۳- تجنیس مرکب متشابہ دونون متجانس لفظ مین سے ایک مفرد ہو دوسرا مرکب مگر دونون ایک صورت سے لکھے جائین جیسے خیزران (بمعنی بید) اور خیز ران دو مرکب خیزران

۴- تجنیس محرّف دونون لفظ عدد حروف اور ترتیب مین تو ایک ہون مگر ہیئت (حرکت و سکون) مین جدا جدا ہون جیسے محرم اور مُحرِم

۵- تجنیس زائد یا ناقص دونون لفظون مین سے ایک مین ایک یا دو حرف زیادہ ہو

۶- تجنیس مضارع دونون لفظون کے حروف عدد اور ہیئت مین تو ایک ہون مگر ایک حرف دونون مین ایک نوع کا نہو یا اسکا قریب المخرج ہو جیسے راہ اور راج اور اگر بعید المخرج ہوگا تو اسکو تجنیس لاحق کہینگے جیسے جنگ اور رنگ

۷- تجنیس مکرر دونون لفظ متجانس بدون فاصلہ کے باہم آئین

۸- تجنیس خط دونون لفظ صورت مین ایک ہون صرف نقطون مین فرق ہو

۹- صنعت اشتقاق چند لفظ ایک مصدر یا مادہ سے مشتق ایک مصرعہ یا بیت مین جمع ہون -

۱۰- سیاق الاعداد - عددون کو ترتیب یا بے ترتیب ذکر کرنا -

۱۱- تنسیق الصفات کسی موصوف کی باہم صفتین ذکر کرنا -

۲- صنائع معنوی

۱- تضاد - کلام مین دو معنی ایک دوسرے کے ضد بیان کرنا جیسے موت و زیست -

۲- مزاوجت - دو معنے دو شرط و جزا مین واقع ہون

۳۔ ایک لفظ کے دو معنی ہون ایک قریب دوسرا بعید اور قائل کی مراد معنی بعید ہون۔
۴۔ لف و نشر اوّل کئی چیزیں مفصل یا مجمل بیان کریں اسکو لف کہتے ہیں پھر انکی ہی اوصاف پیش بیان کریں کہ ہر ایک کو پہلی اشیا سے علاقہ ہو اس کو نشر کہتے ہین۔
۵۔ حسن تعلیل کسی چیز کی کوئی عمدہ وجہ بیان کرنا۔
۶۔ مبالغہ کسی کی بُرائی یا بھلائی بیان کرنے مین وہانتک پہنچنا جہان پہنچنا بعید یا محال ہو پس اگر وہان تک پہنچنا عقل اور عادت کی رو سے محال ہو تو اسکو غلو کہتے ہین اور اگر عقل کی رو سے ممکن ہو مگر عادت میں محال ہو تو اسکو اغراق کہتے ہین۔ اگر عادت مین ممکن ہو اور عقلاً محال ہو تو اسکو تبلیغ کہتے ہین۔

ضمیمہ سوم حالاتِ مصنّفین

اخلاقِ جلالی

امیر حسن بیگ جو سلاطین ترکمہ آق قوینلو سے تھا اور آذربایجان عراقین فارس دیار بکر اور کرمان پر حکمرانی کرتا تھا جس کی وفات ۸۸۲ھ مین ہوئی اُسکے خزانہ مین ایک کتاب حکمت علمی مین قدیم حکما کی تصانیف سے تھی۔ چونکہ وہ غیر متعارف عبارات اور غریب اشعار پر مشتمل تھی اسلئے علامہ دوانی نے حسب ایماے سلطان جلیل اس کتاب کی سلیس اور فصیح زبان مین ترمیم اور تہذیب اور مثالون اور دلیلون آیات قرآنی، احادیث نبوی، صحابہ، تابعین و مشایخ وغیرہ کے اقوال سے اضافہ کرکے کتاب کا نام (لوامع الاشراق فی مکارم الاخلاق) رکھا اور یہ کتاب

مثل صدیق کے لامع اور سوائے فصول وغیرہ کے لمعات وتنویر وتبصرہ وغیرہ نے مناسب الفاظ سے کتاب کی ترتیب کی۔

اس کتاب میں تین لامع ہیں۔

۱ مکارم اخلاق ۲- تدبیر منزل ۳- سیاست مدن

ملا جلال الدین دوانی مصنف اخلاق جلالی

حکیم، فلسفی، فقیہ، محدث، مفسر، اور شاعر غرض تمام علوم و فنون میں یکتائے روزگار تھے۔ شروع میں اپنے والد سعد الدین اسعد دوانی سے علوم ادبیہ پڑھے۔ پھر شیراز میں مولانا محی الدین انصاری کی شاگردی اختیار کی۔ پھر ہمام الدین مصنف شرح طوالع سے علوم دینیہ حاصل کئے۔ چند ہی روز میں آپ کے فضل و کمال کا شہرہ دنیا میں پھیل گیا اور اطراف عالم سے جوق جوق لوگ آپ سے علوم حاصل کرنے کے لئے آنے لگے۔ امیر حسن بیگ سلطان خلیل و یعقوب بیگ سلاطین ترکمان آق قوینلو آپ کا بہت ہی احترام کرتے تھے اور آپکے وجود کو مغتنمات سے سمجھتے تھے اور آپ کو صوبہ فارس کا قاضی القضاۃ مقرر کر رکھا تھا۔ آپ نے عرب اور تبریز وغیرہ کا سفر بھی کیا تھا۔ آپ نے بہت سا مال جمع کیا تھا۔ آپ مال کو علم کے رواج اور کمال کی تربیت کا باعث خیال کرتے ہیں چنانچہ فرماتے ہیں۔

مرا بہ تجربہ معلوم شد در آخر حال — کہ قدر مرد بعلم است و قدر علم بمال

آپ کی عربی فارسی میں بہت سی تصنیفات ہیں۔ آپ کا مولد اور مدفن دوان ضلع کازرون ہے۔ آپ نے اسی برس سے کچھ زیادہ عمر پاکر ۹۰۸ھ میں انتقال کیا۔

آئین اکبری

ابوالفضل علامی کے اعلیٰ تصانیف سے ہے جو اکبر کا وزیر اور میر منشی تھا اس کتاب میں ابوالفضل نے انتظام سلطنت کے دستور العمل یعنی تمام احکام عہدہ داران اور اہلکاروں کے فرائض منصبی، اہل حرفہ کی صنعتوں ہندوستان کی تاریخ قدیم اور اسکے اولیاء کرام کے حالات۔ اکبر کے اجداد کے تاریخی واقعات اور اپنے خاندان کے بزرگوں کے حالات کو فارسی قدیم میں نہایت خوبی سے بیان کیا ہے

ابوالفضل مصنف آئین اکبری

ولادت ۹۵۸ھ مطابق ۱۴ جنوری ۱۵۵۱ء وفات ۱۰۱۱ھ مطابق ۱۲ اگست ۱۶۰۲ء

ابوالفضل شیخ مبارک کا بیٹا فیضی کا چھوٹا بھائی۔ اکبر کا میر منشی اور وزیر تھا آگرہ میں پیدا ہوا تھا تمام علوم وفنون اپنے والد سے حاصل کئے ۱۵ برس کی عمر میں فارغ التحصیل ہوگیا تھا

اکبر کے آغاز سلطنت میں مخدوم الملک اور عبدالنبی کا جو دو منصب عالم تھے دربار شاہی میں بہت ہی رسوخ تھا۔ ابوالفضل کے والد شیخ مبارک اور مخدوم الملک اور عبدالنبی کے مابین بعض مسائل فقہی میں اختلاف ہوا۔ مخدوم الملک اور عبدالنبی نے بادشاہ کو شیخ مبارک کے قتل کرنے کا حکم دینے کے لئے آمادہ کیا شیخ مبارک کو جب یہ خبر ملی تو راتوں رات ابوالفضل اور فیضی کو لیکر اپنے قیام گاہ سے چل کھڑا ہوا عرصہ تک تینوں باپ بیٹے نہایت پریشانی میں جان کی خوف سے آوارہ اور خراب حال پھرتے رہے بالآخر مرزا عزیز کوکہ کی سفارش سے اکبر نے شیخ مبارک کو بڑے احترام سے سنہ ۹۸۲ھ میں بلایا فیضی شیخ کے ہمراہ دربار

میں گیا۔ ابوالفضل نے جانے سے انکار کیا۔ غرض شیخ مبارک و فیضی کا روز بروز دربار شاہی میں اثر بڑھتا رہا۔ ابوالفضل نے آیۃ الکرسی کی تفسیر بادشاہ کے پیشگاہ میں پیش کی جس سے بادشاہ بہت خوش ہوا اور ابوالفضل کو اپنا میر منشی بنایا پھر وزارت کا مرتبہ عطا کیا۔ ابوالفضل شاہزادہ مراد کا اتالیق بھی رہا ہے ابوالفضل نہایت تیز طبع۔ بیدار مغز محقق۔ مدبر اور شاعر تھا۔ اسکی تصانیف فارسی علم ادب کا بہترین نمونہ سمجھی جاتی ہیں۔ ابوالفضل کی نثر اگرچہ سادہ اور عبارتی مگر روانی اور سلاست میں بحر مواج کے مانند ہے البتہ بعض مقام پر مبتدا و خبر کے مابین مزید فاصلہ ہونے کے باعث مطلب عبارت سمجھنے میں دقت پیدا ہو جاتی ہے ابوالفضل نے اکبر کو جہانگیر کیطرف سے منحرف کر دیا تھا اسلئے جب ابوالفضل دکن سے واپس ہوا تو جہانگیر نے راجہ نرسنگھ دیو کو لکھا کہ ابوالفضل کا سر کاٹ کر بھیجدے۔ چنانچہ نرسنگھ دیو نے بمقام نرور ابوالفضل کو قتل کیا اور اسکا سر الہ آباد جہانگیر کے پاس بھیجدیا۔

تاریخ سرجان مالکم

نواب سرجان مالکم ایران میں انگریزی سلطنت کے سفیر تھے۔ آپ ہی زمانہ میں آپ تحقیقات شاہان ایران کی ایک مکمل تاریخ ابتدا سے فتح علی شاہ قاچار کے زمانہ تک انگریزی زبان میں لکھی۔ اسی زمانہ میں کرنل گولڈاسمتھ محکمہ تار برقی (ٹیلیگراف) کے منتظم ہوتے ایران بھیجے گئے۔ آپ سے اور مرزا اسمعیل خان حیرت سے جو کرمان کے حاکم تھے ہمدردی اور روابط پیدا ہو گئے اسمعیل خان نے چاہا کہ کرنل گولڈاسمتھ کے حضور میں کوئی چیز بطور تحفہ کے پیش کریں۔ سرجان مالکم کی تاریخ کا فارسی

زبان میں ترجمہ کرکے پیش کیا۔

تاریخ بلحاظ واقعات اور مضامین کے نہایت معتبر تاریخ ہے اور بلحاظ عبارت نہایت فصیح و بلیغ اور اس زمانہ کی زبان فارسی کا بہترین نمونہ ہے۔

سخن ظہوری

ملا نورالدین ظہوری۔ ترشیز دہقانات سبزوار کا رہنے والا تھا اکتساب علوم کے بعد ایران سے ہندوستان میں آیا اور دکن میں ابراہیم عادل شاہ والی بیجاپور کی ملازمت اختیار کی۔ حکیم محمد یوسف کے ذریعہ سے ابراہیم عادل شاہ کے دربار تک رسائی ہوئی۔ چنانچہ حکیم موصوف کی تعریف میں یہ قصیدہ لکھا تھا۔

خموش چون شوم از غیب بیکشند ندا کہ لب مبند زمدح اجلۂ الحکما

عادل شاہ نے ملا ظہوری کو جوہر قابل پاکر اسکی تربیت پر ہمت مصروف کی اور اسکو بلند مرتبہ پر پہنچایا۔ ملا ظہوری نے بھی جو بادشاہ کے حسن صورت اور خوبی سیرت کا فریفتہ تھا۔ بادشاہ کی تعریف میں خوب جی کھولکر سخنوری کی داد دی ہم ظہوری کی فصاحت اور بلاغت کو دیکھکر ملک قمی نے جو عادل شاہ کے دربار میں ملک الشعرا تھا۔ اپنی لڑکی کی شادی کردی۔ ظہوری کا بیٹے تخلص ہنخافی تھا۔ عادل شاہ کے کہنے سے ظہوری رکھا۔ ظہوری نے ساقی نامہ برہان الملک شاہ نظام والی احمدنگر کے تعریف میں لکھا۔ والی احمدنگر نے صلہ میں سونا نقرہ چاندی اور سونے و قیمتی لباسوں سے بھرے ہوئے ظہوری کے واسطے بھیجے جب یہ سامان ظہوری کے پاس پہنچا۔ ظہوری قہوہ خانہ میں بیٹھا ہوا تھا۔ جب ملازمان سلطانی نے سامان ظہوری کے سپرد کرکے رسید طلب کی ظہوری نے برجستہ یہ فقرہ

لکھدیا۔ تسلیم کردند تسلیم کردم۔ پہلے تسلیم کے معنے سونپنے کے اور دوسرے کے معنی سلام کہنے کے ہیں) ملا کا شیخ فیضی اور عرفی سے دوستانہ اور باہم خط و کتابت تھی شیخ فیضی اور ملک قمی کا ایکبار ارادہ ہوا کہ ظہوری فیضی کے ساتھ اکبر کے دربار میں جائے مگر [illegible] مانع ہوا اسلئے ظہوری نہ گیا جب ظہوری نے کتاب نورس کا دیباچہ لکھا تو ابراہیم عادل شاہ نے نو ہزار دینار انعام دئے اور ایک اور کتاب کے صلہ میں ایک اونٹ سونے سے لدا ہوا اسکو ملا۔ ظہوری نے سنہ ١٠٢٥ھ بمقام بیجاپور انتقال کیا۔

ظہوری کے کلام کی خصوصیات

شعر میں تسجیع اور رنگین ہے اور اس پر لطیف نازک خیالی مضمون آفرینی اور بلند پروازی نے وہ کام کیا ہے جو سونے پر سہاگا کا کرتا ہے کوئی فقرہ ایسا نہیں ہوتا جسکے الفاظ میں باہمی مراعات و تناسب نہوں بیشک ظہوری اپنے خاص طرز سے لکھنے میں اپنے تمام معاصرین پر ایک ممتاز حیثیت رکھتا ہے

کلیات تنہا

میرزا ابوالحسن تنہا۔ میرزا ابوالحسن نام تنہا تخلص۔ ہندوستان کے شرفا اور نجبا سے تھا [illegible] اصل [illegible] ہمیشہ شاہزادوں بڑے بڑے امیروں اور ارباب سلوک [illegible] صاحب [illegible] تنہا نے کلیات کو مرزا محمد اسمعیل صفاہانی نے [illegible] تنہا کا دوست تھا جمع کیا ہے

تنہا کے کلام [illegible]

تنہا [illegible] زبان میں شعر و نظم لکھتا ہے۔ صدہا الفاظ کا موقع ہے اور وہ الفاظ [illegible] استعمال کرتے ہیں ان کے معانی جا بجا مرزا محمد اسمعیل صفاہانی نے حاشیہ کلیات تنہا پر لکھدئے ہیں۔

قصائد خاقانی

افضل الدین خاقانی شروانی | ابراہیم نام۔ افضل الدین لقب۔ ابی بدیل کنیت علی نجار کے بیٹے بہت بڑے فاضل حکیم بلیغ فصیح شاعر اور فن شعر مین یکتا استاد تھے۔ ابتدا مین ابو العلاء گنجوی کے شاگرد تھے اور حقایقی تخلص تھا۔ مگر شروان کے بادشاہ خاقان کبیر منوچہر آخستان کے دربار سے اسکو خاقانی کا منصب عطا ہوا چنانچہ ضمیر الضمیر نامی قصیدہ مین لکھتے ہین۔

زدیوان ازل منشور کامل در بیان دارد   امیری جملہ را داوند سلطانی بخاقانی

خاقان کبیر منوچہر خاقانی کی بہت بڑی عزت کرتا تھا اور اپنے پاس سے ایکدم جدا نہین کرتا تھا۔ مگر خاقانی نے خاقان کی ملازمت سے استعفا دیا تھا تاکہ مثل سنائی کے تصفیہ باطن کیطرف توجہ کرے اور عزلت نشینی اختیار کرے مگر خاقان نے منظور نہ کیا۔ بالآخر خاقانی شروان سے بھاگ کر بلقان آیا۔ مگر بلاد مین خاقان نے پکڑ کر دربار مین لے گئے خاقان نے اسکو قلعہ شابران مین بمقام آزرے سات ماہ قید رکھا۔ حالت قید مین بہت سے قصیدے لکھے ہین جب قید سے رہائی پائی تو پھر کسی کی ملازمت نہ کی اور جمال الدین موصلی کے ہمراہ سفر حجاز اختیار کیا اور راہ مین بہت سے قصیدے لکھے حج سے لوٹنے پر گوشہ نشینی اختیار کی ۵۸۲ھ مین انتقال کیا۔ خاقانی نے نعت مین قصائد بہت ہی پرزور اور صدق دل سے لکھے ہین اسلئے اس نے اپنا لقب حسان العجم رکھا تھا کیونکہ حسان بن ثابت مداح رسول اللہ صلعم تھے۔

قصائد انوری

حکیم اوحد الدین انوری ۔ محمد نام۔ اوحد الدین لقب۔ انوری تخلص

ابیورد کے علاقہ مین بدنہ ایک گانوئن ہے جو مشہد کے مقابل مین واقع ہے۔ انوری یہین پیدا ہوا اس علاقہ کو خاوران بھی کہتے ہین اسی مناسبت سے پہلے خاوری تخلص رکھا تھا پھر اپنے استاد عمارہ کی فرمایش سے انوری رکھا۔

انوری نے مدرسہ منصوریہ طوس مین علوم وفنون حاصل کئے اور فارغ التحصیل ہونے کے بعد استاد عمارہ اور اس زمانہ کے اور شعرا سے فن سخن حاصل کیا اور فن شعر مین ابوالفرج رونی کا تتبع اُسکے دیوان سے حاصل کیا۔ یہ محض افسانہ ہے کہ کسی شاعر کو نہایت تزک و شان سے جاتے دیکھکر انوری نے اسی رات قصیدہ لکھا و سلطان سنجر کے دربار مین صبح کو پیش کیا بلکہ بات یہ ہے کہ جب انوری کو علوم وفنون اسکے ذریعہ سے حصول معاش کا کوئی ذریعہ حاصل نہوا تو ناچار اس نے شاعری کو اسکا ذریعہ بنا لیا تھا۔ [illegible] کے بعد امیر معزی کی وساطت سے سلطان سنجر کے دربار مین رسائی ہوئی اور انوری نے بڑے جوش وخروش سے یہ قصیدہ دربار مین پڑھا۔

گر دل و دست بحر و کان باشد　　دل و دست خدایگان باشد

سنجر یہ قصیدہ سنکر نہایت خوش ہوا اور انوری کو اپنے ندیمون مین شامل کر لیا۔ رفتہ رفتہ انوری کا اتنا رسوخ بڑھا کہ سنجر دو بار انوری کے مکان پر جا کر اس کی عزت افزائی کی۔ انوری تمام درسی علوم مین پوری پوری دستگاہ رکھتا تھا خصوص ریاضی اور نجوم مین بڑا کمال پیدا کیا تھا۔ سنجر کے زمانہ مین ساتون سیارون کا برج میزان مین قران ہوا تھا اس مین انوری نے طوفان کی پیشینگوئی کی مگر وہ پیشینگوئی پوری نہوئی اسلئے سنجر نے انوری پر عتاب کیا۔ انوری نے اب دربار مین رہنا پسند نہ کیا نیشاپور گیا وہان سے بلخ پہنچا۔ انوری بڑا تنک مزاج تھا ذرا کسی سے

بگاڑ ہوا فوراً اس کی ہجو کہہ ڈالی۔ اسلئے اس کے بہت سے دشمن پیدا ہو گئے تھے
چنانچہ فتوحی مروزی نے حکیم سوزنی کے کہنے سے بلخ والوں کی ہجو کہی اور نام سے
انوری کے مشہور کی اس پر انوری کو بلخ والوں نے چاہا کہ تختہ کلاہ کریں اور اوڑھنی
اوڑھا کر گلی کوچوں میں تشہیر کریں مگر قاضی حمید الدین نے جو اُس شہر کے
تھے انوری کی حمایت کی اس سے لوگ باز رہے مگر بعض کا خیال ہے کہ قاضی
حمید الدین سے خفیہ لوگوں نے انوری کو تختہ کلاہ کر کے تشہیر کیا۔ چنانچہ انوری
نے اس ہجو سے برات حاصل کرنے کے لئے یہ قصیدہ لکھا ہے

اے مسلمانان فغان از دور چرخ چنبری

انوری نے مقام بلخ ۵۴۷ھ میں انتقال کیا اور سلطان احمد خضرویہ
کے پہلو میں دفن کیا گیا۔

انوری کی شاعری قصائد میں انوری کو پیغمبر سخن مانا ہے انوری کا کلام صرف
مدح تک محدود نہیں بلکہ وہ ہر طرح کے معاملات اور واقعات بیان کرتا ہے
اس قصیدہ میں اس نے شاعری کی مذمت کی ہے

اے برادر بشنوی رمزے ز شعر و شاعری

عربی جیسے عربی تلمیحات وغیرہ مناسبت خوبی سے اپنے کلام میں شامل کیا ہے
مبالغہ بھی حد سے بڑھا ہوا ہے چنانچہ کہتا ہے

ہر چہ در وسعت تو تشویم ہمہ دانی کہ روا است
مہ بیست کان بر تو روا نیست مگر عز و جل

انوری کے کلام کا شارح ابوالحسن فراہانی ہے۔

قصائدِ عرفی

سید محمد جمال الدین عرفی۔ محمد نام۔ جمال الدین لقب۔ عرفی تخلص۔ ایران میں آن حکومتی اور علماالتمدن کو جو امورِ مذہبی سے تعلق نہیں رکھتے ہیں "عرفی" کہتے ہیں۔ عرفی کا باپ دارالافاضل شیراز کے داروغہ کا وزیر تھا اس نسبت سے اس نے اپنا تخلص عرفی رکھا۔

عرفی نے شیراز میں تعلیم و تربیت پائی۔ علاوہ معمولی علوم کے مصوری اور نقاشی بھی سیکھی۔ عرفی نے ہوش سنبھالا تھا تو سلطنت صفویہ کا شباب تھا طہماسپ اور عباس کے علم پروری نے تمام ایران کو علم و ہنر کی نمائشگاہ بنا دیا تھا خصوصاً شاعری بڑے زور پر تھی۔ فغانی کا طرز ہر کہ ومہ کو مقبول اور دلپسند تھا۔ عرفی نے بھی اپنے اظہارِ کمال کے لئے یہی میدان پسند کیا اور باوجود کم سنی کے بڑے بڑے پرانے استادوں کے ساتھ معرکہ آرائی شروع کی۔

عرفی شہزادہ سلیم کے حسن پر غائبانہ عاشق ہو کر ہندوستان آیا اور فیضی کے یہاں فروکش ہوا فیضی نے بھی عرفی کی پوری پوری قدردانی کی۔ مگر عرفی کی نخوت پرستی نے اسکو فیضی کے یہاں رہنے نہ دیا۔ عرفی حکیم ابوالفتح گیلانی کی تعریف میں قصیدہ لکھکر لے گیا اور وہاں رہنے لگا۔ حکیم موصوف عرفی کا ہموطن بہت بڑا عالم اور علم و فضل کا بڑا قدردان تھا۔ حکیم موصوف کے مرنے پر عرفی خانخاناں کے درباریوں میں داخل ہوا خانخاناں نے جو عرفی کے ساتھ فیاضیاں کیں اُس کی ادنیٰ مثال یہ ہے کہ ایک قصیدہ کے صلہ میں ستر ہزار روپئے انعام دئے شاہزادہ سلیم نے عرفی کو دربار میں بلایا تو عرفی یہ قصیدہ لیکر حاضر ہوا۔

صباح عید کہ در تکیہ گاہ نار و نعیم

عرفی کو ۳۶ برس کی عمر میں سنہ ۹۹۹ھ میں زہر دیا گیا اور اسی سے ہلاک ہوا۔
عرفی ظریف الطبع، حاضر جواب، مغرور، کم بین اور خود ستا تھا بڑے بڑے
استادوں کا نام تحقیر سے لیتا تھا۔

عرفی کے کلام کی خصوصیات — عرفی نے زور کلام کو درجہ کمال کو پہنچایا عرفی سے پہلے مولانا
نظامی تھے۔ زور کلام کے لئے ان چیزوں کا ہونا ضروری ہے
۱۔ الفاظ کی شان و شوکت ۲۔ بندش کی چستی ۳۔ فقروں اور مصرعوں کا
توازن و تناسب ۴۔ خیالات کی رفعت ۵۔ مضامین کا زور۔

عرفی نے سیکڑوں نئی نئی ترکیبیں اور نئے نئے استعارے پیدا کئے جیسے جدت
و طرفگی کے علاوہ نفس مضمون پر خاص اثر پڑتا ہے۔ عرفی بالطبع غیور اور خوددار تھا
لیکن مجبوری اور ضرورت کی وجہ سے امرا اور سلاطین کی تعریف کرتا ہے مگر اپنے اوصاف
بھی کھول کر بیان کرتا ہے اسکا کوئی ایسا قصیدہ نہیں ہے جس میں ایک دو
شعر تعلیہ نہیں۔ جدت ادا کا اسکو موجد کہا جائے تو بجا ہے۔ اسکی نازک خیالی اور
مضمون آفرینی کا دوست دشمن سب اقرار کرتے ہیں۔ اس کی عشقیہ شاعری بھی
کمال درجہ کی ہے یہ اخلاقی مسائل سے صرف انھیں اوصاف کو لیتا ہے جن کا
عزت نفس اور بلند حوصلہ سے تعلق ہے۔ فلسفیانہ مضامین بھی نہایت خوبی سے
بیان کرتا ہے۔ غرضکہ قصیدہ گوئی میں اپنے ہمعصروں میں یکتائے روزگار تھا۔
گو تصوف میں بھی کہا ہے۔ تصوف کا شناسا تھا مگر اسکا عامل نہ تھا لہذا مسائل تصوف
بیان کرتے وقت اس کے کلام میں وہ اثر نہیں ہوتا جو خاقانی اور سنائی

وغیرہ کے کلام میں پایا جاتا ہے۔

خاقانی اور عرفی خاقانی حکیم فلسفی صوفی باعمل اور شاعر ہے عرفی تصوف اور فلسفہ
عرفی کا [illegible] سے باخبر شاعر ہے خاقانی وہ پہلا شخص ہے جس نے الفاظ کی نئی
نئی ترکیبیں [illegible] معانی نئی نئی تشبیہیں اور نئے نئے استعارے استعمال کئے ہیں عرفی
اس امر میں خاقانی کی پیروی نزاکت و لطافت کے اضافہ سے کرتا ہے۔ خاقانی نے
قصیدہ [illegible] کی تمہید میں فلسفہ اور تصوف وغیرہ مسلسل مضامین مناسبات کو [illegible]
سے زور [illegible] ادا کرتا ہے مگر ایسے اشعار گنتی کے ہوتے ہیں۔ عرفی [illegible]
اشعار کثرت [illegible] جوش و خروش کے ساتھ بیان کرتا ہے۔ عرفی اور خاقانی
دونوں [illegible] باپ دادا کی نسبت اور اپنے فضل و کمال پر خوب ہی [illegible] فخر کرتے ہیں
خاقانی اپنے کلام میں دور از کار تشبیہات کثرت سے لاتا ہے اور عرفی دور از قیاس نئی
نئی تشبیہات اور استعارات [illegible] کلام [illegible] دقت پیدا ہو جاتی ہے۔

حکیم قاآنی

حالات [illegible] نام۔ قاآنی تخلص۔ ابوالحسن گلشن کا بیٹا۔ شیراز میں پیدا ہوا
سات آٹھ برس کی عمر تھی جب باپ کا سایہ سر سے اٹھ گیا۔ ابتدا میں کچھ شیراز میں
پڑھا [illegible] کے لئے خراسان گیا اور مشہد میں قیام کیا۔ بچپن ہی سے
شعر کہنا شروع کیا۔ اس کے اشعار کی شیرینی اور کلام کی نمکینی نے تمام شہر میں
[illegible] یہ خبر شجاع السلطنت حسن علی مرزا گورنر خراسان تک پہنچی اس نے
قاآنی کو بلا کر اپنے ندماء میں شامل کیا اور اسکی تعلیم و تربیت میں مصروف ہوا
۱۰-۱۱ سال میں جمیع علوم میں تبحر حاصل کیا۔ ترکی اور فرانسیسی [illegible] کافی

دستگاہ رکھتا تھا۔

فتح علی شاہ قاچار نے مجتہد الشعرا کا اور محمد شاہ قاچار نے حسان العجم قاآنی کا خطاب دیا تھا۔

قاآنی نیک خصلت۔ شیرین کلام۔ بلند ہمت۔ پاک فطرت۔ متواضع اور ملنسار تھا۔ اس کو عربی فارسی کی بیشمار مثلین زبانی یاد تھین۔ اسکا کلام روان و برجستہ ہے۔ بیشتر قدما کا رنگ ہے کہین کہین متوسطین اور قدما کے طرز کا جامع ہے بہر حال فصاحت و بلاغت مین درجہ اعلی رکھتا ہے جمیع اصناف سخن پر قادر تھا قاآنی وغیرہ کے قصائد کے جواب مین جو قصیدے لکھے ہین اُن مین بالکل ان کے قدم بقدم چلتا ہے اکثر قصیدے رنگین۔ مسجع۔ مرصع اور طویل الذیل ہین اس نے ۱۲۷۰ھ مین طہران مین انتقال کیا۔

امیر خسرو دہلوی

آپ قبیلہ لاچین سے تھے۔ آپکے والد اپنے قبیلہ کے سردار تھے فتنہ چنگیزی کے باعث انھون نے شہر کش (ترکستان) کو جو انکا وطن تھا چھوڑا ہندوستان مین آئے اور سلطان محمد تغلق کے دربار مین ایک بڑے عہدہ پر مامور ہوئے

امیر خسرو ۶۵۱ھ مین بمقام پٹیالی پیدا ہوئے آپ سات برس کے تھے کہ باپ کا سایہ سر سے اٹھ گیا۔ آٹھوین سال آپ کی والدہ نے حضرت خواجہ نظام الدین اولیا کے قدمون پر برکت کے لئے بیعت کرا دی

ہوش سنبھالنے پر آپ کو مکتب مین بٹھایا گیا اور خوشنویسی کے لیے مولانا سعد الدین خطاط کو مقرر کیا گیا مگر آپ بچپن ہی سے موزون طبع تھے بجائے پڑھنے

لکھنے کے آپ کو شعر کہنے کی دھن رہتی تھی۔ چنانچہ آپ نے اپنے بچپن کے کلام کے مجموعے کا نام تحفۃ الصغر رکھا ہے۔ آپ ۱۵-۲۰ برس کی عمر میں تمام درسی علوم وفنون سے فارغ ہو چکے تھے۔

سب سے پہلے آپ نے کشلو خان کی ملازمت اختیار کی جو غیاث الدین بلبن کا بھتیجا تھا۔ آپ نے سات بادشاہوں کی ملازمت کی۔

۱۔ غیاث الدین بلبن۔ اسوقت آپ بلبن کے بیٹے سلطان محمد قاآن حاکم ملتان کے پاس تھے۔ ہلاکو خان کے ایک سردار نے ملتان پر چڑھائی کی سلطان محمد مارا گیا اور مغل امیر خسرو کو قید کر کے لے گئے۔ دو برس میں آپ نے قید سے رہائی پائی اور بلبن کے دربار آئے۔

۲۔ معز الدین کیقباد۔ اسی زمانہ میں آپ نے سب سے پہلے مثنوی قران السعدین لکھی اسوقت آپ کی ۳۶ سال کی عمر تھی۔

۳۔ سلطان جلال الدین فیروز شاہ خلجی اس عہد میں آپ نے تاج الفتوح نامی مثنوی لکھی۔

۴۔ سلطان قطب الدین خلجی۔ اس عہد میں دو برس میں خمسہ نظامی کا جواب لکھا اور سلطان کے نام سے معنون کیا۔ نیز خزائن الفتوح نامی کتاب سلطان کے فتوحات کے ذکر میں لکھی۔

۵۔ سلطان قطب الدین خلجی۔ اس بادشاہ کے نام پر مثنوی نہ سپہر لکھی جس کا صلہ سلطان نے خلعت اور ہاتھی کے وزن کے برابر سونا دیا۔ جس ہاتھی کے برابر سونا دیا گیا اسکا ذکر تیسرے سپہر میں شاہجہانی بیان کیا جاتا ہے

۶۔ غیاث الدین تغلق۔ اس عہد میں تغلق نامہ لکھا۔

۷۔ سلطان محمد۔ وفات ربیع الاول ۷۲۵ھ

امیر خسرو امیر کبیر تھے۔ علاوہ عالم فاضل، شاعر، منشی اور مطرب تھے۔ آپ کی طبیعت میں اپچ اور جدت کا مادہ غضب کا تھا۔ جس فن کی طرف آپ نے توجہ کی اس میں کچھ نہ کچھ ایجاد و اختراع کر دیا۔ علم میں بالخصوص زبان اردو کے موجد آپ ہی ہیں۔ باوجودیکہ شاہی خدمات کے باعث آپ بہت عدیم الفرصت رہتے تھے مگر اس پر بھی فارسی میں اشعار کی تعداد لاکھ کے قریب ہیں اور بھاشا کے اشعار کا بھی ایک کثیر مجموعہ تھا جو تلف ہو گیا۔ فن حساب اور فن موسیقی میں بھی آپ کی تصانیف ہیں۔ اعجاز خسروی تین جلدوں میں آپ نے لکھی ہے جس میں نثر لکھنے کے قواعد اور اصول بتلائے ہیں اور بہت سے صنائع و بدائع لکھے ہیں۔

امیر خسرو کی شاعری کی خصوصیات

امیر خسرو ماں کے پیٹ سے شاعر پیدا ہوئے تھے چنانچہ خود لکھتے ہیں کہ دودھ کے دانت بھی نہیں ٹوٹے تھے کہ ان کی زبان سے بے اختیار شعر نکلتے تھے۔ چنانچہ آپ کے پانچ دیوان ہیں ان میں بچپن سے لیکر بڑھاپے تک کا کلام الگ الگ جمع کیا ہے۔

امیر نے خود لکھا ہے کہ میں نے غزل میں سعدی کا، مثنوی میں نظامی کا، پند و موعظت و حکم میں سنائی و خاقانی کا اور قصائد میں رضی الدین نیشاپوری اور کمال [illegible] کا تتبع کیا ہوں۔ آپ کو مثنوی، غزل اور قصائد پر پوری پوری قدرت حاصل ہے۔ جن اساتذہ کا تتبع کرتے ہیں اُن کے قدم بقدم چلتے ہیں۔ خمسہ نظامی کا جواب آپ سے بہتر کسی نے نہیں لکھا۔

ا۔ قصائد میں بے شمار جدید مضامین لطیف استعارے تشبیہیں اور نئی طرح کے اسلوب پیدا کئے۔ آپ کے قصائد کے مخالص دیکھی گرمیا اپنے ہمعصروں کی نسبت خوبی اور لطافت میں ممتاز حالت رکھتے ہیں۔

۲۔ غزل :۔ میں امیر خسرو نے روزمرہ اور عام بول چال کو زیادہ وسعت دی ہے گویا یہ معلوم ہوتا ہے کہ دو آدمی بیٹھکر سیدھی سادی باتیں کر رہے ہیں۔ الفاظ بھی سادہ بے تکلف نرم لطیف اور بانداز امیر ہوتے ہیں بحریں بھی شگفتہ اور چھوٹی چھوٹی ہوتی ہیں۔ سوز گداز نیز جذب کا ہوتا ہے کہیں کہیں محاورے بھی بیان کرجاتے ہیں بعض غزلوں میں مسلسل مضامین ادا کئے ہیں۔ اسلوب اور مضامین بھی نئے نئے پیدا کئے ہیں۔

معاملہ بندی اور وقوع گوئی کے طرف بھی آپ کی بہت توجہ ہے۔

مثنوی میں بعض بعض مقام پر ایک ایک چیز پر اشعار لکھے ہیں اور اس شاعری کا نام وصف نگاری رکھا ہے۔

امیر خسرو کا لقب طوطی ہند ہے۔ امیر نے اپنے پیر خواجہ نظام الدین علیہ الرحمۃ کی وفات کے چند ماہ بعد ۱۸ شوال ۷۲۵ھ میں وفات پائی طوطی شکر مقال تاریخ وفات ہے۔

نظیری نیشاپوری

محمد حسین نام نظیری تخلص اور نیشاپور وطن تھا۔ اسکو ابتدا سے عمر سے شاعری کا شوق تھا جب خراسان میں اسکی شاعری مسلم ہوچکی تو کاشان آیا یہاں نامی استادوں کے ساتھ مشاعروں میں شریک ہوا اور ہم طرح غزلیں کہیں۔

اُس زمانہ مین خانخانان کی فیاضیون کا شہرہ تھا۔ نظیری آگرہ مین خانخانان سے ملا اور اسکے تعریف مین قصیدہ لکھا۔ خانخانان ہی کی تعریف سے اکبر شاہ کے دربار تک اسکی رسائی ہوئی جسوقت یہ اکبر بادشاہ کے دربار مین پہنچا شاہزادہ خسرو کی ولادت کا جشن تھا۔ نظیری نے اس موقع پر ایک پُر زور قصیدہ لکھا۔ مگر حاسدین کے سبب سے اکبر کے دربار مین اس کو کوئی خاص امتیاز حاصل نہوا۔ چند سال کے بعد اس نے حج بیت اللہ کا ارادہ کیا اور اس تقریب مین ایک قصیدہ لکھکر خانخانان کی خدمت مین پیش کیا۔ خانخانان نے سفر کا سامان کر دیا۔

سنہ ۱۰۱۴ھ مین اکبر نے وفات پائی اور جہانگیر تخت پر بیٹھا۔ وہ نہایت سخن شناس اور صاحب ذوق تھا۔ نظیری کا شہرہ سنکر دربار مین طلب کیا جب نظیری دربار مین پہنچا تو اس نے انوری کے قصیدہ پر ایک قصیدہ لکھکر پیش کیا جس کا مطلع یہ ہے ع باز این چہ جوانی و جمال ست جہان را + اس کے صلہ مین ایکہزار روپیہ اور گھوڑا اور خلعت انعام مین مرحمت ہوا۔

نظیری نے مرنے سے بارہ برس پہلے ترک دنیا کر کے گوشۂ عزلت اختیار کیا اور آخر مین اس نے عربی پڑھی اور علوم دینیہ کی تحصیل کی۔ اپنے مکان کے قریب ایک مسجد بنوائی اسی مین دفن ہوا۔ سنہ ۱۰۲۱ھ مین بمقام احمد آباد گجرات اس نے وفات پائی۔

خانخانان کے دربار سے اسکو بڑے فائدے پہنچے۔ ایک دفعہ کا ذکر ہے کہ نظیری نے خانخانان سے کہا کہ لاکھ روپیے کا ڈھیر لگا دیا جاوے تو کس قدر ہو گا مین نے کبھی دیکھا نہین۔ خانخانان نے لاکھ روپیے منگوا کر سامنے رکھوا دئے

نظیری نے کہا خدا کا شکر ہے آپ کی بدولت مین نے لاکھ روپیے تو دیکھ لئے خانخانان نے روپیے اُس کے گھر بھجوا دئے۔

نظیری کو زرگری مین کمال تھا۔ اسکے ساتھ تجارت بھی کرتا تھا۔ شاعری کے فتوحات الگ تھے اسلئے امیرانہ زندگی بسر کرتا تھا۔ اپنے مذہب میں سخت تھا عرفی۔ ظہوری۔ ملک قمی سے مقابلے رہتے تھے۔

نظیری کے کلام کے خصوصیات حسب ذیل ہین

۱۔ اس نے سیکڑون نئے نئے الفاظ نئی نئی ترکیبین ایجاد کین۔

۲۔ وہ اکثر وجدانی باتون کو ایسے طریقہ سے ادا کرتا ہے کہ مجسم شکر سامنے آجاتی ہے اور اکثر حالات اور کیفیات کی تشبیہ مادیات اور محسوسات سے دیتا ہے

۳۔ وہ اکثر عشق و عاشقی کی سچی اور صحیح واردات بیان کرتا ہے۔ اسلئے دل پر اُن کا خاص اثر ہوتا ہے۔

۴۔ نظیری کے کلام مین فلسفہ کم ہے۔ لیکن جسقدر ہے نہایت خوبی سے ادا ہوا ہے۔

۵۔ وہ غزلون مین کسی خاص حالت کو مسلسل لکھنا چاہتا ہے اور غزل کی غزل اسی حالت کے بیان مین تمام ہوجاتی ہے۔ ان موقعون پر اندازہ ہو سکتا ہے کہ وہ ایک مضمون کی تمام جزئیات کو کس طرح احاطہ کرتا ہے کس خوبی سے تسلسل بیان کو قائم رکھتا ہے۔ اسکے ساتھ [illegible] استعارات۔ جدت اسلوب [illegible] تشبیہات [illegible] زبان کے کلام کو [illegible] بنا دیتی ہے۔

۶۔ نظیری نے روزمرہ [illegible] اور [illegible] کثرت [illegible] مین [illegible]

زبان دانی میں مدد ملتی ہے۔

مرزا صائب

مرزا محمد علی نام صائب تخلص صائب کے اجداد کو شاہ عباس نے اصفہان کے محلہ عباس آباد میں آباد کیا تھا۔ صائب تبریز میں پیدا ہوا [illegible] تعلیم و تربیت اصفہان میں حاصل کی تھی [illegible] شعر و شاعری سے [illegible] کی آغاز ہی [illegible] مشہور ہے جب اسکے شعر و شاعری [illegible] شعر [illegible] امتحان کے [illegible] مصرع پیش کیا [illegible] مصرع [illegible] خاموش باش آتش از مینا گرفت [illegible] صائب [illegible] یا [illegible] اسی بنا دیا ہے

از شب از ساقی زلبس گرم ست محفل [illegible] شمع گرد [illegible]

صائب [illegible] خیالات زیادہ غالب تھے [illegible] کیا مشہد [illegible] کی زیارت کی۔ صائب نے شاعری کی باقاعدہ تعلیم [illegible] حکیم شفائی سے حاصل کی اسکے بعد ہندوستان چلا آیا اور [illegible] میں رسائی پائی شاہجہان کی تخت نشینی کا قطعہ تاریخ پیش کر کے [illegible] واپس جا کر [illegible] میں مشہد مقدس کی زیارت کی اجازت [illegible] نے زاد سفر کے لئے پانچ ہزار روپیہ عنایت کئے [illegible] میں انتقال کیا۔

صائب کی شاعری مرزا صائب نے اصناف سخن میں طبع آزمائی کی ہے [illegible] ہیں۔ ایک چھوٹی سی رزمیہ مثنوی ہے غزل اس کا خاص فن ہے مگر صائب کی غزل میں وہ لطیف خیالات اور عشق و محبت کے اسرار نہیں پائے جاتے جو

نظیری اور عرفی کے مقابلہ میں ہیں تاہم زبان کی فصاحت ترکیب کی بندش محاورات کا استعمال [illegible] نہیں جانے پاتا بجا خیال بندی اور مضمون آفرینی بھی پائی جاتی ہے صائب کا خاص انداز تمثیل ہے صائب نے تمثیل کو اخلاقی مضامین کے لئے خاص کر دیا ہے

نظامی گنجوی

الیاس بن یوسف نام، ابو محمد کنیت، نظام الدین لقب، نظامی تخلص اصلی وطن تفرش علاقہ قم [illegible] تھا۔ آپ کے والد مؤید نامی گنجہ میں آ گئے تھے۔ آپ تقریباً ۵۱۲ھ میں گنجہ میں پیدا ہوئے۔ آپ کا خاندان علمی خاندان تھا۔ آپ تمام علوم میں وسیع نظر رکھتے تھے۔ فارغ التحصیل ہونے کے بعد شعر کہنا شروع کیا اور فن شعر میں وہ مقبولیت حاصل کی کہ بڑے بڑے بادشاہوں نے بڑے اصرار سے اپنے نام کے باقی رہنے کے لئے مولانا نظامی سے کتابیں نظم کرائیں۔ آپ کی پانچوں مثنویاں خمسہ (پانچ گنج) نظامی کے نام سے مشہور ہیں۔ آپ نے تمام عمر درویشانہ اور عزلت نشینی میں بسر کی۔ آپ کا سال وفات تقریباً ۵۹۹ھ ہے

نظامی کی شاعری سب سے پہلے مولانا نظامی ہی نے ترکیبوں میں چستی اور کلام میں زور بلند پروازی اور شان و شوکت پیدا کی۔ نازک خیالی اور مضمون آفرینی کا سنگ بنیاد نصب کیا عشقیہ شاعری کی بنیاد ڈالی نئے نئے لطیف استعارے اور نازک تشبیہیں کثرت سے بیان کیں۔ آپ تمام اصناف سخن پر قادر تھے۔

نظامی اور فردوسی کا موازنہ نظامی رزم، بزم، فلسفہ عشق اور اخلاق غرض ہر قسم کے مضامین کو لطیف پیرایہ میں بیان کرتے ہیں۔ فردوسی صرف

رزم کے میدان کا مرد ہے بزم اور عشق کے مضامین کو خوبی کے ساتھ ادا نہیں کر سکتا۔ مولانا نظامی کا کلام بلیغ ہے الفاظ کی شان و شوکت اور ترکیبون کے چستی بہن فردوسی کے کلام سے بڑھا ہوا ہے نظامی جہان فردوسی کی خالص پارسی زبان لکھتے ہین وہان بھی مرتبہ امتیاز اپنے ہاتھ سے جانے نہیت دیتے گو بعض جگہ آپ کے کلام مین تقدیم و تاخیر اور تعقید پائی جاتی ہے فردوسی قلت کے باعث ایک ہی قسم کے الفاظ کو لوٹ پھیر کے لاتا ہے بخلاف اس کے مولانا نظامی عربی اور فارسی کے وہ الفاظ لاتے ہین کہ اُس انداز اور شان و شوکت کا تمام زبان مین دوسرا لفظ نہین ملتا۔ میدانِ رزم بہن فردوسی جس خوبی سے لڑائی کے داؤ پیچ بیان کرتا ہے۔ مولانا نظامی سے ادا نہین ہو سکتے۔ مولانا نظامی جمیع اصناف سخن پر قادر ہین اور فردوسی صرف مثنوی کہتا ہے۔

ابو القاسم فردوسی طوسی

حسن بن اسحٰق بن شرف شاہ نام۔ ابو القاسم کنیت اور فردوسی تخلص تھا۔ طوس کا رہنے والا تھا۔ سنہ ولادت صحیح معلوم نہین بعضون نے ۳۳۱ھ لکھا ہے۔ سال وفات ۴۱۱ھ ہے۔ تقریباً ۸۰ سال کی عمر مین انتقال کیا۔

فردوسی حسب طلب سلطان محمود اپنے وطن طوس سے چلکر ہرات ہوتا ہوا غزنین آیا ایک باغ کے قریب ٹھہرا ٹہلتا پھرتا باغ مین جا نکلا [illegible] دربار کے ممتاز شعرا یعنی عنصری فرخی عسجدی باغ مین [illegible] آئے تھے فردوسی اُدھر جا نکلا تینون نے اسکو مخل صحبت سمجھ کر رد کرنا چاہا [illegible] سب کی صلاح سے یہ رائے قرار پائی کہ رباعی کا ایک مصرع نظم کیا جائے سب [illegible]

طبع آزمائی کرین- اگر یہ بھی مصرع لگائے تو شریک صحبت کر لیا جائے ورنہ خود شرمندہ ہو کر اُٹھ جائیگا-

عنصری نے ابتدا کی اور کہا مع چون عارض تو ماہ نباشد روشن-

فرخی نے کہا مع مانند رخت گل نبود در گلشن-

عسجدی نے کہا مع مژگانت ہمی گذر کند در جوشن

فردوسی نے کہا- مع مانند سنان گیو در جنگ پشن

سب نے گیو اور پشن کی تلمیح پوچھی- فردوسی نے تفصیل بیان کی اسوقت سب نے اسکو شریک صحبت کر لیا- مگر رشک و حسد کی وجہ سے سب نے سازش کی کہ فردوسی دربار تک نہ پہنچنے پائے- ماہک نامی ایک شخص سلطان محمود کا ندیم صاحب مذاق تھا اس کی تقریب سے سلطان محمود کے دربار تک رسائی ہوئی شاہنامہ کی تصنیف کی خدمت سپرد ہوئی- ایوان شاہی کے قریب ایک مکان تمام ضروری سامان سے آراستہ دیا گیا- ایک ایک شعر پر ایک ایک اشرفی صلہ مقرر ہوا-

فردوسی نے متصل چار برس تک غزنین مین رہ کر شاہنامہ لکھا پھر وطن گیا اور کئی برس رہ کر واپس آیا- اس اثناء مین جو حصہ تیار ہو چکا تھا سلطان محمود کے حضور مین پیش کیا اور تحسین اور آفرین کے صلے حاصل کیے-

تیس پینتیس سال کی محنت مین جب شاہنامہ ساٹھ ہزار اشعار پر تمام ہوا تو سلطان محمود نے بجائے اشرفیون کے ۶۰ ہزار روپیے بھیجے جب یہ انعام پہنچا تو فردوسی حمام مین تھا نکلا تو چاندی کے سکے دیکھکر بہت خفا

آ نکلی تھیلیاں کھڑے کھڑے لٹا دیں اور کہا کہ بادشاہ سے کہنا کہ میں نے
یہ خون جگر سفید دانوں کے لئے نہیں کھایا تھا۔ ایاز نے محمود سے ساری
کیفیت بیان کی۔ اس نے برہم ہو کر اسکی گرفتاری کا حکم دیا۔ فردوسی
کو خبر ہوئی تو سخت پریشان ہو کر غزنین سے بھاگا اور چلتے وقت [illegible]
کی ہجو لکھی۔ وہاں سے ہرات آیا اور اسمعیل وراق کے یہاں مہمان رہا۔ چونکہ
سلطان محمود نے ہر طرف فرمان بھیجے تھے کہ فردوسی جہاں ہاتھ آئے
گرفتار کر کے بھیجدیا جائے۔ چھ مہینے تک روپوش رہا۔ [illegible]
کا رخ کیا۔

ایک دفعہ سلطان محمود ہندوستان کی مہم سے واپس آرہا تھا راستہ میں
دشمن کا قلعہ تھا وہیں ٹھہر گیا اور قاصد بھیجا کہ حاضر خدمت ہو کے اطاعت بجالائے
دوسرے دن قاصد جواب لایا۔ لیکن ابھی کچھ کہنے نہیں پایا تھا کہ محمود نے وزیر اعظم
سے کہا کہ دیکھ کیا جواب لایا ہے۔ وزیر نے برجستہ کہا۔

اگر جز بکام من آید جواب　　من و گرز و میدان افراسیاب

محمود چونک اٹھا اور پوچھا کس کا شعر ہے۔ وزیر نے کہا اس بدنصیب کا جس نے
برسوں خون جگر کھایا اور کچھ نہ حاصل ہوا۔ محمود نے کہا مجھ کو سخت ندامت ہے
غزنین پہنچ کر ساٹھ ہزار اشرفیاں فردوسی کے پاس روانہ کیں لیکن تقدیر سے
کس کا زور ہے۔ ادھر شہر کے دروازہ سے صلہ پہنچا، ادھر دوسرے دروازہ سے
فردوسی کا جنازہ نکل رہا تھا۔

عام اتفاق ہے کہ ایران میں اس درجہ کا کوئی شاعر آج تک نہیں پیدا

ہوا شاہنامہ سے بڑھکر فارسی [illegible] میں کوئی کتاب نہیں ہے۔ اس کے خصوصیات حسب ذیل ہیں:

۱۔ جس زمانہ میں یہ شاہنامہ [illegible] فارسی زبان پر [illegible] ہو چکا تھا کسی کا کلام [illegible] کی آمیزش سے خالی نہ تھا فردوسی کی قدرت زبان دیکھو [illegible] عربی الفاظ بمشکل [illegible] ہوں گے۔

۲۔ شاہنامہ اگرچہ [illegible] واقعات کے بیان میں اس تفصیل سے [illegible] کے حالات [illegible] ہے تو صرف شاہنامہ کی مدد سے اس زمانہ کی [illegible] کا پتہ لگ سکتا ہے۔

۳۔ حسن و عشق [illegible] نہیں دیا۔

۴۔ عام خیال ہے کہ فردوسی [illegible] اچھی نہیں لکھتا مگر شاہنامہ میں جہاں [illegible] کا موقع آیا ہے [illegible] چھوڑ [illegible] ہے۔

۵۔ شاعرانہ [illegible] کمال، واقعہ نگاری [illegible]

[illegible] اقوال [illegible] شعر [illegible]

۶۔ شاہنامہ میں جہاں [illegible] موقع پیش آگیا ہے فردوسی نے ان میں بھی کمال دکھایا ہے۔

۷۔ صنایع و بدایع جو [illegible] شاعری میں مخل انداز ہوں اس کے کلام میں نظر نہیں آتے۔

۸۔ کسی واقعہ کے بیان میں [illegible] اختصار سے کام

لیتا ہے اور اُس کا بیان نہایت پُر زور ہوتا ہے۔

تاریخ طبری

یہ تاریخ ابو جعفر محمد بن جریر یزید طبری رحمۃ اللہ علیہ کے تصانیف سے عربی زبان میں نہایت معتبر تاریخ ہے۔ عام مورخین کا اتفاق ہے کہ اس کے مضامین اس کی روایتیں نہایت صحیح ہیں۔ ابو صالح بن منصور بن نوح بادشاہ خراسان نے اپنے وزیر ابو علی محمد بن محمد بلعمی کو حکم دیا کہ اس کتاب کا فارسی میں ترجمہ اس طور پر کرے کہ کسی قسم کا تغیر و تبدل اور تقدیم و تاخیر نہو بعینہٖ فارسی ترجمہ مطلب بغیر کیا جاوے لہذا مترجم نے نہایت محنت سے اسکا فارسی ترجمہ کیا جس سے اس مجموعہ میں ایک حصہ لیا گیا ہے۔

اس کتاب کا طرز بیان عالمانہ سلسلۂ عبارت نہایت درست فارسی قدیم ہے۔ عبارت نئے طرز کی ہے۔ کنایہ اور استعارہ ترجمہ کا لازمہ طبیعت ہے مصنف اس کا اہل زبان ہے۔ نہایت رنگین بیان ہے۔